

Språk och stil

TIDSKRIFT FÖR
SVENSK SPRÅKFORSKNING

DISTRIBUTION

NY FÖLJD

Swedish Science Press
Uppsala

16 ♦ 2006

Utgiven med understöd av Vetenskapsrådet

Språk och stils redaktion tar hjälp av externa manusgranskare för att avgöra vilka bidrag som ska antas till publicering. Inför bearbetningen av sina manus har också artikelförfattarna fått ta del av referenternas utlåtanden. Redaktionen tackar följande personer för värdefulla referentinsatser under arbetet på Språk och stil 16:

Sture Allén, Gunilla Byrman, Birgit Eaker, Birgitta Garme, Anna Hannesdóttir, Leena Huss, Olle Josephson, Fred Karlsson, Mette Kunøe, Anne-Marie Londen, Sven-Göran Malmgren, Henrik Rahm, Mikael Reuter, Birgitta Romppanen, Lillemor Santesson, Jon Smidt, Siv Strömquist, Margareta Svahn, Anna Sågvall Hein, Ulf Teleman, Lars S. Vikør

© Författarna och Språk och stil

ISSN 1101-1165

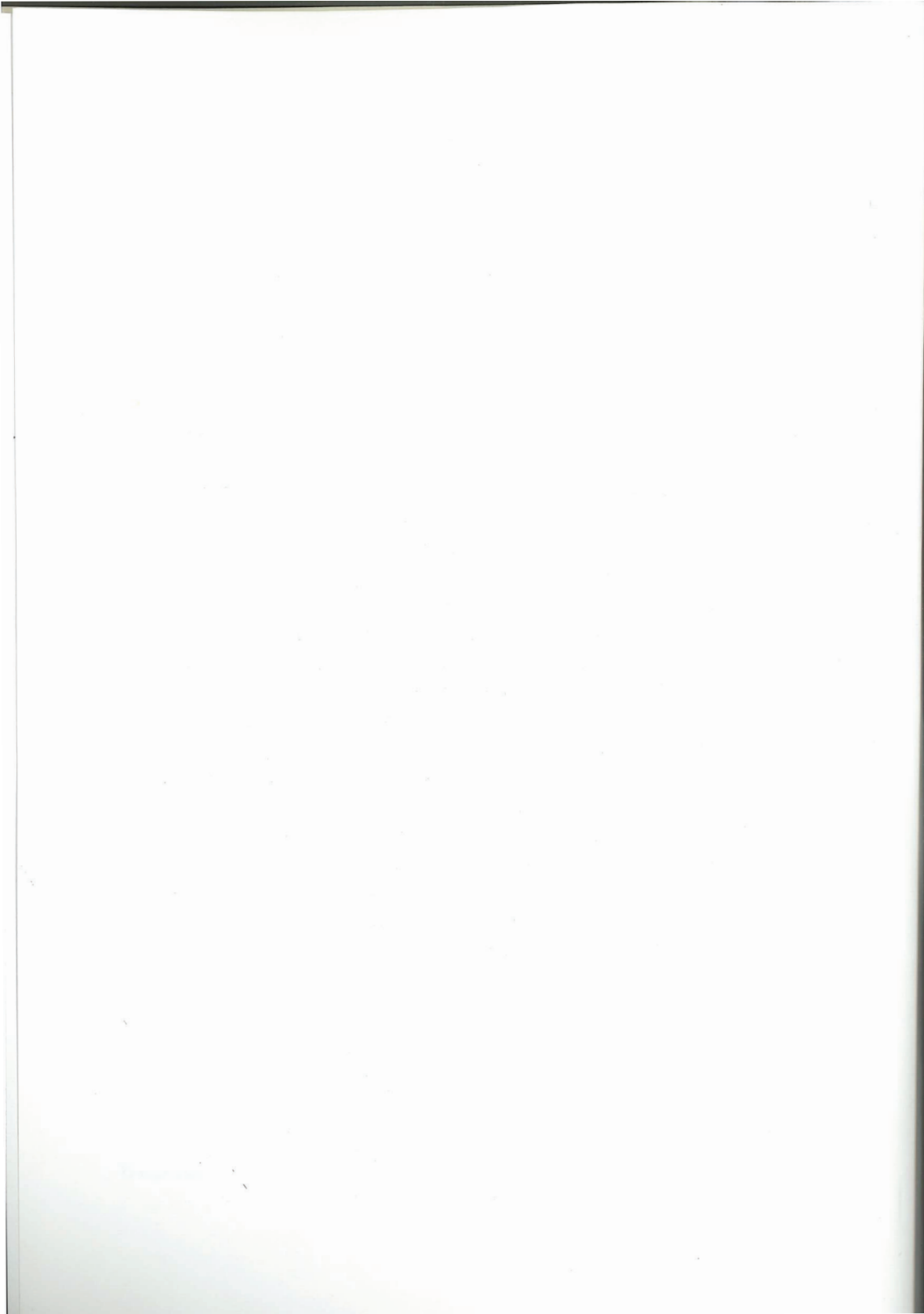
Textgruppen i Uppsala AB, Uppsala 2006

Innehåll

Catharina Nyström Höög: Språk och språkmöten i Sverige. Så tycker svenskarna	5
Hans Strand: Vad händer mellan B- och C-upsats? Studenters skrivutveckling i medie- och kommunikationsvetenskap	35
Lennart Larsson: Florinus ordbok	74
Lisa Rudebeck: Ordförklaringar som betydelserepresentationer eller yttranden ..	112
Karin Milles: En jämställd kroppsdel? Om lanseringen av ett neutralt ord för flickors könsorgan	149
Julia Spector: Realism och symbolförstärkning – lokala samtalsämnenas funktion i dramadialog	178
Jonas Sjöbergh & Viggo Kann: Vad kan statistik avslöja om svenska sammansättningar?	199

Recensioner

Birgitta Englund Dimitrova: Expertise and Explication in the Translation Process (2005). Rec. av Lars Wollin	215
FinSSL – Finlandssvenskt teckenspråk. Red. av Jan-Ola Östman (2005). Rec. av Kristina Svartholm	219
Yvonne Lindqvist: Högt och lågt i skönlitterär översättning till svenska (2005). Rec. av Anna Gunder	224
Kristina Persson: Svensk brevkultur på 1800-talet. Språklig och kommunikations-etnografisk analys av en familjebrevväxling (2005). Rec. av Jan Svensson ...	228
Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalsspråk. Red. av Jan Anward & Bengt Nordberg (2005). Rec. av Marketta Sundman	230
Gunlög Sundberg: Asymmetrier och samförstånd i rekryteringssamtal med andraspråkstalarare (2004). Rec. av Jan Svennevig	240
Författarna i denna årgång	247

Språk och språkmöten i Sverige

Så tycker svenskarna

Av CATHARINA NYSTRÖM HÖÖG

I det samnordiska forskningsprojektet *Moderne importord i språka i Norden* (MIN) har vi undersökt attityder till engelska importord i de nordiska språksamhällena, delvis i syfte att jämföra de olika ländernas hållningar till denna form av språkpåverkan. Projektet håller på att avslutas och det mesta av resultatrapporteringen återstår ännu, men några tidiga resultat har presenterats till exempel av Jacob Thøgersen (2004). Han har tagit fasta på stereotypa uppfattningar om de olika språksociologiska klimaten i Norden, typiskt exemplifierade med den isländska purismen och danskarnas liberala hållning till engelskspråkig påverkan. Thøgersen (2004 s. 24) påpekar mycket riktigt att dessa stereotypa uppfattningar ofta framhålls i diskussioner, men att de inte har kunnat beläggas empiriskt. MIN-projektet erbjuder dock en möjlighet att just bekräfta eller avfärda de stereotypa bilderna.

Det empiriska material som Thøgersen använder är en telefonenkät, som besvarats av ett stort antal informanter i Danmark, Finland (både svensktalande och finsktalande), Färöarna, Island, Norge och Sverige.¹ Ett av de påståenden som de svenska informanterna där hade att ta ställning till var »Man använder alltför många engelska ord i svenskan idag» (fråga 4a).² Svaren på frågan har avgetts som ett av fem alternativ (jfr not 7) markerande olika grad av instämmande med påståendet.³ Thøgersens rangordning av de undersökta länderna, med det land som i störst utsträckning instämmer med enkätens påstående först, återges i tabell 1.

¹ Antalet informanter i de olika länderna varierar med folkmängd. Sammanlagt har 5 663 personer svarat, om *vet ej*-svaren räknas bort (Thøgersen 2004 s. 28). Den svenska delen av telefonenkäten rapporteras i Hamnermo, under utg.

² Frågorna återges här i min svenska formulering (Nyström Höög 2005a s. 39 f.). Frågeformuleringarna är givetvis olika i undersökningsländerna, med utgångspunkt i ett norskt original, jfr Thøgersen 2004 s. 26.

³ Den som vill veta mera om hur svarsvärdena räknats fram och om graden av signifikans i resultaten hänvisas direkt till Thøgersen 2004 s. 28.

Tabell 1. Rangordning av MIN-projektets undersökningsländer utifrån deras grad av instämmande med påståendet »Man använder alltför många engelska ord i (svenskan) idag». (1 = helt enig, 5 = helt oenig.)

Land	Instämmandegrad
Norge	2,36
Island	2,50
Sverige	2,62
Finland	2,64
Svensktalande Finland	2,79
Färöarna	2,91
Danmark	3,02

Fråga 4a, som kan sägas röra det aktuella läget i språksamhället, visar alltså att människor i Norge och Island, och därefter något förvånande i Sverige, reagerar för ett alltför stort inslag av engelska ord i språket omkring dem. Att det förväntat puristiska Färöarna hamnar så långt ned i listan förklarar Thøgersen med att den puristiska språkpolitiken där fungerar, och att mycket få engelska ord därför brukas på Färöarna. Den omvända förklaringen kan möjligen anföras för Sveriges del; här används så många engelska ord att många reagerar.

Nästa fråga som behandlas i artikeln rör den praktiska språkvården. Det påstående som informanterna fått ta ställning till här är »Det bör skapas nya svenska ord som ersätter de engelska ord som vi får in i språket» (fråga 4b). När motsvarande rangordning mellan de olika länderna görs vid denna fråga uppstår den ordning som visas i tabell 2, med det land som i störst utsträckning instämmer först.

Tabell 2. Rangordning av MIN-projektets undersökningsländer utifrån deras grad av instämmande med påståendet »Det bör skapas nya (svenska) ord som ersätter de engelska ord som vi får in i språket». (1 = helt enig, 5 = helt oenig.)

Land	Instämmandegrad
Färöarna	2,15
Island	2,37
Norge	2,71
Svensktalande Finland	2,72
Finland	2,97
Sverige	2,98
Danmark	3,46

I båda listorna återfinns alltså det land som är mest positivt till engelsk språkpåverkan längst ned. Där hittar vi i båda fallen Danmark, helt i enlighet med vad vi kunde förvänta utifrån de rådande stereotyperna. Utfallet i fråga 4b

överensstämmer också till punkt och pricka med den rangordning som Lund (1986 s. 35) gör av de nordiska ländernas »lingvistiska medvetenhet», med länderna ordnade efter fallande grad av medvetenhet – en lista som delvis bildar utgångspunkt för Thøgersens resonemang.⁴ MIN-projektets telefonenkät verkar alltså i viss utsträckning bekräfta den rådande bilden av de nordiska ländernas inställning till aktiv språkvård – eller språkpolitik – gentemot engelsk språkpåverkan.

Något svårare att förklara är förstås utfallet av fråga 4a för Sveriges del. Enligt en ganska allmän uppfattning är svenskarna inte särskilt puristiska utan har en positiv inställning till det engelska språket (jfr t.ex. Hyltenstam 1996 s. 30 och Oakes 2001 s. 164). Varför är svenskarna då så benägna att hålla med om att det används för många importord i svenskan idag?⁵ Thøgersen (2004 s. 29 f.) resonerar så här om det oväntade utfallet:

Sweden is somewhat higher on the list than would be expected, which I find no immediate explanation for. One can only interpret the answers to the two questions to mean either that Swedes find the English influx too large but that they do not want to replace English words for Swedish – which leaves the Swedish language community with an unsolvable dilemma of how to fill the semantic gaps. Alternatively, the solution to the dilemma lies in an interpretation which would claim that both the labels “too English” and “purist” are laden with negative connotations in Sweden. This would lead the respondents to oppose themselves to both labels, and would trigger the illogical connection between the two.

Onekligen verkar det märkligt att å ena sidan tycka att det används för många engelska importord i svenskan, och å andra sidan inte vilja ersätta dem med svenska. Svarmönstret är dock inte så ovanligt hos svenskar och i de intervjuer som också ingår i MIN-projektet har informanterna faktiskt gett förslag till lösningar (Nyström 2004 s. 268). Informanterna menar då att vi inte behöver skapa nya svenska ord; de finns redan. Problemet – om man nu menar att det är ett problem med engelska importord – är alltså att svenskar att inte väljer använda svenska ord trots att sådana finns, inte att det saknas ord. Den semantiska lucka som Thøgersen skisserar behöver alltså inte uppstå i svenskan. Däremot måste man naturligtvis fråga sig varför svenskar ibland föredrar engelska ord framför befintliga svenska. Att det förhåller sig så behöver ju ingen tvivla på som till exempel bänkat sig framför TV:s familjeunderhållning *Wild kids*, eller läst sportaffärernas annonser om *outdoor equipment*.

⁴ I Lunds lista saknas dock Island.

⁵ 54 % av de tillfrågade svenskarna instämmer med påståendet, om svarsalternativen *helt enig* och *ganska enig* slås samman (Nyström Höög 2005a s. 74).

Även om det till synes ologiska förhållandet mellan svenskarnas svar på de två frågorna går att förklara utifrån att svenskar väljer engelska ord framför svenska, finner jag det överraskande att svenskarna placerar sig så högt upp bland de nordiska länderna när det gäller att reagera på engelska importord. Min erfarenhet av den intervju- och gruppsamtalsundersökning som jag genomfört inom ramen för MIN-projektet ger nämligen vid handen att många svenskar är ganska svalt intresserade av diskussionen om importord.

Här i artikeln vill jag försöka att integrera diskussionen om svenskarnas inställning till engelska importord i en mera allmän beskrivning av svenskarnas hållningar till sitt eget språk och till andra språk som används i Sverige – framför allt engelska, men också invandrarspråk och inhemska minoritetsspråk. På så sätt hoppas jag kunna bidra till en empiriskt förankrad beskrivning av Sveriges språksociologiska klimat. I fokus för artikeln står den attitydundersökning som jag genomfört inom ramen för MIN-projektet (Nyström Höög 2005a). För att synen på engelskans inflytande ska kunna placeras i en vidare kontext redovisar jag dock även resultat från andra nyligen genomförda svenska attitydundersökningar.

Språksociologiskt klimat i Sverige – vad ger svenska attitydundersökningar för bild?

En förklaring till de (skenbara) paradoxer i svenskarnas svar som diskuterats ovan kan ligga i metoden; enkätfrågor är ganska trubbiga instrument för att undersöka så komplexa fenomen som attityder. I MIN-projektet har därför den stora telefonenkäten kompletterats med mindre nationella djupundersökningar, där intervjuer och gruppsamtal gett material som i någon mån kan förklara de mönster som telefonenkäten resulterar i. För Sveriges del innebär det att 24 informanter har deltagit i ungefär timslånga intervjuer där de besvarat dels samma frågor som telefoninformanterna, dels en stor mängd andra frågor som rör olika aspekter av språkkontakt. Intervjuinformanterna har därefter träffats tre och tre tillsammans med intervjuaren för ett friare gruppsamtal där samma teman återigen har diskuterats. På motsvarande sätt, men med något varierande antal informanter, har intervjuundersökningar genomförts i de andra undersökningsländerna. Utfallet av den svenska intervjuundersökningen presenteras alltså i Nyström Höög 2005a, och det är huvudsakligen på den som jag bygger mina resonemang i denna artikel.

Flera andra svenska attitydundersökningar under de senaste åren bidrar till

att de svenska attityderna idag är ganska väl undersökta. En snabb översikt över nyligen genomförda attitydundersökningar visar att det är mötet mellan svenska och andra språk, och olika konsekvenser av dessa språkmöten, som står i fokus för den svenska språkforskning som inriktar sig på attitydfrågor. Bortsett från en enstaka studie av attityder till svenska dialekter (Bolfek Radovani 2000), är det mitt intryck att det är just kontakten mellan svenska och främmande språk som för närvarande står på dagordningen. Möjligen kan det förklaras utifrån att svenskans position i en hierarki mellan engelska, stora invandrarspråk och inhemska minoritetsspråk är både spännande och svår, och därför ett angeläget område att vinna kunskap om.

Maria Wingstedts (1998) undersökning av svenskars attityder till minoritetsspråk har det flerspråkiga Sverige som sin utgångspunkt och tar fasta på majoritetsspråkstalarnas attityder gentemot minoritetsspråken. Hon kan konstatera att majoritetens etnocentriska ideologi tenderar att dominera åsiktsbilden i Sverige. Också hon lyfter fram det motsägelsefulla i svenskarnas inställning till det omgivande språksamhället då hon skriver (1998 s. 343):

Some people may have become influenced by the more pluralist viewpoints – which to some extent are embodied in the official policies. However, they simultaneously embrace values and beliefs that originate in the majority-centred monolingualist ideology that has been dominant in Sweden in the past. Consequently, in spite of official tenets of advocating pluralism and tolerance towards the minorities, the monolingualist stance filters through, possibly at a lower level of awareness for the individual.

Att majoritetsperspektivet dominerar bland svenskarna blir också tydligt i de attitydstudier som Ellen Bijvoet bedriver vid språkforskningsinstitutet i Rinkeby (2002, 2003). Hon undersöker med hjälp av djupintervjuer och grupp-samtal hur multietniskt ungdomsspråk uppfattas, dels av talarna själva, dels av stockholmsungdomar som står utanför den språkgemenskapen. Både Wingstedt och Bijvoet intresserar sig alltså främst för språkmöten mellan svenska och olika minoritetsspråk.

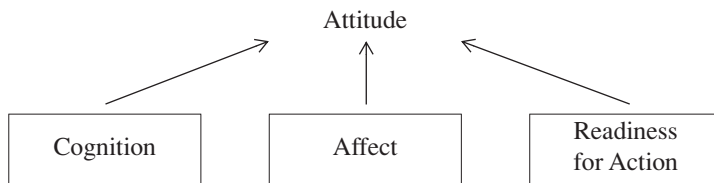
Både minoritetsspråk och engelska behandlas av Pia Nygård (2002), som på uppdrag av Kommittén för svenska språket genomfört en mindre attitydundersökning, där syftet var att undersöka svenskarnas attityder såväl till det egna modersmålet som till minoritetsspråk och engelska i Sverige. Nygårds frågor liknar i flera fall Wingstedts; däremot skiljer sig undersökningarna åt metodiskt. Wingstedt har enbart använt enkäter, som per brev skickats till informanterna. Nygård har, liksom MIN-projektet, låtit ett mindre antal intervjuer komplettera en telefonenkät, som besvarats av 1000 informanter.

Några attitydundersökningar berör också engelskans status i Sverige. Marie Anderssons undersökning av attityder hos talare med fyra olika modersmål i Sverige bekräftar bilden av engelska som ett »högstatusspråk med stort attraktionsvärde» (1999 s. 25). Oakes (2001 och 2003), som i en enkätundersökning undersökt svenska och franska gymnasisters inställning till det egna språket, argumenterar till och med för att engelska i dag i praktiken kan ses som ett andraspråk och inte ett främmande språk i Sverige (2001 s. 166). I den bedömningen innefattar han svenskarnas goda engelskkunskaper och positiva attityder gentemot engelskan.

Sammanfattningsvis ger alltså flera nyligen genomförda undersökningar en bild av att svenskan samsas, på ganska olika villkor, med högprestigespråket engelska och med flera minoritetsspråk med varierande antal talare, och varierande status. Hur samlevnaden fungerar påverkas av, och påverkar, svenskar-
nas attityder till det egna språket. Att flerspråkigheten också är en politisk fråga bidrar naturligtvis till att frågorna om språkattityder blir laddade. Kanske kan en vanlig strategi hos en informant som inte alltför ofta funderar över sitt språk vara att ta sin tillflykt till det politiskt korrekta – hur nu det ser ut. En faktor att räkna med i attitydstudier är därför skillnaden mellan ytattityder och djupattityder, eller mellan tillfälligt elicerade åsikter och beständigare uppfattningar.

Hur kan de svenska attityderna beskrivas?

I de attitydundersökningar som behandlas här dyker det gång på gång upp resultat som verkar motsägelsefulla. Det är knappast överraskande att resultat av attitydundersökningar innehåller paradoxer, eller skenbara paradoxer. Attityder är sammansatta fenomen, och svåra att fånga. Det råder heller ingen större enighet om hur attityder teoretiskt kan beskrivas. I MIN-projektet har vi utgått från en socialpsykologisk trekomponentsbild av attityder (jfr t.ex. Baker 1992 s. 13), en modell som också legat till grund för Wingstedts undersökning. Denna trekomponentsbild visas i figur 1.

Figur 1. En hierarkisk trekomponentsmodell för attityder (efter Baker 1992).

En attityd beskrivs i figur 1 som sammansatt av kunskap, känsla och handlingsberedskap (kognitiv, affektiv och konativ komponent). Det är känt i forskningen att de olika komponenterna kan vara i konflikt med varandra (Baker 1992 s. 13 f.). Så kan man till exempel förklara motsägelsefulla svar i Wingstedts undersökning när det gäller modersmålets betydelse och modersmålsundervisning. Informanterna kan vara övertygade om modersmålets betydelse, men känslan för den egna gruppen eller det egna språket kan överskugga resonemanget så att man ändå inte ger sitt stöd till andra språkgruppers modersmålsundervisning.

Handlingsberedskap hos informanter är svårare att fånga med de undersökningsmetoder som är aktuella här. Sammanfattande kan man dock konstatera att MIN-projektets intervjuundersökning bekräftar det ofta framförda påståendet att sambandet mellan attityd och handling inte är entydigt. Här framgår till exempel att även informanter som är relativt övertygade i sitt motstånd mot engelska importord själva använder sådana. Det är mera överraskande med den konsekvens som en informant visar då hon säger att hon demonstrativt använder svenska ord för att visa sitt motstånd mot »konferensengelskan». Man bör dock hålla i minnet att hennes språkbruk är rapporterat. Hur hennes strävan verkligen tar sig uttryck i praktiken har vi ingen möjlighet att kontrollera.

Den aktuella informanten, Susanna, är generellt neutral i sin inställning till engelska importord, men negativ till bruk av *vissa slags* importord. Den affektiva komponenten är tydlig hos henne. Utgångspunkten för hennes reaktionsmönster är att *någon annan* gör något som är *töntigt* och därför gör hon själv på ett annat sätt. Här finns alltså ett tydligt livsstilsargument bakom attityden. Det finns dock också en kognitiv sida av hennes ställningstagande; hon framhäver vikten av kommunikation. Att kommunikation är viktigare än principiella ordval är grundläggande för hennes neutralitet gentemot importord som sådana.

Susanna kan få exemplifiera kategorin svenskar med tydliga attityder gentemot engelsk språkpåverkan. Andra exempel finns, till exempel en manlig informant som har en negativ attityd till importord. Denna attityd är ganska beständig, vilket visar sig i att han är konsekvent i sina yttranden under undersökningen. Till den kognitiva komponenten i hans attityd hör en god orientering om språkliga förhållanden, men också en funktionell syn på nödvändigheten av kommunikation. Till den affektiva hör en övertygelse om språkets betydelse som kulturbärare, och en strävan efter en demokratisk kommunikation i samhället.

Majoriteten av de svenska MIN-informanterna har däremot, enligt min be-

dömning, inte någon egentlig attityd gentemot importord. Hos flertalet saknas inte bara det känslomässiga engagemanget utan också kunskaperna, för att man ska kunna tala om attityder. De redovisar snarare *åsikter* i frågan. Det kommer till uttryck i att de är mycket påverkbara, resonerar om de frågor som ställs men har lite kunskap om dem. De intar alltså ingen konsekvent hållning, vilket givetvis är en bidragande orsak till att resultat av attitydundersökningar kan vara motsägelsefulla.

Man kan alltså fråga sig om det krävs en lägsta möjliga kunskapsnivå för att man över huvud taget ska kunna tala om en attityd. Det skulle i så fall bekräfta det tredelade attitydbegreppet; utan en kognitiv komponent kan man inte tänka sig något beständigt i de känslomässiga reaktionerna eller handlingarna. De som i MIN-undersökningen uppvisar beständiga reaktionsmönster har faktiskt det gemensamt att de är relativt kunniga om språk och kan presentera genomtänkta argument för någon eller några ståndpunkter. Dessa kunniga informanter är också negativa, eller i något fall ganska neutrala, till importord. Det är bland informanterna svårare att finna exempel på en god orientering om språkliga förhållanden i förening med en positiv hållning till importord.

Bestämmer livsstilen vår hållning till språkimporten?

I den här artikeln kommer svenskarna, trots de individuella skillnader som antytts ovan, i stort sett att behandlas som en enhetlig grupp, något som givetvis är premissen i de storskaliga kvantitativa undersökningar (Wingstedts undersökning, Nygårds telefonenkät och MIN-projektets telefonenkät) som redovisas här. Avsikten där är ju att teckna en bild av åsiktsmönster i en större grupp. I MIN-projektets intervjuundersökning har avsikten däremot varit att söka ytterligare förståelse av enkätsvaren och försöka fånga ett fåtal informanternas attityder mera på djupet.

En grundläggande tanke i intervjuundersökningens uppläggning har varit att våra livsstilar formar våra attityder (Nyström Höög 2005a s. 40 ff.). Vi har valt position på arbetsplatsen som livsstilsbestämmande faktor och rekryterat informanter från *traditionella* respektive *moderna* arbetsplatser. På arbetsplatserna har informanter valts med *hög* respektive *låg* position, tolkat i termer av utbildning och inflytande över det egna arbetet. De deltagande informanterna representerar olika personalkategorier inom den traditionella branschen produktionsindustri, samt de moderna branscherna IT, bioteknik (hög nivå), bensinstationer och hotell (låg nivå).

Till livsstilskategoriseringarna kopplades en hypotes om gruppernas olika inställning till språk och ideologi, nämligen att de traditionella livsstilarna skulle värdera solidaritet positivt, medan de moderna livsstilarna i högre grad skulle värdesätta individuell frihet. Hur denna hypotes bekräftas eller vederläggs i de olika undersökningsländerna är ännu inte klart (Kristiansen & Sandøy, under arb.), men för Sveriges del fanns tidigt en misstanke om att skillnaden mellan de olika livsstilsgrupperna inte skulle vara så stor (Nyström Höög 2005 s. 24). Denna tanke har också bekräftats av undersökningen. Givetvis finns det vissa skillnader, men det går inte att säga att de fyra livsstilarnas attityder systematiskt skiljer sig från varandra.

Jag menar att en rimlig förklaring till den relativt homogena åsiktsbild som framträder i undersökningen är bristen på diskussion om språkfrågor i Sverige. En fråga som ofta och livligt diskuteras i ett samhälle får inte sällan en sådan utveckling att åsiktsfältet polariseras och vi lär oss att känna igen vissa yttranden som markörer för en given ståndpunkt. Någon sådan diskussion förs knappast om språk i Sverige och därför är det knappast heller att vänta att genomsnittssvensken reflekterar så mycket över sitt språk. Man kan jämföra med Norge, där språkvaldiskussionen håller språket ständigt aktuellt i den offentliga debatten. Där kan man alltså vänta sig större livsstilsskillnader.⁶

En livsstilsgrupp som trots allt skiljer ut sig från den svenska homogeniteten är industriarbetarna, alltså de som representerar låg nivå i en traditionell bransch. De markerar mest tydligt sitt motstånd mot importord. Det *kan* vara så att industriarbetarna känner en befogad rädsla för att dra nitlotten i ett samhälle med en långtgående uppdelning av funktionsdomänerna mellan svenska och engelska. En annan förklaring kan vara att hypotesen om livsstilarnas inställning är riktig, och att industriarbetarna faktiskt representerar traditionella värderingar – i det här fallet ett bevarande av svenskan.

Engelska importord

Som redan framgått anser många svenskar att det används för många engelska ord i svenskan idag. I MIN-projektets telefonenkät instämmer ju drygt hälften i ett sådant påstående (se not 5). Också Wingstedt behandlar importorden i sin brevenkät. Av de drygt 300 informanter som besvarat Wingstedts enkät in-

⁶ Motsvarande intervjuundersökning genomförs i Norge av Marit Merete Lunde. Hennes slutrapport i projektet är fortfarande under arbete.

stämmer 67 % i påståendet »det finns för många utländska lånord i svenska språket», om svarskategorierna *instämmer helt* och *instämmer delvis* slås samman.⁷ I påståendet »det är viktigt att svenskan bevaras så ren som möjligt från utländska lånord» instämmer 66 %. Ett tredje påstående med likartat innehåll, »i reklam i Sverige borde man bara använda svenska språket och inte några andra språk», instämmer 64 % i. De här svaren visar alltså att en knapp majoritet av svenskarna är motståndare till lånord eller importord. Trots detta menar 56 % av Wingstedts informanter att utländska lånord berikar det svenska språket (1998 s. 259). Frågan är förstås hur ett sådant svarsmönster kan förklaras.

Av den intervjuundersökning som jag genomfört inom MIN-projektet framgår att svenskarnas inställning till importord inte kan beskrivas i enkla termer av motstånd eller välkomnande. Det verkar till exempel finnas en tydlig skillnad mellan svenskarnas principiella hållning och deras språkliga praktik när det gäller importord. I princip är ju svenskarna restriktiva mot importord, men när informanterna ställs inför konkreta val mellan engelska importord och svenska ersättningsord föredrar flera det engelska alternativet. Mer än hälften av MIN-projektets informanter väljer *mail* (eller *e-mail*) framför ersättningsordet *e-post*. Ännu högre blir siffran om man ställer det väl etablerade importordet *design* mot ersättningsordet *formgivning* (Nyström Höög 2005a s. 62 ff.).

Att de bekanta orden föredras framför de obekanta är något annat som tydligt framgår av intervjuundersökningen. Där har informanterna fått chansen att välja mellan importord och ersättningsord i ordpar där orden är olika vanliga (Nyström Höög 2005a s. 85 ff.). Ordpar där det svenska ordet är vanligast exemplifieras av *bodybuilder* – *kroppssbyggare* och *reality-TV* – *dokusåpa*. Här menar alla utom en av de 24 informanterna att det svenska ordet bör användas. Avvikaren, en yngre man, menar att *bodybuilder* både är mera använt och lättare att förstå än det svenska ersättningsordet.

⁷ Återgivningen av svarsfrekvenser kan förtjäna en särskild kommentar. Wingstedts brevenkät och Nygårds telefonenkät har båda fyra svarsalternativ: *instämmer helt*, *instämmer med tvekan* (Wingstedt)/*delvis* (Nygård), *tar avstånd med tvekan/tar delvis avstånd*, *tar avstånd helt/tar helt och hållet avstånd*. Vid sidan av dessa svarsalternativ finns också *vet ej*-svar. *Vet ej* fanns markerat som svarsalternativ i Wingstedts enkät. I Nygårds telefonenkät har det, som jag läser redovisningen, inte lästs upp. MIN-projektets telefonenkät och intervjuer har i stället använt fem svarsmöjligheter, t.ex.: *helt enig*, *ganska enig*, *varken enig eller oenig*, *ganska oenig*, *helt oenig*. Något *vet ej*-alternativ har inte presenterats för informanterna, men sådana svar har ändå registrerats. När undersökningarnas utfall här redovisas i procentsatser är det sammanslagna värden för de båda *enig*-respektive *oenig*-alternativen avrundade till närmaste heltal som presenteras, om inte annat anges. På så sätt hoppas jag visa generella mönster. Från MIN-projektets intervjuundersökning, som ju enbart omfattar 24 informanter, redovisas svaren genomgående i absoluta tal.

Ordpar där båda orden är ungefär lika vanliga, som i fallen *backup* – *säkerhetskopior* eller *airbag* – *krockkudde*, splittrar gruppen något. Här menar 15 personer att de svenska orden ska användas medan tre väljer det neutrala mittenalternativet. I det här skedet i diskussionen markerar en av informanterna också sitt avståndstagande från detta sätt att ställa olika ord mot varandra. Det är en »löjlig principfråga», menar hon, att man ska använda svenska ord.

I de fall där de engelska importorden används oftare än de svenska ersättningsorden, i undersökningen exemplifierat av *workshop* – *arbetsseminarium* och *forward* – *anfallare*, anger hälften att det engelska ordet bör användas. Troligen splittras gruppen här mellan dem som menar att det bästa ordet, oavsett språk, ska användas, och dem som principiellt föredrar det svenska ordet.

Den här typen av frågeställning är givetvis problematisk. För det första gäller det att välja ord som informanterna också upplever har den typ av användningsfrekvens som vi påstår i frågeformuläret. För det andra innebär det ett pedagogiskt problem att få informanterna att förstå att frågan gäller ordpar med just de här egenskaperna, dvs. lika eller olika användningsfrekvens, och inte exempelordparen i sig. Om man tillåter sig att bortse ifrån dessa problem visar utfallet ändå något intressant, nämligen att de bekanta svenska orden utan tvekan väljs, men att ordpar där det svenska ordet upplevs som obekant eller otympligt splittrar informantgruppen mellan dem som väljer det funktionellt bästa ordet och dem som håller fast vid den principiella linjen att det svenska ordet bör användas. Funktionalisterna är här i majoritet; framför allt är det ordet *arbetsseminarium* som förkastas för att det är alltför långt och krångligt (Nyström Höög 2005a s. 87).

Den mindre entusiastiska informant som avfärdar problematiken som en löjlig principfråga slår nog i det närmaste huvudet på spiken när det gäller majoritetens inställning. Det avgörande är, för de flesta svenskar, nämligen inte om ordet är engelskt eller svenskt, utan om det är lätt att förstå och använda och om det känns bekant. Denna slutsats kan man också dra av Wingstedts undersökning, som studerar svenskarnas inställning till lånnord⁸ inte bara med de fyra generella frågor som återgetts ovan, utan också med fjorton konkreta exempel på lånnord från engelskan (1998 s. 204). Informanterna ska där inte bara svara på om orden är godtagbara i svenskan utan också om de förstår dem. De vanligaste orden i listan godtas av mer än 90 % av de tillfrågade. Fyra ord i listan däremot – *nivellera*, *konklusion*, *nörd* och *mejla* – förstås inte av 24 % av

⁸ *Importord* är den term som används inom MIN-projektet som sammanfattande benämning för alla typer av lexikala lån. Termen har myntats av Hansen & Lund (1994). I den svenska språkvetenskapliga diskussionen används i regel termen *lånnord*, så t.ex. hos Wingstedt.

informanterna eller mera. De orden godtas också i mycket liten utsträckning. Inte heller godtas *management* och *speedad* av mer än 21 %, trots att de flesta, mer än fyra femtedelar, förstår dem.

Josephson (1999) har i en mindre undersökning använt samma exempelord som Wingstedt och låtit 72 språkvetare i Stockholm och Uppsala ta ställning till orden på samma sätt.⁹ Också språkvetarna accepterar förstås de vanliga orden – och de förstår i stort sett samtliga ord, även om 6 % anger att de inte förstår *speedad*. Inte heller de accepterar *leasing*, *management* och *speedad* – mindre än 40 % godtar dem. Det måste alltså finnas ytterligare en förklaring till att importord kan avvisas, utöver att man inte förstår dem. Jag menar att den förklaringen bör sökas i ordens koppling till livsstilar eller kulturer.

Orden *management* och i viss mån *leasing*, kopplar väl de flesta till just managementkulturen, som man alltså kan vara positiv eller negativ till. *Speedad* hör hemma i ungdomskulturen och associeras möjligen med droganvändning, något som väl kan ligga bakom ett avståndstagande. *Nivellering* kan kopplas till en människosyn som man vill ta avstånd från, vilket möjligen förklarar att så få som 57 % av språkvetarna godtar det.

Att vissa kategorier av importord avvisas av svenskarna blir också tydligt i MIN-projektets intervjuundersökning. I en del av intervjun får informanterna ta ställning till importord domän för domän. Det visar sig då att det ämnesområde man talar om har viss betydelse för om importord avvisas eller accepteras. Informanterna menar att domänerna leksaker, kyrka och litteratur bör hållas fria från importord (Nyström Höög 2005a s. 81 ff.). Sjutton, sexton respektive femton av de 24 tillfrågade anser att det är *dåligt* att använda importord inom dessa ämnesområden, dvs. de anger ytterpunkten på den femgradiga svars-skalan. Olika typer av argument anförs för detta, såsom att det försvårar för barn om man använder engelska ord för leksaker, eftersom de först bör lära sig svenska.¹⁰ Mycket vanligt är annars att känsloargument framförs, och under åtminstone diskussionen om leksaker ligger säkert en livsstilsinställning. Man vill att barn ska ha rejäla svenska träleksaker – om jag nu får hårdra resone-manget. Sannolikt kan man också räkna med en viss sammanblandning mellan ord och de företeelser som orden betecknar, när allmänheten svarar på frågor om språk. Det är ju inte säkert att det är just **ordet** *Action Man* man vill ta avstånd från i leksaksdiskursen.

⁹ Josephson använder samma svarsalternativ som Wingstedt och slår i sin redovisning samman svarskategorierna på samma sätt som görs i denna artikel.

¹⁰ Hur de olika informanterna argumenterar för och emot importord för leksaker diskuteras utförligare i Nyström Höög 2005b.

Också när det gäller kyrkan som arena för engelska importord väcks ett känslomässigt engagemang hos informanterna. »Svenska kyrkan ska väl vara jättesvensk», säger till exempel en ung man som genomgående är mycket positiv till engelska importord (Nyström Höög 2005a s. 84). Möjligen något förvånande anger däremot en informant att det gärna kan få vara mera importord i kyrkan eftersom där kan behövas lite förnyelse (Nyström Höög 2005a s. 156). Alldeles säkert är detta ett område där ett visst känslomässigt engagemang väcks, särskilt kanske hos den som betraktar kyrkan i ett nostalgiskt skimmer.

Det är tydligt att också de informanter som är positiva till engelsk språkpåverkan vill sätta vissa gränser för det inflytandet. Kyrkan, och barnens sfär, verkar vara typiska domäner där sådana reaktioner aktualiseras. Ett mycket talande exempel på det ges av en informant som i samband med gruppsamtalet berättar om ett bröllop hon nyligen besökt där prästen i sitt vigselstal sa *Oh shit*. Vi som lyssnar på berättelsen reagerar med viss vantro, och det framgår att den berättande informanten själv inte trodde sina öron vid det aktuella tillfället (Nyström Höög 2005a s. 137 f.). Det är uppenbarligen prästens bristande situationsanpassning av sitt språk som väcker den negativa reaktionen.

Ämnesområden där informanterna däremot gärna säger sig använda importord är musikliv samt mat och dryck. Musiklivet associerar väl de flesta till modern populärmusik och då är det för majoriteten naturligt att många ord hämtas från engelskan, som ju dominerar den internationella pop- och rockscenen. I diskussionen om mat och dryck blir det plötsligt tydligt att importord inte behöver handla om engelska ord. I undersökningen, som ofta behandlar just engelskt inflytande, används termen importord utan precisering av språk, men det är nästan bara i diskussionen om olika maträtter som andra språk än engelska nämns. Matimportens ord är de flesta informanter glada för; en informant menar till och med att det kan låta godare på andra språk än svenska. Också här kan man nog räkna med en viss sammanblandning mellan sak och ord. Det är väl troligare den välsmakande *caffè latten* man uppskattar, än själva ordet!

Ungefär halva gruppen (12 respektive 13) tycker att det är *bra* att använda importord om datorer och Internet. Det är möjligen något överraskande att inte flera tycker så, eftersom många ord i de sfärerna ju är på engelska idag. De undersökningsdeltagare som själva arbetar i IT-branschen är positiva till de engelska orden; det låter konstigt med svenska ersättningsord, menar de. I övrigt förekommer dock en hel del resonemang om importord som jag vill kalla för demokratiska argument. Uppenbarligen menar flera att det är viktigt att människor kan få tillgång till datorer och Internet och att de engelska orden hindrar till exempel äldre människor. Att svenskar kan uppleva de engelska importor-

den som ett funktionellt problem blir alltså tydligt här (Nyström Höög 2005a s. 83).

När informanterna själva kommer med exempel på importord och berättar om sina reaktioner på omvärldens språkbruk, då blir det ännu tydligare att vattendelaren inte går mellan svenska ord och engelska, utan att det ligger andra mönster bakom de språkliga attityderna. En vanlig synpunkt som framkommer är att det måste vara skillnad mellan fackspråk och allmänspråk. Så resonerar till exempel de tidigare nämnda anställda i IT-branschen som helst använder de engelska importorden; det är i fackspråket de behövs, i allmänspråket kan man behöva ersätta med svenska ord. Ännu tydligare är den diskussionen hos en grupp läkemedelsforskare. De skiljer strikt på sin labbjargong, som är rik på engelska inslag, och det språk som behövs när de ska förklara sin forskning för allmänheten. Där kan inte så många importord accepteras. Också de här ståndpunkterna kan beskrivas som demokratiska. Det är viktigt att den som har något att säga också förmedlar det så att folk kan förstå.

MIN-projektets intervjuer bekräftar också det slags irritation mot managementspråk, som Wingstedts (1998) och Josephsons (1999) lålordstest låter ana. En av informanterna imiterar en stil, och ett slags bruk av importord som han vill ta avstånd ifrån, genom att säga »management by walking around» (Nyström Höög 2005a s. 94). En annan menar till och med att hon demonstrativt kan använda svenska ord för att hon blir så irriterad på folk hon träffar på konferenser och som säger att de ska *benchmarka* (Nyström Höög 2005a s. 94, 155 f.). Flera nämner att engelska kan användas för att »flyta ovanpå» eller göra sig märkvärdig. Det är ett bruk som alla som nämner det vill ta avstånd ifrån.

Överhuvudtaget verkar de svenska informanterna vara ganska känsliga för bruk av engelska som antyder att den som talar eller skriver vill göra sig bättre än han är (jfr Nyström Höög 2005c). Ett exempel som ges är det nya bruket att skriva den engelska förkortningen *vs* mellan idrottslag som möts till match (Nyström Höög 2005a s. 99 f.). I det exempel som ges säger informanten att det irriterar henne *jättemycket*: »så står det Leksand vs Luleå – Hur många vet vad det där *vs* betyder?». Det visar sig också att en av de övriga deltagarna i gruppsamtalet faktiskt inte förstår *vs*.¹¹ Den berättande informantens irritation kan nog förstås utifrån ett slags demokratiskt engagemang för språket; det ska gå att förstå vad som står på skyltar och anslag i vår omgivning. Det är alltså inte bara svårt att godta det man själv inte förstår, det kan också vara svårt att

¹¹ *vs* är en förkortning av *versus*, engelskans *mot*.

acceptera det man misstänker att många andra inte förstår. Särskilt gäller detta om man också misstänker att språkbruket i onödan har inslag av högprestigespråket engelska, ett försök att »glassa» som en av informanterna kallar det.

Engelska i Sverige

Det engelska språket påverkar svenskan inte bara genom importorden utan också genom att språken konkurrerar så att engelska nu används till exempel som företagsspråk och inom vissa utbildningar. Hur svenskarna ställer sig till den typ av domänförluster som uppstår då engelska tränger ut svenska i vissa samhällssektorer har också efterfrågats i attitydundersökningarna. I MIN-projektets telefonenkät är 47 % negativa till att företag i Sverige går över till engelska som arbetsspråk, något som behandlas i frågan »I en del företag i Sverige har man gått över till engelska som arbetsspråk. Vad anser du om det, är du positiv eller negativ?» Så många som 28 % är positiva, så inställningen i denna fråga får väl beskrivas som ganska kluven.¹²

I intervjuundersökningen har också domänförluster i några specificerade samhällssektorer tematiserats. Där har informanterna fått ta ställning till hur de ser på att svenska politiker måste prata engelska i EU-sammanhang, att engelska blir det internationella vetenskapsspråket och att svenska pop- och rockgrupper väljer att sjunga på engelska (Nyström Höög 2005a s. 66 ff.). I de här frågorna är informanterna tämligen eniga och tycker att det är helt i sin ordning att svenska politiker pratar engelska i EU-sammanhang. Nästan alla instämmer också i att det är en naturlig utveckling att engelska blir internationellt vetenskapsspråk. Den följd av detta förhållande som skisseras i frågeformuläret, att »svenska inte längre kan användas på dessa områden», framstår inte som vidare realistisk för de informanter som tillfrågats om detta (a.a. s. 67). Vilket språk de svenska pop- och rockgrupperna väljer i sina sångtexter, det är en fråga som inte engagerar informantgruppen särskilt mycket. Halva gruppen anger där ett neutralt mittenalternativ.

Nygård (2002) skiljer i sin undersökning inte ut importord som en särskild aspekt av engelsk språkpåverkan utan formulerar i stället ett ganska allmänt påstående om engelskspråkig påverkan: »Man använder alltför mycket eng-

¹² Frågan har bara tre svarsalternativ: *positiv*, *negativ* och *varken positiv eller negativ*. Jfr Nyström Höög 2005a s. 40.

elska i Sverige». I detta instämmer 36 %, som väl då anser att det används för mycket engelska.¹³ När frågan om engelskpåverkan i stället preciseras, i påståendet »Det borde finnas fler skolor i Sverige där undervisningen främst sker på engelska», tar 55 % avstånd (2002 s. 17). Att döma av Nygårds undersökning anser alltså majoriteten av svenskarna inte att det används för mycket engelska i Sverige, men vill ändå ha en mera restriktiv linje när det gäller engelskspråkig undervisning i svenska skolor. Det ligger nära till hands att här dra en parallell till MIN-projektets resultat att just barnens sfär bör hållas fri från engelska importord. Om de båda undersökningarna tillåts komplettera varandra verkar det ju som om reaktionerna är starkare mot att engelskan ersätter svenskan som undervisningsspråk, än mot att engelska används i internationella verksamheter där svenskar ingår, såsom EU-samarbete och vetenskap.

Wingstedt efterfrågar i sin undersökning inte bara det generella förhållandet att engelska används mycket i Sverige utan inriktar sig också på ungdomarnas språkanvändning i påståendet »För svenska ungdomar är det bättre att lära sig engelska ordentligt än att lära sig svenska ordentligt», ett påstående som faktiskt 90 % tar avstånd ifrån (1998 s. 265). Här har hon alltså identifierat ett slags gräns för engelskspråkig påverkan som verkar finnas hos nästan alla svenskar. Återigen handlar det om barn och deras språkutveckling och skolgång.

Också när det gäller domänförluster till engelskan kan man nog tro att det som delvis ligger bakom svenskarnas inställning är livsstilen, antingen den egna eller den livsstil som man uppfattar att bruket av engelska signalerar. En av MIN-undersökningens informanter, Sofia, berättar om hur införandet av en engelskspråkig tidning bemöts av olika personalkategorier på stålverket där hon arbetar (Nyström Höög 2005a s. 146 f.). De andra talarna i samtalsutdraget nedan är hennes arbetskamrater Susanna och Stefan samt intervjuaren:¹⁴

Sofia	Vi kan ta ett exempel bara – våran tidning som har kommit här i veckan – News som är på engelska.
I	Vad hette den?
Sofia	News International heter den – Den är på sven, på engelska (mm)
Stefan	Ja, den ligger där.

¹³ I Wingstedts påstående, likalydande Nygårds, »engelska används onödigt mycket i Sverige», instämmer 40 % (1998 s. 271).

¹⁴ Transkriptionen är anpassad för att öka läsbarheten. Den är ordagrann, men interpunktionen och bruket av versaler är skriftspråksanpassade. Typiska talspråksuttryck, som *va* och *å så där*, har redigerats varsamt. Pauser markeras med tankstreck. Vissa interaktionella drag har markerats: repliker inom parentes markerar någon annans kommentar inom pågående tur. Skratt och paralingvistiska drag anges inom hakparentes.

- I Okej.
 Sofia Och den har vi börja gett ut nu på engelska –
 Susanna Enbart?
 Sofia Först.
 Stefan Den kommer först på engelska.
 Sofia Och då har ju vi sagt då den ska distribueras ut i verket här då (mm) med i olika ställningar – tidningsställ. Och han som skötte distributionen han ringde och sa. – Ja, jag blir knasig, dom kommer tillbaks och säger vi har fått fel för vi har fått de på engelska. – Ja, men den är på engelska den kommer sen på svenska säger jag. – (mm) Men alltså då – Nu är det ju – sälj marknadsavdelningen som har gjort den här tidningen och den är på engelska – och. Jag vet, jag har ju jobbat – (mm) så ja vet ner i verket alltså. – Och de är ju på en direkt alltså. – Ja, dom där – där uppe – [sätter näsan i vädret] dom gör tidningar på engelska. [skrattar] Men gör inte som vanligt folk kan läsa. – Å hur dom betar sej – å jaa.

Sofia, som själv tidigare har jobbat »på golvet», förstår mycket väl reaktionerna hos de anställda, att marknadsavdelningen lever så att säga i sin egen verklighet. Att säga att hennes berättelse är negativ till engelska som företags-språk är att dra för långtgående slutsatser av hennes exempel, men hon tycker att det för med sig problem. Berättelsen skildrar ganska väl mötet mellan olika kulturer på ett modernt företag där man försöker balansera den internationella konkurrensens krav med omsorgen om de anställda. Den illustrerar också den uppdelning mellan engelska och svenska som mycket väl kan bli följden av ökande domämförluster till engelska, nämligen att svenska blir »vanligt folks» språk, medan engelska används av överordnade i olika sammanhang (*Mål i mun* 2002 s. 49 f., Josephson 2004 s. 128, 136).

I en förlängning kan givetvis det engelska inflytandet i Sverige leda till att engelskan får en annan och högre status än andra främmande språk – inte bara i den språkliga praktiken utan också i lagstiftning och andra förordningar. Hur svenskarna ställer sig till en sådan utveckling efterfrågas i Wingstedts enkätundersökning (1998 s. 271). Där instämmer 44 % av de tillfrågade i påståendet »engelska borde bli Sveriges andra officiella språk». Det är visserligen mindre än hälften, men det är ändå en påfallande stor andel som kan tänka sig en sådan genomgripande förändring av det svenska språkpolitiska landskapet. Man kan knappast tänka sig någon annan förklaring till detta än att engelskan har hög prestige, och att det alltså anses eftersträvansvärt att behärska och använda engelska.

Att svenskar har en positiv syn på engelska, och att vi anser oss vara duktiga på engelska är också något som ofta påpekas i debatten om det svenska språk-

klimatet. Hyltenstam (1996 s. 30) framhåller till exempel den positiva syn på engelska språket som råder i Sverige och den »entusiasm för att bruka det som präglar stora delar av samhället och som speglas i den ofreflekterade hållning som finns t.ex. inom skolvärlden». Han menar till och med att dessa attityder har gjort marken väl förberedd för ett språkbyte till engelska i det svenska samhället. Oakes (2001 s. 166) menar, som nämnts, att engelska redan i dag är ett andraspråk och inte ett främmande språk i Sverige. Den bedömningen bygger han just på svenskarnas goda engelskkunskaper och positiva attityder gentemot engelskan. I Marie Anderssons undersökning av talare med olika modersmål vill dubbelt så många av de finsk- och persisktalande informanterna hellre gå en kurs i engelska än i svenska, trots att de bor i Sverige (Andersson 1999 s. 27). Samma undersöknings attitydfrågor visar också att de som talar engelska uppfattas som de mest moderna och mest utåtriktade (ibid.).

Vi svenskar gillar engelska alltså; de ovanstående exemplen är bara några axplock ur en lista som kunde göras mycket lång. Vi tycker också själva att vi är duktiga på engelska. MIN-projektets intervjuinformanter värderar så gott som genomgående sin kompetens i engelska högt (Nyström Höög 2005a s. 44 f.). Engelska är också det främmande språk som vi helst vill behärska bra (Nygård 2002 s. 16).

Varken Wingstedts eller MIN-projektets informanter välkomnar dock tanken på engelska som enda språk för hela världen, så något fullständigt engelskt språkövertagande verkar inte vara önskvärt. I MIN-projektets telefonundersökning är 72 % oeniga med påståendet »Det hade varit bäst om alla i världen hade engelska som modersmål» (Nyström Höög 2005a s. 76). Också intervjuinformanterna, 17 av 24, är oeniga med detta (a.a. s. 64). Över huvud taget verkar svenskar inte vilja se en helt och hållet enspråkig värld. I Wingstedts påstående »Det bästa vore om alla i hela världen hade samma modersmål», instämmer 16 % (1998 s. 262). Åtminstone på det ytplan som kommer till uttryck i enkätundersökningar omfattar alltså svenskar en positiv syn på flerspråkighet, för världen som helhet vill säga.

Importord och domänförluster – några reflektioner

Importord och domänförluster kan på sätt och vis beskrivas som två sidor av samma mynt. Ett språk, engelskan i det här fallet, sätter sitt avtryck i den svenska språkmiljön genom att påverka svenskans korpus (importord) och sta-

tus (domänförluster). I diskussionen om engelsk språkpåverkan hålls företeelserna ofta isär, enligt min erfarenhet, och inte sällan framförs ståndpunkten att importord åtminstone delvis berikar svenska språket medan domänförlusterna kan ses som ett hot mot språkets utveckling. Som exempel på ett uttryck för en sådan inställning kan kommittébetänkandet *Mål i mun* nämnas. Möjliga domänförluster till engelskan behandlas där som en av utgångspunkterna för kommitténs strävan att säkerställa svenskan som komplett och samhällsbärande språk (*Mål i mun* 2002 s. 48):

Den viktigaste frågan att uppmärksamma med utgångspunkt i ambitionen att svenskan skall vara ett komplett och samhällsbärande språk är om engelskan tränger undan svenskan genom att språkbruket i vissa sammanhang är helt engelskdominerat. Det är nämligen uppenbart att engelska kommit att användas allt mer på flera områden. Om situationen skulle uppstå att enbart engelska brukas i ett visst sammanhang har en s.k. domänförlust skett för svenskans del.

Lånord eller importord från engelskan, däremot, diskuteras i jämförelsevis mindre utsträckning i betänkandet. Det sammanhang där importord framför allt nämns som tänkbart problem för svenskan rör terminologiarbete av olika slag (a.a. s. 159–169). Också detta arbete relateras till den allmänna strävan att motverka domänförluster till engelskan (a.a. s. 159). Angående lånord framhålls däremot i annat sammanhang att de inte är helt oproblematiskska utan att de kan bidra till språklig ojämlikhet mellan dem som förstår orden och dem som inte gör det (a.a. s. 55). Huvudsakligen menar man dock att importorden inte utgör något hot mot svenskan (a.a. s. 54):

Det är uppenbart att det finns ett inflöde av engelska lånord, och att vi ofta använder engelska uttryck, ibland i helt engelsk form, ibland mer eller mindre anpassade till svenskan, för många nya företeelser, tekniska innovationer m.m. Men inflytandet kan inte sägas ha nått den omfattning som utgör ett allvarligt hot mot svenskans fortsatta existens.

Tre skäl anges för att lånorden inte utgör något allvarligt hot mot svenskan: att de inte är så många, trots allt, att de begränsar sig till de s.k. innehållsorden och till sist att svenskan under sin historia alltid påverkats av andra språk – och överlevt. Kommittén för svenska språket menar alltså inte att importord utgör något allvarligt hot mot svenskans existens. Det menar ju inte den svenska allmänheten heller, vilket har framgått av de undersökningsresultat som presenterats tidigare i artikeln. Däremot kan man notera att folk i allmänhet verkar reagera starkare mot bruket av importord än mot en eventuell utveckling mot domänförluster till engelskan. Tanken att en situation skulle kunna uppstå där

svenskan inte skulle kunna användas inom ett eller flera sammanhang förefaller faktiskt främmande för de flesta informanter.

Andra diskrepanser mellan folk och språkvetare blir synlig i Josephsons tidigare nämnda jämförelse mellan hur dessa båda grupper ställer sig till några aktuella språkfrågor. Exempelvis anser folk i allmänhet att svenska språket håller på att försämrats, något som språkvetarna inte håller med om. De båda grupperna har också ganska olika inställning till i vilken utsträckning svordomar kan accepteras (Josephson 1999 s. 8 f.). Det är alltså tydligt att det inte riktigt råder samsyn på språket mellan många språkbrukare och dem som har större möjligheter att påverka de normsystem som i sin tur påverkar svenskan. Det är en situation som naturligtvis inte är helt tillfredsställande för språkvården. Josephson kommenterar själv sina resultat och menar att språkvetare som »saknar folkligt förtroende kommer att få svårt att få gehör för sina ofta välgrundade åsikter» (a.a. s. 13).

Ett uttalat syfte med MIN-projektet var att förse språkvården i de nordiska länderna med ett slags kunskapsunderlag för eventuella (gemensamma) åtgärder ifråga om engelskans påverkan. På så sätt vill projektet medverka till att överbrygga klyftan mellan folk och språkvetare. En aspekt av importordsanvändning som framkommer i MIN-projektets intervjuundersökning är svenskanas benägenhet att välja ett engelskt uttryck framför ett existerande svenskt, sannolikt på grund av engelskans högre prestige bland språkbrukarna. Om jag tolkar mina undersökningsresultat rätt så är det just detta bruk som väcker irritation hos många svenskar, inte det importordsbruk som gäller nya företeelser eller tekniska innovationer, för att nu välja exemplen från *Mål i mun*. Här finns alltså ett konkret undersökningsresultat som visar att den svenska allmänheten inte betraktar engelska importord som en enhetlig företeelse som man kan avvisa eller välkomna. Denna »det beror på»-inställning borde också anammas i den språkvårdande diskussionen om importord, enligt min uppfattning.

I kommittébetänkandet *Mål i mun* understryks betydelsen av att uppmärksamma tendenser till domänförluster, eftersom sådana kan ge upphov till negativa attityder till svenskan (*Mål i mun* 2002 s. 49): »Om engelskan är språket för prestigefyllda och 'maktanknutna' områden, om forskningens framsteg endast behandlas på engelska, om engelskan dominerar inom nya och 'heta' områden, ja då finns det risk för att svenskan framstår som mindre rikt utrustad än engelskan.» Jag menar att bruket av importord, särskilt det onödiga eller skrytsamma bruk av importord som MIN-projektets informanter reagerar negativt inför, är minst lika skadligt för attityderna till det svenska språket. Själva bruket av ett engelskt ord eller uttryck, när det finns svenska alternativ, signalerar

ju att svenskan är ett i något avseende sämre språk. För varför skulle man välja ett engelskt ord om ett svenskt gav samma positiva signaler?

Innan man avfärdar bruket av engelska importord som ett fenomen som inte hotar svenskan bör man nog också reflektera över det samband som kan tänkas råda mellan bruk av importord och uppkomsten av domämförluster. MIN-projektets intervjuer visar ju att informanterna gärna använder ord som känns bekanta och enkla att använda. Borde inte detsamma gälla språk, om nu två olika koder står till buds? Rimligtvis borde ett frekvent bruk av engelska importord bidra till känslan av att det engelska språket är välbekant. Säkert kan man också räkna med ett slags brytpunkt för mängden importord inom en domän. Om huvuddelen av de innehållsord som används inom ett område är engelska är det väl till slut lättare att helt och hållet övergå till engelska. Importorden bidrar säkert till att forma svenskarnas attityder just i riktning mot att det engelska – enskilda ord eller språket som helhet – är överlägset det svenska. Det finns alltså skäl att fundera över, menar jag, i vilken utsträckning bruket av importord faktiskt bereder marken för domämförlusterna.

Flera i den breda allmänheten borde få upp ögonen för att domämförluster faktiskt utgör ett hot mot svenskans fortsatta existens, enligt min mening. Det kräver kanske att vi som är språkvetare och språkvårdare överger vår tämligen deskriptiva diskurs. Cameron (1995 s. 81) menar, i ljuset av erfarenheter från den engelska språkriktighetsdebatten, att goda argument bör framföras normativt om vi vill åstadkomma en förändring i folks attityder. Men flera av de röster som hörs i den språkpolitiska diskussionen borde kanske också anamma den villkorade hållning till de engelska importorden som verkar finnas hos allmänheten. Åtminstone till dess att vi klarlagt sambanden mellan importordsbruk och domämförluster.

Det mångspråkiga Sverige

Så långt alltså svenskarnas attityder till engelskan, det högprestigespråk som i så stor utsträckning påverkar den svenska språkbruksvardagen. Hur förhåller det sig då med svenskarnas attityder till mindre prestigefyllda språk? Så rakt på sak kan man nämligen sammanfatta den svenska inställningen till inhemska minoritetsspråk och invandrarspråk.

De svenska gymnasisterna i Oakes (2003) undersökning har relativt negativa attityder till invandrar- och minoritetsspråk. Enkätpåståendet »Svenska är

ett vackert språk» fick 1,9 av de svenska gymnasisterna (där hög grad av instämmande ger lågt värde på skalan 1–5). Man kan visserligen diskutera vad *vackert* betyder i sammanhanget, men man kan utgå ifrån att det finns ett starkt samband mellan status och det som betraktas som vackert. Samma påstående om samiska fick 3,3, att jämföra med arabiska som fick 3,8. Värderingen av eget modersmål, inhemskt minoritetsspråk respektive invandrarspråk är alltså tydlig. Detta antyder enligt Oakes (2003 s. 33) att »den mångkulturella ideologi som förespråkas officiellt inte har trängt ned på gräsrotsnivå».

Wingstedts huvudsyfte är att undersöka inställningen till minoritetsspråk. Eftersom hennes brevenkät är mycket omfattande kan jag här bara redovisa en liten del av de frågor som rör värderingar av minoritetsspråk. Ganska tydliga fingervisningar om svenskarnas värderingar ger dock frågorna av typen »Det vore synd om språk X försvann» (1998 s. 262 ff.). Så gott som samtliga informanter menar att det vore synd om svenskan försvann. En stor majoritet, 86 %, menar också att det vore synd om samiskan försvann. När invandrarspråken däremot klumpas ihop i påståendet »Det vore synd om invandrarspråken försvann», då instämmer bara lite drygt hälften.

Ungefär samma bild, dvs. att det är viktigare att slå vakt om de inhemska minoritetsspråken än om de invandrade språken, kommer till uttryck i Nygårds undersökning. Där instämmer 81 % i yttrandet »det är viktigt att bevara minoritetsspråken i Sverige», men bara 58 % i påståendet »det är viktigt att bevara invandrarspråken i Sverige» (Nygård 2002 s. 19).

Konsekvensen av att flera språk samexisterar inom ett område blir givetvis flerspråkighet. Hur svenskarna ställer sig till detta fenomen har prövats i några undersökningar. Här blir dock resultaten motstridiga, och möjligen besvärliga att tolka. Positiva hållningar till flerspråkighet kommer till uttryck i Wingstedts undersökning, där 73 % menar att »flerspråkighet är en samhällsresurs som är bra för ett lands ekonomi» (1998 s. 271). Nästan lika många menar också att det är »trevligt att höra andra språk än svenska talas i Sverige». Trots detta instämmer så många som 66 % i det ganska provocerande påståendet »I Sverige ska vi tala svenska!». Andra resultat som uttrycker tveksamhet inför flerspråkigheten är att hälften av informanterna instämmer i att »flerspråkighet i ett land kan leda till segregation och skapa konflikter». Nästan hälften menar också att »det bästa för Sverige vore om alla hade svenska som modersmål» (ibid.).¹⁵

¹⁵ Också i Nygårds undersökning ingår påståendet »Det vore bäst om alla i Sverige hade svenska som modersmål», något som 38 % instämmer i.

Svenska är alltså det språk som ska vara vårt gemensamma kommunikationsmedel i Sverige, i alla fall enligt en majoritet av Wingstedts informanter. Detta behöver dock inte betyda att alla ska ha svenska som modersmål – och därmed bör ju exempelvis brytning, kodväxling och multietniskt ungdomsspråk bli naturliga inslag i språksamhället.

I Nygårds undersökning är nästan alla (94 %) positiva till påståendet »Man måste acceptera att invandrare talar svenska med utländsk brytning» (2002 s. 21). Av Nygårds tio intervjuinformanter menar några att brytning är charmigt, men problem nämns också; t.ex. framhåller en informant att brytning kan skapa problem inom vården, därför att äldre människor har svårt att förstå. Negativa attityder till multietniskt ungdomsspråk uttrycks också i den gruppen (2002 s. 37). I fråga om det »ställs för stora krav på invandrades kunskaper i svenska när de söker jobb» är Nygårds informantgrupp delad. Ungefär hälften håller inte med, medan 41 % ställer sig bakom påståendet (2002 s. 22). I intervjuerna framkommer det att någon tänker att invandrare kan diskrimineras eftersom man »förknippar bristfällig svenska med bristfälliga yrkeskunskaper» (2002 s. 37). Att detta verkligen är fallet beläggs t.ex. av Bredänge (2002 s. 12).

Bijvoet undersöker med hjälp av djupintervjuer attityder till multietniskt ungdomsspråk hos ungdomar i mångspråkiga och helsvenska förorter. Alla som hon talat med är övertygade om att svenskar i allmänhet har negativa attityder till sådana varieteter. »Det säger såväl svenskarna själva, som ungdomarna med utländsk bakgrund och lärarna» (Bijvoet 2002 s. 65). De ungdomar som själva använder multietniskt ungdomsspråk, i undersökningen exemplifierade av ungdomar från Rinkeby och Botkyrka, inser varietetens begränsningar – och möjligheter. De använder inte multietniskt ungdomsspråk till lärare eller andra vuxna; det vore respektlöst enligt deras bedömning. Däremot kan varieteten användas som protestspråk mot majoritetssamhället (2002 s. 63 f.).

En av gymnasisterna från Vallentuna, det helsvenska området i undersökningen, säger »vi behöver inte de här nya formerna – många förknippar det med något negativt, lägre utbildning och sånt» (2002 s. 65). En annan Vallentunagymnasist, »mycket mån om att betona att hon tycker att det är positivt med mångfald», funderar över vad man kan ha för nytta av att behärska multietniskt ungdomsspråk och kommer fram till att det är bra »om man vill arbeta med sådana ungdomar, till exempel på fängelset, eller socialen, eller som psykolog» (2002 s. 66). Vill man dra slutsatserna av dessa exempel till sin spets kan man säga att mångfald blivit ett slags *jokerord*, dvs. det kan betyda ungefär vad som helst. Det har dock idag fått sådana konnotationer att man med hjälp av det kan signalera att man tänker politiskt korrekt.

Bijvoets undersökning ger en mycket nedslående bild av synen på multi-etniskt ungdomsspråk hos såväl dem som använder varieteten som andra i samma ålder. Bijvoets resultat ligger långtifrån det allmänna accepterade av bruten svenska som Nygårds enkätundersökning visar. Man måste givetvis skilja på brytning och multi-etniskt ungdomsspråk, men exemplet visar att det inte alltid är så givet att flerspråkighetens praktiska konsekvenser accepteras bara för att fenomenet flerspråkighet uppfattas som något positivt. Precis som när det gäller svenskarnas inställning till importord är det frågan om skillnad mellan princip och praktik. I princip har vi en positiv inställning till invandrar-språkens samexistens med svenskan i ett flerspråkigt Sverige, men hur den praktiken kan komma att påverka oss och vårt språk är det inte säkert att vi har reflekterat över – eller för den delen att vi ger uttryck för i en attitydundersökning.

Inom MIN-projektet har inga frågor ställts om invandrar-språk och minoritetsspråk i Sverige. I någon mån har svenskan dock ställts i jämförelse med andra språk, till exempel när det gäller vilka språk man vill att utbildnings-systemet ska lägga ökad vikt vid. Den frågan visar entydigt att det är svenska och engelska som ska prioriteras, före traditionella tillvalsspråk, invandrar-språk och nordiska grannspråk (Nyström Höög 2005a s. 148). Ett tema som alltså berörs i MIN-projektet är de nordiska grannspråken. Det visar sig där att informanterna lägger liten vikt vid att skolan behandlar andra nordiska språk. Mer än hälften av dem tycker att det är acceptabelt att internordisk kommunikation sker på engelska (a.a. s. 141).

För de svensktalande verkar inte flerspråkighet och solidaritet med andra små språk vara den dominerande strategin i den mångspråkiga världen. Snarare positionerar vi svenskar oss i den språkliga världen genom en god behärskning av världsspråket engelska. Oakes (2001 s. 165 f.) menar att det är ett centralt inslag i den svenska identiteten att behärska engelska väl. »A sound knowledge of English is what allows the Swedes to compensate for any insecurity about constituting one of the smaller language groups in the world.» Att behärska engelska väl kan ses som en strategi som talare av små språk använder för att konstruera en positiv nationell identitet. Det verkar alltså vara den vägen som många svenskar slagit in på, trots att denna väg ju bör leda till en mera enspråkig värld, något som svenskarna i enkätfrågor säger sig ta avstånd ifrån.

Svenska – vårt språk

Svenskan då, till sist, har vi några åsikter om den, eller tar vi den bara för givet? Man kan ju med visst fog hävda att det svenska språket inte diskuteras särskilt mycket i Sverige. Visserligen nådde Fredrik Lindströms tv-serie *Värsta språket* stora tittarsiffror härom året, men någon egentlig debatt kring språksituationen i Sverige har den inte lett till. Det finns också en tydlig trend, åtminstone i MIN-projektets intervjuundersökning, att svenskar faktiskt inte funderar så mycket över sitt språk eller dess framtid.

»Det vore synd om svenskan försvann» anser som nämnts så gott som alla Wingstedts informanter (1988 s. 262). De får också tillfälle att utveckla sina ståndpunkter om modersmålets betydelse i en rad påståenden. En mycket stor andel – i samtliga fall minst 90 % – instämmer även med följande påståenden om modersmålets betydelse: »Modersmålet är det viktigaste språket att uttrycka sina känslor på», »Att kunna sitt modersmål bra är mycket viktigt för självkänslan och identiteten», »Att kunna sitt modersmål bra är viktigt för att utveckla sitt tänkande och sin intelligens» och slutligen »Goda kunskaper i modersmålet är förutsättningen för att lära sig ett nytt språk» (Wingstedt 1998 s. 265). Man bör notera att Wingstedt här använder termen *modersmål* och inte *svenska*. Instämmandet bör alltså gälla samtliga människors modersmål och rimligen borde alltså dessa informanter vara varma anhängare av modersmålsundervisning,¹⁶ vilket de inte riktigt är. I stället anser 41 % att skolbarn i Sverige bara ska undervisas på svenska (a.a. s. 295) och 35 % att hemspråksundervisningen bör avskaffas (a.a. s. 299).

För de informanter som besvarat Wingstedts enkät är modersmålet i huvudsak svenska, eftersom hon särskilt strävat efter att nå gruppen majoritetsspråkstalare. Det språk som aktualiserats av frågorna torde alltså vara svenska. Mot bakgrund av den massiva enigheten kring modersmålets betydelse för både intellektuell och känslomässig utveckling är det ju märkligt att så många svenska föräldrar väljer att låta sina svensktalande barn gå på engelskspråkiga gymnasieprogram. Eller kanske är det tonåringarna själva som yrkar på att få göra sådana val? En möjlig förklaring till denna paradox är givetvis att många anser att barn som lämnat grundskolan redan har förvärvat tillräckligt goda kunskaper i modersmålet.

En viss oro för svenskans framtid finns hos de svenskar som deltagit i Wingstedts undersökning. En så stor andel som 61 % menar att svenska språket hål-

¹⁶ Den tidigare benämningen *hemspråksundervisning* används i Wingstedts enkät.

ler på att förändras till det sämre (1998 s. 253). Ett engagemang för svenskans överlevnad kan väl också spåras i att närmare 90 % instämmer med att det är viktigare för svenska ungdomar »att kunna svenska ordentlig än att kunna engelska ordentligt» (a.a. s. 269). Man bör alltså betrakta de tidigare redovisade åsikterna om engelsk språkpåverkan i ljuset av svenskarnas ganska tydliga vilja att bevara det svenska språket.

Nygårds informanter håller nästan samtliga med om att svenska är ett mycket viktigt ämne i skolan (2002 s. 18). Som nämnts prioriterar också MIN-projektets informanter svenska högt som skolämne, även om det där finns vissa skillnader mellan olika informantgrupper (Nyström Höög 2005a s. 148).¹⁷ Nygårds informanter instämmer också i påståendet att svenska språket är mycket viktigt för Sverige eftersom det är en del av landets identitet (2002 s. 18). Här ställer sig alltså en stor grupp svenskar bakom ett påstående som hävdar språkets betydelse som kultur- eller identitetsbärare. Det är möjligen lite överraskande eftersom vi så ofta talar om vårt språk utifrån ett kommunikativt eller funktionellt perspektiv.

Svenskans ställning försvaras i MIN-undersökningen främst med funktionella argument. Så menar ju flera att man inte kan använda alltför många engelska ord då man talar om datorer eftersom det utestänger många, inte minst äldre. De informanter som fått frågan om det är möjligt att tänka sig samhällsinformation på engelska har också med viss hetta avvisat den tanken, eftersom det är viktigt ur ett demokratiskt perspektiv att alla kan ta del av sådan information. I samband med den diskussionen hävdar också några att vi svenskar faktiskt är sämre på engelska än vi tror och därför inte skulle kunna ta del av sådan information.

Både funktionella och känslomässiga argument anförts i MIN-undersökningen mot importord, men bara funktionella för. Ingen visar alltså något känslomässigt engagemang i en engelskspråkig påverkan på svenskan. Detta kan antyda en latent attityd, där försvaret för det egna modersmålet faktiskt är starkare hos informanterna än vad som i övrigt kommit till uttryck i undersökningen. Att svenskar faktiskt har ett känslomässigt engagemang i det egna språket kan ju också anas i Wingstedts och Nygårds undersökningar. Varför skulle annars så pass många hålla med om att vi ska tala svenska i Sverige, trots att detta faktiskt står i konflikt med ståndpunkten att flerspråkighet är en tillgång?

¹⁷ De livsstilsgrupper som vi kallar moderna prioriterar svenskan högre än engelskan medan de deltagande från industrin sätter engelskan främst eller lika högt.

I flera avseenden liknar den svenska allmänhetens hållning till svenska och andra språk den offentliga diskursens. För att återigen återvända till *Mål och mun* så anslås där en funktionell inställning till svenska språket, där demokratiska argument anförts för allas rätt till språk och där omsorgen primärt gäller kommunikation i språksamhället. Denna funktionella hållning verkar ha slagit igenom ganska väl i språksamhället. Hos svenskar i allmänhet framskymtar dock också en känsla för det egna språket, som sällan kommer till uttryck i offentligheten. Denna känsla blir synlig när de som annars är väldigt positiva till engelsk språkpåverkan inte vill ha importord i svenska kyrkan eller vill hålla texter riktade till barn fria från engelska. I de här frågorna handlar det i mångt och mycket om en känslomässigt grundad argumentation. Flera informanter framför också tanken att språket är en viktig kulturbärare, som det är viktigt att slå vakt om. Det är sannolikt detta engagemang som ligger bakom utfallet i Nygårds undersökning, att informanterna instämmer i att svenska är en viktig del av landets identitet.

Det språksociologiska klimatet igen – vet vi tillräckligt?

Vi vet ganska mycket om det svenska språksociologiska klimatet idag. Den bild som jag velat teckna här, mot bakgrund av ny forskning, ställer språkvetarsamhället inför nya uppgifter, både vad gäller opinionsbildning och forskning. Attitydundersökningarna vittnar om motsättningar mellan den flerspråkighet och mångkulturalism som framhålls som eftersträvarsvärd i den offentliga diskursen och en enspråkighetssträvan som föredras på mindre medveten nivå. Här behövs alltså insatser för att befrämja positiva attityder gentemot såväl svenska språket som flerspråkighet på samhälls- och individnivå.

Ett språk som dock klarar sig fint i Sverige utan stöd är engelska. Dess höga prestige är sannolikt förklaringen till att svenskar många gånger väljer engelska uttryck framför fungerande svenska. Den förväntade bilden av Sverige som liberalt – eller till och med positivt – i förhållande till engelsk språkpåverkan, bekräftas av de attitydundersökningar som kommenterats här. Särskilt lugnt verkar folk ta övergången från svenska till engelska i vissa samhällssektorer, i motsats till svenska språkvetare som ser domänförlusterna som ett större hot än importorden.

Svenska folket däremot, bjuder visst motstånd mot de engelska importorden. Inte för att det är principiellt viktigt att vi använder svenska ord utan för att

vissa engelska ord signalerar överlägsenhet, för att andra engelska ord inte fungerar så väl att använda och framför allt för att olika ord fungerar i olika kontexter och de engelska importorden därför inte alltid är rätt i situationen. I denna nyanserade hållning till de engelska importorden tror jag att man primärt ska söka förklaringen till att Sverige placerar sig strax efter de förväntat puristiska språksamhällena när det gäller negativa reaktioner gentemot importord.

En fråga som nu återstår att undersöka är hur bruket av importord hänger samman med framväxten av domämförluster till engelskan. Det är viktigt dels för att hantera importorden klokt, dels för att kunna informera en allmänhet som inte funderar på frågan om vilka effekter domämförluster kan få.

I det svenska språksamhället finns en tämligen tydlig hierarki mellan de olika språken. Hög status har svenska och engelska. Vilket som har högst status är väl svårt att säga; det beror på om man lägger vikt vid svenskarnas känsla för språket eller språkets instrumentella värde. Det är i svenskan vi känner oss hemma, men med hjälp av engelskan vi ska ta oss fram i världen. Övriga språk som talas i Sverige har distinkt lägre status, de inhemska minoritetsspråken dock högre än de invandrade språken. Mycket lågt i hierarkin verkar också olika varieteter av multietniskt ungdomsspråk stå. Trots att svenskarna rent allmänt säger sig vara positiva till flerspråkighetstanken verkar alltså stödet för andra språk vara begränsat. Det beror troligen på en utbredd subtraktiv syn på flerspråkighet, dvs. att språken upplevs som konkurrenter om ett begränsat utrymme i samhället eller i språkbrukarnas kompetens. Josephson (2004 s. 129) kallar det för enspråkstänkande – språken står i vägen för varandra.

Enspråkstänkandet bildar ett ganska effektivt hinder för svenskarnas engagemang i andra främmande språk än engelska. Det må sedan vara de stora europeiska språk som är skolans traditionella tillvalsspråk, vilka har allt svårare att locka studenter på högre nivåer, de nordiska grannspråken, minoritetsspråk eller invandrarspråk. En additiv syn på flerspråkighet – den som kan flera språk får också utrymme för flera, lättare att lära språk och sannolikt en mera flexibel syn på omvärlden – skulle förbättra villkoren för många språk i Sverige.

Det vore därför också angeläget att få undersökt vilka mentala föreställningar om flerspråkighet som är dominerande i språksamhället. Det är givetvis en forskningsmetodisk utmaning med tanke på frågans politiska laddning och svårigheten att fånga uppfattningar på djupet i attitydundersökningar. För att återigen citera Wingstedt (1998 s. 343): »the monolingual stance filters through, possibly at a lower level of awareness». Det är just denna lägre medvetandenivå som det vore intressant – och angeläget – att utforska.

Litteratur

- Andersson, Marie, 1999: Språkattityder i Sverige. En undersökning av attityder till eget och andras språk hos individer med svenska, engelska, finska och persiska som modersmål. (TEFA nr 28.) Stockholms universitet, Institutionen för nordiska språk.
- Baker, Colin, 1992: *Attitudes and Language*. Clevedon.
- Bijvoet, Ellen, 2002: Om nån börjar kaxa, jag börjar snacka Fittjasvenska. Multietniskt ungdomsspråk – uppfattningar och attityder. I: KRUT 2/2002. S. 56–71.
- Bijvoet, Ellen, 2003: Attitudes towards Rinkeby Swedish, a group variety among adolescents in multilingual suburbs. I: *Multilingualism in Global and Local Perspectives. Selected Papers from the 8th Nordic Conference on Bilingualism*, November 1–3, 2001, red. av Kari Fraurud & Kenneth Hyltenstam. Stockholm-Rinkeby. S. 307–316.
- Bolfek Radovani, Jasmina, 2000: Attityder till svenska dialekter – en sociodialektologisk undersökning bland vuxna svenskar. (FUMS Rapport nr 201. SoLiD nr 13.) Uppsala universitet, Institutionen för nordiska språk.
- Bredänge, Gunlög, 2002: Inte anställningsbar i skolan – För dålig svenska. I: *Språkpolitik. Rapport från ASLA:s höstsymposium i Göteborg, 9–10 november 2000*, red. av Sally Boyd m.fl. Uppsala. S. 7–19.
- Cameron, Deborah, 1995: *Verbal hygiene*. London & New York.
- Hammermo, Olle, under utg: Attityder till moderna importord i Sverige. I: Vikør, Lars. S. & Kristiansen, Tore (red.), *Nordiske språkhaldninger 1. Ei meningsmåling*. Oslo.
- Hansen, Erik & Lund, Jørn, 1994: *Kulturens gesandter. Fremmedordene i dansk*. Köpenhamn.
- Hyltenstam, Kenneth, 1996: Svenskan, ett minoritetsspråk i Europa – och i världen? I: *Svenskans beskrivning 21*, red. av Ann-Marie Ivars m.fl. Lund. S. 9–33.
- Josephson, Olle, 1999: Folk och språkvetare – om attityder till svenska språket. I: *Språkvård 2/1999*. S. 4–14.
- Josephson, Olle, 2004: Ju. Ifrågasatta självklarheter om svenskan, engelskan och alla andra språk. Stockholm.
- Kristiansen, Tore & Sandøy, Helge, under arb: Slutrapport från projektet *Moderne importord i språka i Norden*. Oslo.
- Lund, Jørn, 1986: Det sprogsociologiske klima i de nordiske lande. Kommentarer og påstande. I: *Språk i Norden 1986*. Oslo och Stockholm. S. 17–30.
- Mål i mun. Förslag till handlingsprogram för svenska språket. Betänkande av kommittén för svenska språket. SOU 2002:27. Stockholm.
- Nygård, Pia, 2002: Språkattityder i Sverige. I: *Mål i mun. Förslag till handlingsprogram för svenska språket. Betänkande av kommittén för svenska språket*. SOU 2002:27. Stockholm. Bilaga 2. S. 5–44.
- Nyström, Catharina, 2004: Attityder till importord. Vad får vi veta genom intervjuer och gruppamtal? I: *Svenskans beskrivning 26*, red. av Björn Melander m.fl. Uppsala. S. 265–274.
- Nyström Höög, Catharina, 2005a: Teamwork? Man kan lika gärna samarbeta. Svenska åsikter om importord. (*Moderne importord i språka i Norden 9.*) Oslo.
- Nyström Höög, Catharina, 2005b: Barbie eller briotåg? Om kvinnor, män och importord. I: *Text i arbete/Text at work. Festskrift till Britt-Louise Gunnarsson den 12 januari 2005*, red. av Ingegerd Bäcklund m.fl. Uppsala. S. 162–171.

Nyström Höög, Catharina, 2005c: Ord vi dissar. I: Språkvård 2/2005. S. 4–9.

Oakes, Leigh, 2001: Language and National Identity. Comparing France and Sweden. (Impact: Studies in language and society 13.) Amsterdam.

Oakes, Leigh, 2003: Svenskan och svenskheten. I: Språkvård 3/2003. S. 30–35.

Thøgersen, Jacob, 2004: Attitudes towards the English influx in the Nordic countries: A quantitative investigation. I: Nordic Journal of English studies vol. 3 no 2. S. 23–38.

Wingstedt, Maria, 1998: Language Ideologies and Minority Language Policies in Sweden. Historical and Contemporary Perspectives. Centrum för tvåspråkighetsforskning, Stockholms universitet.

Vad händer mellan B- och C-uppsats?

Studenters skrivutveckling i medie- och kommunikationsvetenskap

Av HANS STRAND

1. Inledning

Den här studien handlar om studenters skrivande och skrivutveckling. Närmare bestämt undersöks hur studenter inom ämnet medie- och kommunikationsvetenskap (MKV) vid Stockholms universitet förhåller sig till en viss typ av genrekompetens.¹ I vad mån tillägnar sig dessa studenter när de skriver sina B- och C-uppsatser den typ av genrekompetens som de etablerade forskarna inom ämnet besitter – i det följande kallad forskarnormen – och i vad mån gör de det inte?²

Den gängse uppfattningen inom akademien är som bekant att varje stadium och nivå (dvs. A, B, C, D osv.) representerar något kvalitativt nytt och mer avancerat (se t.ex. Kvalitetsgruppen inom den humanistiska fakulteten vid Stockholms universitet, 2002-11-27 s. 3; jfr även Nowak 1996); i alla fall är detta det mål som man strävar mot. Enligt detta synsätt borde alltså C-uppsatserna ligga närmare forskarnormen än B-uppsatserna. Frågan är emellertid hur det ser ut i praktiken. Stämmer verkligen akademiens självbild på denna punkt? Denna fråga ska här undersökas med utgångspunkt i B- och C-uppsatser hämtade från MKV vid JMK (Institutionen för journalistik, medier och kommunikation).

¹ Ämnet MKV har valts på följande grunder: 1) det har inte studerats tidigare, 2) jag känner själv väl till det och 3) jag har goda kontakter på den aktuella institutionen. Ett stort tack till alla studenter, lärare och administratörer på JMK som generöst har ställt upp och gjort så att jag har kunnat genomföra denna studie! Tack också till alla som läst tidigare versioner av denna artikel och/eller lämnat synpunkter på denna undersökning: de tre anonyma referenterna, deltagarna i skrivforskningskollokviet vid Institutionen för nordiska språk i Stockholm, deltagarna vid Adolf Noreen-sällskapets årsmöte i mars 2006 i Uppsala samt medarbetarna inom projektet Medierande redskap i vetenskapliga texter. Ett särskilt tack dessutom till Mona Blåsjö och Anna-Malin Karlsson resp. Gunnar Andrén och Sven Ross.

² B-uppsatsen skrivs i regel under den andra terminens studier i ett ämne och C-uppsatsen under termin tre.

Det finns emellertid även andra skäl att studera studenters skrivutveckling. Ett viktigt skäl är att vi behöver veta mer om denna process för att kunna utveckla adekvata pedagogiska metoder och därmed kunna möta de pedagogiska utmaningar som den högre utbildningens expansion ställer på dagens universitet och högskolor. Dessutom ligger det givetvis i grundforskningens intresse att ta reda på hur det går till när människor utvecklar och tillägnar sig genrekompetens.

Utgångspunkten är alltså att det sker en utveckling mellan B- och C-nivå. Nu är det dock som redan antytts antagligen inte riktigt så enkelt; så befinner sig ju studenterna till exempel i en annan situation än forskarna. Att mäta studenternas uppsatser med en måttstock som hämtats från forskningens värld kan därför förefalla en smula orättvist och oegentligt, men det är just det som är själva poängen i sammanhanget. Detta är nämligen – menar jag – den måttstock som lärarna använder när de bedömer sina studenters uppsatser, och därför blir också B- och C-uppsatsernas närhet respektive avstånd till forskarnormen ett intressant mått på skrivutveckling.³

Syftet med föreliggande undersökning är närmare bestämt att försöka besvara följande frågor: 1) I vad mån och i vilka avseenden har B- och C-studenterna tillägnat sig den så kallade forskarnormen och i vad mån och i vilka avseenden har de inte gjort detta? 2) I vad mån och i vilka avseenden ligger C-uppsatserna närmare forskarnormen än B-uppsatserna och i vad mån och i vilka avseenden gör de inte detta? 3) Följer studenternas tillägnande av den aktuella genrekompetensen ett visst mönster, dvs. sker utvecklingen i en bestämd ordning, och hur ser denna i så fall ut? Är det till exempel så att den så kallade standarddispositionen behärskas på ett relativt tidigt stadium, medan förmågan att knyta ihop uppsatsens olika delar till en koherent helhet visar sig betydligt senare? 4) Hur ska undersökningens resultat förstås och förklaras?

Resten av uppsatsen är disponerad enligt följande. I kap. 2 presenteras undersökningens teoretiska ram och centrala begrepp, till exempel genrekompetens och forskarnormen. Kapitel 3 tar upp tidigare forskning och i kapitel 4 behandlas ämneskontexten (MKV vid JMK). Det material och de metoder som använts är ämnet för kapitel 5. Därefter följer i kapitel 6 en redogörelse för resultatet av de tre delundersökningar som genomförts. En avslutande diskussion återfinns i kapitel 7.

³ För tydlighetens skull bör här påpekas att jag – något oegentligt kanske – har satt likhetstecken mellan studenternas genrekompetens och de uppsatser som de producerar, dvs. jag undersöker studenternas uppsatser för att på så sätt kunna uttala mig om deras kollektiva skrivutveckling och genrekompetens.

2. Teoretisk ram och centrala begrepp

I det följande presenteras undersökningens centrala begrepp och teoretiska ramverk. Utgångspunkten är här det sätt att se på genre som utvecklats av Swales (1990) och hans efterföljare.

2.1 Vetenskapliga genrer

Det finns många olika genrer inom den akademiska världen, till exempel avhandling, forskningsartikel, abstract, konferenspaper, lärobok och studentuppsats eller examensarbete.⁴ Varje ämne har sin speciella uppsättning genrer beroende på det aktuella ämnets egenart och behov, dvs. genrerna fyller olika funktioner och används för olika uppgifter inom ämnet, och de realiseras också på (mer eller mindre) olika vis (se Bathia 2002 och Swales 2004 för en diskussion av olika sorters akademiska genrer).

Att genrerna inom ett ämne fyller olika behov och skiljer sig åt i olika avseenden utesluter inte att de också uppvisar en hel del gemensamma drag; man talar därför ibland om ett system eller nätverk av genrer (jfr exv. Räisänen 1998 och Swales 2004 s. 21 ff.). Inom ett sådant system av genrer råder det ofta en viss hierarki, dvs. vissa genrer anses viktigare och mer centrala än andra och utgör därmed också ett slags förebilder – eller normkällor om man så vill – för övriga genrer inom samma system. Denna hierarki kan variera en del från ämne till ämne, men klart är under alla omständigheter att såväl inom MKV som inom många andra ämnen så befinner sig de uppsatser som studenterna skriver förhållandevis långt ner i denna hierarki, medan vissa av de mer etablerade forskarnas texter, till exempel forskningsartiklar eller avhandlingar, befinner sig högre upp i hierarkin.

Det ligger sålunda ingen motsägelse i att hävda eller utgå från att exempelvis forskningsartikeln och studentuppsatsen å ena sidan tillhör olika genrer och å andra sidan att forskningsartikeln utgör en förebild och normkälla för studentuppsatsen. Annorlunda uttryckt: den norm, som jag här kallat forskarnormen (se vidare nedan), hämtar lärarna från sin egen vetenskapliga praktik och från exempelvis forskningsartiklar och avhandlingar inom det egna ämnet, och det är alltså (element ur) denna norm som de strävar efter att förmedla till sina

⁴ Gränserna mellan olika genrer är förstås inte alltid klara, och hybridformer kan förekomma. Dessutom finns det som bekant olika sorters avhandlingar, forskningsartiklar osv., det vill säga ibland kan det dölja sig mer än en genre bakom dessa beteckningar. Jag går dock inte närmare in på dessa olika frågor här.

studenter och som de tillämpar när de bedömer de texter som studenterna har skrivit.

Däremot kan det givetvis uppstå spänningar eller utmaningar under dessa omständigheter: forskarnas uppgift är ju framför allt att åstadkomma ny och gärna spännande originalforskning (dvs. ny kunskap) medan studenternas uppgift snarare är att visa att de har lärt sig hantverket och att de har förstått vad det hela går ut på så att de kan bli godkända och få sin examen. Denna skillnad i villkor och förutsättningar bör den undervisande läraren – liksom den eftertänksamme forskaren! – ha i åtanke när de bedriver sina respektive verksamheter: att applicera textnormer som hämtats från forskningens värld på studenttexter är naturligtvis inte en helt oproblematisks uppgift.

2.2 Studentuppsatsen som genre⁵

Vad är det då den som skriver uppsats måste kunna? Innan ett svar ges på den frågan måste först några ord sägas om studentuppsatsen som genre. Vad för slags genre är studentuppsatsen och hur förhåller den sig till exempelvis avhandlingen och forskningsartikeln?

Som redan framhållits är studentuppsatsen ur en synpunkt helt klart en genre i sin egen rätt (i alla fall om man utgår från den definition av genre som ges i Swales 1990 s. 58), dvs. den används i vissa bestämda sammanhang (undervisning) och för vissa bestämda syften (utbildning, examination osv.). Samtidigt är det emellertid också så som konstaterats ovan att studentuppsatsen är beroende av vissa andra genrer som exempelvis forskningsartikeln och avhandlingen. Studentuppsatsen kan därför också karakteriseras som en skolverversion av dessa genrer eller – om man så vill – som en pedagogisk variant av de aktuella genrererna (jfr Nyström 2000 s. 69 resp. Jansson 2005 s. 417 f.).

Detta innebär med andra ord att många av de krav och normer som gäller för till exempel avhandlingen och forskningsartikeln också gäller studentuppsatsen. Visserligen omgärdas studentuppsatsen av sina speciella villkor och omständigheter, och den forskningsuppgift som behandlas i uppsatsen bör naturligtvis vara anpassad till dessa villkor och omständigheter (eller blir så med automatik helt enkelt), till exempel vad gäller inriktning, omfång och ambitionsnivå. Ofta krävs också att uppsatsen ska ha en viss disposition, och att

⁵ Med studentuppsats avses här alltså en uppsats som författats av en student på ett universitet eller en högskola, till exempel en B- eller C-uppsats, och inte en uppsats av det slag som de studerande på läroverk skrev en gång i tiden.

dokumentationen ska vara förhållandevis utförlig så att det går att avgöra hur författaren har kommit fram till sina resultat osv. Betydelsen av dessa ramar och förutsättningar ska givetvis inte underskattas, men grundregeln eller det ommarkerade fallet torde ändå vara att lärarna tillämpar forskarsamhällets normer även på studentuppsatserna.⁶

Studentuppsatsgenren uppvisar alltså ett slags dubbelhet eller spännvidd: dels är den en genre i sin egen rätt, dels är den en skolvariant av »riktig» forskning och »riktiga» forskningsgenrer. Att den är en skolvariant innebär i sin tur att vi kan förvänta oss att den å ena sidan bär spår av sin användnings- och tillkomstsituation (kursmål, undervisning, examination, lärande osv.), å andra sidan uppvisar större eller mindre likheter med »riktig» forskning. Dessa olika sidor kan vidare antas ha olika vikt eller spelrum dels på olika nivåer, dels i det enskilda fallet, dvs. ibland dominerar den ena sidan, ibland den andra, och ibland råder det kanske ett slags balans mellan de båda sidorna. Rent principiellt skulle man sålunda kunna tänka sig bland annat följande utfall och varianter:

- Skol- och examinationssituationen lyser igenom på ett mycket påtagligt sätt och har dessutom påverkat uppsatsens ämnesval och genomförande på ett så grundläggande sätt att originalforskning är helt utesluten.
- Skol- och examinationssituationen lyser visserligen igenom, men detta har inte påverkat uppsatsens ämnesval och genomförande på något mer djupgående sätt. I övrigt uppvisar uppsatsen stora likheter med »riktig» forskning; att originalforskning redovisas är sålunda i princip möjligt här.
- Skol- och examinationssituationen lyser inte igenom på något påfallande sätt och uppsatsen uppvisar dessutom stora likheter med »riktig» forskning; att originalforskning redovisas under dessa omständigheter är med andra ord mycket möjligt.

Så vitt jag förstår kan en studentuppsats rent principiellt tillhöra vilken som helst av de tre kategorierna ovan, även om den första antagligen är den vanligaste och den sista den minst vanliga. Troligt är väl också att de flesta B-uppsatser hamnar i den första kategorin medan en och annan C-uppsats kanske kan återfinnas i någon av de två senare.

⁶ Intressant att notera är att studentuppsatsen och avhandlingen påminner om varandra i vissa avseenden. Båda har till exempel kopplingar till utbildning och examination. Det vore emellertid felaktigt att beskriva avhandlingen som en skolverversion av »riktig» forskning. En avhandling måste nämligen redovisa originalforskning – det är så att säga ett av villkoren för att bli godkänd. Däremot kan till exempel kravet på utförlig dokumentation och liknande framhållas som ett gemensamt drag som har med den speciella utbildnings- och examinationssituationen att göra.

Studentuppsatsen är med andra ord inte någon påfallande enhetlig genre, dvs. spännvidden mellan två uppsatser som formellt sett befinner sig på samma nivå (t.ex. B- eller C-nivå) kan vara mycket stor: den ena kan uppvisa stora likheter med riktig forskning och till och med utgöra ett självständigt bidrag till forskningen på ett visst område medan den andra inte behöver göra detta utan kan ha tydlig karaktär av skolverversion, övningsuppgift eller liknande. Denna spännvidd ligger så att säga i den »pedagogiska» genrens natur. Den förra uppsatsen kommer visserligen med stor sannolikhet att bedömas som bättre men även uppsatser av det senare (och sannolikt betydligt vanligare) slaget kan mycket väl accepteras som fullgoda eller åtminstone godkända uppsatser.⁷

2.3 Genrekompetens

Den som ska skriva uppsats (eller någon annan text som tillhör en viss genre) måste behärska eller tillägna sig vissa bestämda kunskaper och färdigheter. Dessa kunskaper och färdigheter kan beskrivas med hjälp av begreppet genrekompetens. I modellen nedan har jag försökt att fånga några av de centrala komponenterna i detta begrepp. Modellen utgår från och har inspirerats av Swales' (1990 s. 45 ff.) genrebegrepp. Den som behärskar en genre har med andra ord förmågan att delta i vissa sociala aktiviteter inom en bestämd diskurs- och praktikgemenskap, vilket bland annat förutsätter vissa kommunikativa och språkliga kompetenser hos deltagarna.

Att besitta genrekompetens innebär närmare bestämt att veta och/eller behärska bland annat följande:

- till vad och hur den aktuella genren används
- hur den aktuella genrens textmönster ser ut: vilka olika delar som ingår, hur delarna förhåller sig till varandra, vilken funktion de har osv.
- vilka genrens (centrala) medierande redskap är
- vilka övriga textuella (språkliga, stilistiska, grafiska m.fl.) drag som hör till genren

Jag går här inte närmare in på de olika komponenterna i denna modell – de flesta torde vara någorlunda självförklarande (jfr Blåsjö & Strand 2005). Ett undantag utgör möjligen det som ovan kallats medierande redskap. Denna del

⁷ Det som sägs i detta avsnitt gäller alltså inom ett och samma ämne (eller samma inriktning inom ett ämne). Jämför man olika ämnen eller skilda lärosäten med varandra, tillkommer även andra typer av skillnader.

av genrekompetensen kan i det här sammanhanget beskrivas som en sorts intellektuella verktyg (t.ex. en viss typ av resonemang eller beskrivning) som används inom en viss genre (begreppet förekommer inom sociokulturell teori och kan appliceras på olika typer av företeelser; se Blåsjö 2004 som har tillämpat detta begrepp på vetenskapliga texter). Komponenten medierande redskap kommer dock inte att behandlas i denna studie liksom inte heller komponenten övriga textuella drag (se vidare nedan).

2.4 Relationen mellan genre och genrekompetens

Genrekompetens är alltså de kunskaper och färdigheter som en skribent (t.ex. forskare) behöver för att kunna producera en text som uppfyller vissa genrekrav. Genrekrav och genrekompetens blir därför snarast två olika sätt att se på och beskriva samma sak: ett textcentrerat respektive ett individ- eller produktionscentrerat. Det kan emellertid ha sina poänger att tala om genrekompetens och att anlägga ett individcentrerat perspektiv snarare än ett textcentrerat. Det textcentrerade perspektivet tenderar nämligen att generera beskrivningar som i högre grad bygger en språkvetenskaplig begreppsapparat, vilket innebär att beskrivningarna inte alltid blir så användbara ur pedagogisk synpunkt. Omvänt inbjuder genrekompetensbegreppet till mer praxisnära beskrivningar, dvs. beskrivningar som fokuserar på vad forskarna faktiskt gör och som tar sin utgångspunkt i den verksamhet som bedrivs.

2.5 Forskarnormen

Det jag här kallar forskarnormen syftar alltså på en viss typ av genrekompetens, närmare bestämt den som de etablerade forskarna inom ett visst ämne besitter eller kan antas besitta. Forskarnormen bestäms alltså av dels vilken genre det är fråga om, dels vilket det aktuella ämnet är. Dessutom kan man som framgått bryta ned normen i bland annat de fyra komponenter som redovisats i modellen ovan.

Det bör vidare påpekas att forskarnormen i åtminstone vissa avseenden snarast är att betrakta som ett ideal. Det innebär att även professionella forskares vetenskapliga uppsatser kan befinna sig på ett visst avstånd från denna norm i ett eller flera avseenden. De etablerade forskarnas vetenskapliga uppsatser inom ett visst ämne ligger visserligen antagligen i regel betydligt närmare forskarnormen än B- och C-uppsatserna i samma ämne, men rent teore-

tiskt är även motsatsen fullt möjlig, i alla fall i det enskilda fallet.⁸ (Inga sådana jämförelser görs dock i denna studie.)

Eftersom denna undersökning handlar om studentuppsatser inom ämnet MKV blir forskarnormen här synonymt med MKV-normen. Eller för att uttrycka det mer exakt: MKV-normen är den måttstock som MKV-lärarna använder när de bedömer sina studenters uppsatser, och denna norm har de »hämtat» från bland annat avhandlingen och forskningsartikeln.⁹

Föreliggande undersökning är inriktad på textmönstret, dvs. på en begränsad del av den aktuella genrekompetensen. Indirekt kommer jag emellertid även att kunna uttala mig om studenternas behärskning av och förhållande till den första komponenten, dvs. till vad och hur den aktuella genren används.

Begränsningen till textmönstret är motiverad av bland annat praktiska skäl. Att studera den aktuella genrekompetensen i sin helhet vore nämligen ett mycket omfattande projekt – bara att undersöka textmönstret är, som kommer att framgå, ett förhållandevis stort företag. Andra motiv är emellertid också att textmönstret (i alla fall så som det definierats i denna undersökning, se nedan) utgör en central och viktig del av genrekompetensen, varför undersökningen trots sina begränsningar kan förväntas ge en relativt god bild av i vad mån B- och C-uppsatsstudenterna har tillägnat sig den aktuella MKV-normen. Dessutom har så vitt jag vet textmönster inte undersökts tidigare på det sätt som görs i denna studie.

2.6 Textmönster

Med textmönster menar jag här dels de olika delar som en uppsats består av och dessa olika delars längd (det yttre textmönstret, se delstudie 1 nedan), dels de olika delarnas interna organisation och deras inbördes förhållande(n) till varandra (det inre textmönstret, se delstudie 2 nedan).

⁸ En komplicerande faktor här är dock att forskarna inte alltid lever som de lär. Den som har nått en viss position och alltså kan antas behärska normen behöver inte längre »bevisa» något och kan därför kanske ta sig vissa friheter i förhållande till normen.

⁹ Jag bortser här från eventuella parallella och inofficiella normer, dvs. jag håller mig till det som jag uppfattat som »huvudfåran». Se även fotnot 11. Varje försök att »operationalisera» en norm av detta slag (se avsnitt 5.2.2) innebär naturligtvis någon form av våld på verkligheten. Själva explicitgörandet bidrar antagligen till att normen framstår som fastare och mer entydig än den faktiskt är (jfr grammatikförfattarens problem). Mitt syfte här är dock inte att problematisera det akademiska normbegreppet eller ens MKV-normen utan ambitionen har varit att försöka åstadkomma en beskrivning av MKV-normen som dels inte är missvisande, dels kan användas vid en empirisk undersökning av MKV-studenternas skrivutveckling.

MKV-uppsatsens yttre textmönster är relativt välbeskrivet (se t.ex. Rosengren 1995, Lindblad 1998, Ross m.fl. 1999 och Andén-Papadopoulos 2000); se även den träffande och pedagogiska beskrivningen av (den experimentella) forskningsartikelns övergripande organisation och utseende i Hill m.fl. 1982, även känd som den så kallade timglasmodellen.

Det inre textmönstret är däremot inte alls lika välbeskrivet även om litteraturen naturligtvis ger en viss vägledning även här (se t.ex. Rosengren 1995 och Lindblad 1998 vad gäller MKV-ämnet men också bl.a. Hill m.fl. 1982, Swales 1990 s. 110–176 samt Swales 2004 s. 99–144 och 207–240). Detta är en smula förvånande eftersom det inre textmönstret ju är en mycket central företeelse då till exempel uppsatsbedömningar och kvalitetsgranskningar görs (se t.ex. Härnqvist 1999). Mitt huvudsyfte är dock inte att bedöma uppsatsernas kvalitet utan att studera studenters skrivutveckling, vilket görs med utgångspunkt i bland annat det inre textmönstret.

3. Tidigare forskning

Den internationella forskningen kring – eller med relevans för – studenters skrivutveckling är relativt omfattande. Det är emellertid inte helt lätt att överföra de konkreta resultaten av denna forskning till motsvarande svenska förhållanden eftersom omständigheterna och utbildningssystemen skiftar en hel del från land till land. Så skiljer sig till exempel både den amerikanska och den brittiska utbildningskontexten från den svenska vad gäller bland annat nivågruppering och åldersindelning, och det är därför svårt att finna utländska studier av studenttexter som någorlunda väl motsvarar våra svenska B- och C-uppsatser.

Två mer allmänna resultat och erfarenheter från denna forskning kan emellertid framhållas:

- Studenter har ofta problem med det akademiska sättet att skriva och tänka på, dvs. det tar tid för dem att lära sig detta och för att de ska lyckas så krävs inte sällan en mental omställning från studenternas sida och/eller att lärarna och akademien utövar en viss självkritik (Lea 1994, Ivanic 1998 och Lillis 2001, Lea & Street 1998).
- Någon form av »insocialisering» sker i regel över tid, dvs. efter ett antal terminer eller år skriver studenterna på ett delvis annat sätt, vilket visar att de i åtminstone vissa avseenden har närmat sig det sätt att skriva (och eventu-

ellt tänka) på som är utmärkande för det ämne som de studerar eller för akademiskt skrivande mer allmänt (se t.ex. Freedman 1987, Berkenkotter, Huckin & Ackerman 1988, Bloor 1996, Prior 1998 och Haswell 2000).

Intuitivt förefaller dessa båda resultat förvisso mycket rimliga, och de ligger dessutom så vitt jag förstår helt i linje med många akademiska lärares egna erfarenheter.

Den svenska forskningen på detta område är inte särskilt omfattande men några studier kan ändå nämnas. En sådan är Ask 2005 som belyser stadiövergången mellan gymnasium och högre utbildning. Några av Asks huvudresultat är att denna stadiövergång är både allmän och språklig till sin karaktär, och att både den allmänna och den språkliga stadiövergången kan ställa till problem för studenterna, om än i olika hög grad beroende på deras personliga och sociala bakgrund.

Två studier som är direkt relevanta i det här sammanhanget är vidare Blåsjö 2000 och Blåsjö 2004. I den förra jämförs nämligen B- och C-uppsatser i litteraturvetenskap respektive ekonomisk historia med varandra, och i den senare studeras bland annat B- och C-uppsatser hämtade från nationalekonomi respektive historia, vilka jämförs dels med varandra, dels med etablerade forskares texter från respektive ämne.

I skriften från 2000 skiljer Blåsjö mellan genresäkra och genreosäkra skribenter, och det visar sig då att det är de genresäkra skribenterna som utvecklas mest mellan B- och C-uppsats, i alla fall när det gäller det som författaren kallar »de mer djupliggande nivåerna» (som t.ex. pragmatisk medvetenhet, dvs. vad som »görs» i olika delar av uppsatsen) medan de genreosäkra skribenterna utvecklas mest när det gäller »de mer ytliga nivåerna» (t.ex. garderingar och opersonliga konstruktioner), en nivå som de genresäkra behärskar redan på B-nivå.

I arbetet från 2004 studerar Blåsjö bland annat så kallade medierande redskap, ett begrepp som hämtats från sociokulturell teori och som anpassats till akademisk forskning och utbildning. Centrala medierande redskap inom nationalekonomi (dvs. den professionella nationalekonomiska praktikgemenskapen) är till exempel *modell*, *matematiska tecken*, *antagande*, *kurva* och *matematiskt-logiskt resonemang* medan motsvarande redskap inom ämnet historia (dvs. den professionella historievetenskapliga praktikgemenskapen) är till exempel *beskrivning*, *karta*, *tabell*, *narrativ* och *kategorisering/definition* samt *källkritik*, *jämförelse* och *kritiskt-dialogiskt resonemang*. Hon sammanfattar några av de viktigare resultaten på följande sätt (s. 281 f.):

Det är tydligt att studenterna under studietiden utvecklas till att allt mer använda de centrala medierande redskapen. Den utomakademiska diskurs som kan återspeglas i B-uppsatser har i C-uppsatserna till stora delar bytts ut mot akademisk diskurs [...]. Studenterna i historia använder dessutom allt mer den dialogiska strukturen kritik-försvär.

Studenterna i nationalekonomi utvecklas mot en mer homogen, unison inomakademisk röst med ett gemensamt perspektiv. På detta sätt liknar studenttexterna forskarnas akademiska texter, men på andra sätt – t.ex. att de ibland innehåller politiska hävdanden – liknar de mer den utåtriktade tidskriften Ekonomisk Debatt, som de uppmanas att efterlikna. Historiestudenterna utvecklas mot att skriva mer likt de professionella forskarnas texter. Perspektivaspekten blir starkare, och de positionerar sig mer gentemot sina källor. Liksom forskarna använder de källkritik implicit och narrativer mycket sparsamt.

Att studenterna använder de ämnesspecifika redskapen i allt högre grad innebär enligt Blåsjö dock inte att redskapen också nödvändigtvis är approprierade, dvs. att studenterna har gjort dem till sina egna i någon djupare mening; någon högre grad av insocialisering är det med andra ord inte fråga om enligt författaren.

Den inhemska textforskning i övrigt som berör B- och C-uppsatser utgörs framför allt av utvärderingar och kvalitetsgranskningar av olika slag där huvudsyftet är att med utgångspunkt i en bedömning av uppsatsernas kvalitet ta reda på om det finns skillnader mellan olika ämnen och olika lärosäten eller över tid (se t.ex. Högskoleverket 1997 och Härnqvist 1999 som båda gäller C-uppsatser och som dessutom använder sig av likartade metoder). De är därför inte direkt relevanta i det här sammanhanget, men det kan ändå ha ett visst intresse att notera vad det är man har bedömt i uppsatserna och hur. Följande »variabler» har bedömts enligt en femgradig kvalitetsskala: forskningsanknytning, problemformulering, teoretisk medvetenhet, metod, genomförande och slutsatser samt språklig utformning och formalia (Härnqvist 1999 s. 44).

Slutligen ska här också nämnas Dudley-Evans (1989) som har jämfört inledningarna i magisteruppsatser (MSc dissertations) med motsvarande inledningar i artiklar skrivna av etablerade forskare (dvs. med en tidig version av Swales CARS-modell; jfr Swales 1990). Två tydliga och intressanta skillnader framkommer vid denna jämförelse: dels är inledningarna i magisteruppsatserna i regel betydligt längre, dels etableras inte något nytt område i magisteruppsatserna utan det som uppsatsförfattarna gör, eller nöjer sig med om man så vill, är snarare att relativt grundligt och ingående introducera ett visst fält.

Denna korta forskningsöversikt visar alltså bland annat följande: 1) studen-

ter har ofta svårt att tillägna sig den akademiska diskursen, i alla fall under ett initialt skede, och det tar dessutom tid för dem att göra detta; 2) studenter på högre nivåer, dvs. som har studerat ett ämne under längre tid, producerar texter som i vissa avseenden uppvisar en högre grad av likhet med de etablerade forskarnas texter än studenter som befinner sig på lägre nivåer och som har studerat ett ämne under kortare tid; 3) texter som produceras av studenter som befinner sig på en relativt hög nivå (som t.ex. magisterstudenter) avviker av olika skäl och på olika sätt fortfarande en hel del från de etablerade forskarnas texter.

4. Ämneskontexten: MKV vid JMK

Medie- och kommunikationsvetenskap (MKV) är ett förhållandevis ungt ämne. I sin nuvarande form, dvs. som ett fullt utbyggt universitetsämne med såväl grund- som forskarutbildning, har MKV funnits i Stockholm sedan början av 1990-talet. Ämnets institutionella hemvist är Institutionen för journalistik, medier och kommunikation (JMK) som bildades 1989 då Centrum för masskommunikationsforskning och Journalisthögskolan slogs ihop; vid JMK bedrivs alltså också journalistutbildning. Ämnet är både humanistiskt och samhällsvetenskapligt men rent organisatoriskt hör MKV till den humanistiska fakulteten.¹⁰

Den första disputationen i MKV vid JMK ägde rum 1994, och 2000/2001 (dvs. den period som denna undersökning gäller) hade sammanlagt 10 personer disputerat i ämnet. I dag, alltså i juni 2006, är siffran 13. MKV är ett forskningsintensivt och i hög grad internationellt orienterat ämne, »vilket sätter sin prägel på en stor del av undervisningen. I så gott som varje delkurs ingår föreläsningar där lärare direkt eller indirekt anknyter till sin egen forskning» (Högskoleverket 2001 s. 115), dvs. man strävar efter att hålla en hög teoretisk profil i såväl forskning som undervisning.

Ämnet är dessutom mycket populärt, och konkurrensen om platserna är hård, ett förhållande som enligt både institutionens självvärdering (Självvärdering 2000) och Högskoleverkets bedömning (2001 s. 116) antas bidra till såväl god kvalitet som hög genomströmning trots förhållandevis knappa resurser. »Vi får helt enkelt de studenter som har mycket höga betyg, höga resultat i hög-

¹⁰ Om inget annat sägs, så är det i första hand förhållandena vid MKV och JMK under 2000/2001 som beskrivs i detta avsnitt. Eller för att vara mer exakt: de uppgifter som fanns tillgängliga då, dvs. vissa uppgifter kan vara från 1999 p.g.a. en viss eftersläpning i statistiken.

skoleprovet eller som har läst 140 poäng i andra ämnen», skriver man (Självvärdering 2000 s. 5) och framhåller vidare: »Det stora söktrycket leder till att vi får kvalificerade studenter, vilket i sin tur möjliggör att ge kurser med relativt hög svårighetsgrad» (s. 16).

Det finns tre olika inriktningar inom MKV: journalistik, populärkultur och information/PR. På det senare området saknas dock egen forskning, vilket är ett problem eftersom många studenter vill skriva sina B- och C-uppsatser inom just detta område (Självvärdering 2000 s. 16 och 18).

Grundkursen är på 40 poäng och innehåller 7 delkurser. B-uppsatsen omfattar 5 poäng. Påbyggnadskursen är på 20 poäng och innehåller 3 delkurser. C-uppsatsen omfattar här 10 poäng. Därtill kommer två 5-poängskurser. Båda uppsatskurserna är schemalagda, dvs. ett antal stationer är inlagda under hela terminen (med introduktion i början, uppsattsseminarier i slutet samt PM-skrivande, handledning m.m. däremellan).

Ingen direkt undervisning i uppsatsskrivandets konst förekommer. Däremot ges vissa kurser »som ska ge både kunskaper och färdigheter som en grund för det avslutande uppsatsarbetet» (Självvärdering 2000 s. 9). På grundkursen är detta framför allt Kommunikationsteori och metod, 10 poäng, och på påbyggnadskursen Specialisering inom teori och metod, 5 poäng.

Vid B-uppsatsintroduktionen delar läraren bland annat ut och går igenom ett sexsidigt häfte kallat Anvisningar för B-uppsatsen (Andén-Papadopoulos 2000). Detta häfte innehåller följande avsnitt: 1. Uppsatsens syfte, 2. Ämnesval, gruppindelning och handledning, 3. Problemformulering, 4. Plan för materialinsamling och analys, 5. Handledning, 6. Uppsatsens form, 7. Käll- och litteraturförteckning, 8. Käll- och litteraturhänvisningar samt fotnoter, 9. Seminarier, 10. Examination och 11. Litteratur om uppsatsskrivande. Därutöver erhåller B-studenterna också »Arbetsplan och schema» samt ett PM som bland annat beskriver hur seminarierna och oppositionen ska genomföras.

I det sexsidiga häftet presenteras något som skulle kunna karakteriseras som ett textmönster, även om där inte sägs särskilt mycket om vad som bör tas upp inom de olika delarna och om de olika delarnas inbördes relationer och funktioner (av naturliga skäl – häftet omfattar ju endast sex sidor). Dock lyfter man fram och betonar vissa saker: »En viktig aspekt av B-uppsatsarbetet är att bearbeta och analysera ett eget *empiriskt* material» (s. 2); »Tänk på att i ett vetenskapligt arbete är särskilt syfte, frågeställning och metod viktiga avsnitt. Det är bl.a. där man visar att man kan hantera ett vetenskapligt problem och ge det en adekvat behandling» (s. 4). (Liknande formuleringar återkommer för övrigt även i C-uppsatsvägledningen.) B-uppsatsens omfång anges till 20–25 sidor,

vilket kan förefalla mycket, men då bör man veta antalet författare per uppsats inte sällan är två eller tre.

Vid C-uppsatsintroduktionen delar den kursansvarige läraren på motsvarande sätt ut och går igenom ett häfte som bland annat innehåller arbetsplan och schema, instruktioner för inlämning av ämnesförslag och uppsats-PM, ämnesförslag från lärarna samt uppgifter om vissa lärares specialiteter. Dessutom erhåller studenterna kompendiet *Vägledning för arbete med C-uppsatsen* (Ross m.fl. 1999) som omfattar 16 sidor och ett kort PM med titeln *På vilka grunder bedöms uppsatsernas kvalitet?* (Nowak 1996). Kompendiet innehåller följande nio avsnitt: 1. Uppsatsarbetets syfte, 2. Praktiska synpunkter, 3. Forskningsarbetet, 4. Rapporteringen, 5. Seminariebehandling och opposition, 6. Examination och betygsättning, 7. Inlämning av uppsatsoriginal, 8. Litteratur om uppsatsskrivande och 9. Bilaga.

Uppsatskurserna på B- respektive C-nivå skiljer sig inte särskilt mycket åt utan har i stort sett samma uppläggning. Undervisning förekommer till exempel i båda fallen vid följande tillfällen: introduktion, genomgång av ämnesförslag, handledarträffar och seminarier (samt vid en träff med handledaren efter uppsatsventileringen); ingen direkt undervisning i uppsatsskrivande ges dock vid dessa tillfällen. Därutöver har studenterna tillgång till vissa hjälpmedel, som till exempel de ovan omtalade uppsatsvägledningarna, men i övrigt får de alltså klara sig på egen hand.

Det bör dock noteras att MKV-studenterna får tillfälle att skriva en hel del under sin utbildning. På AB-kursen förekommer ungefär tre hemtentor (antalet beror till en del på hur studenterna själva väljer), ytterligare ca tre större uppgifter (5–10 sidor) samt flera (fem till tio) mindre inlämningsuppgifter. Vissa av dessa uppgifter görs i grupp medan andra görs individuellt; hemtentorna är dock alltid individuella. På C-kursen skriver studenterna tre paper före uppsatsen: loggbok, teoripaper och metodpaper. Hemtentorna och de större inlämningsuppgifterna samt C-kursens olika paper har helt klart en uppsatsförberedande karaktär och funktion.

Det kan också noteras att det som tas upp i MKV-studenternas uppsatsanvisningar är förhållandevis allmängiltigt, dvs. det tycks inte finnas inslag som är typiska för just MKV, utan så vitt jag kan bedöma finner man likartade rekommendationer när det gäller uppsatsens utformning även inom andra ämnen.

Sammanfattningsvis kan alltså konstateras att B- och C-studenterna i princip får samma information och typ av undervisning. En skillnad finns dock: den information som C-studenterna får är något utförligare än den som B-studenterna får. Vidare har framgått att både B- och C-studenterna förses med infor-

mation om den vetenskapliga uppsatsens disposition och olika delar. De har således tillgång till ett rudimentärt textmönster som de kan välja att följa, men sedan ankommer det i hög grad på studenterna själva att fylla detta textmönster med ett passande innehåll.

5. Material och metod

Undersökningen omfattar tre delstudier. Den första (delstudie 1) behandlar det yttre textmönstret, dvs. de olika delar eller avsnitt som förekommer i B- och C-uppsatserna samt längden på dessa avsnitt. Den andra (delstudie 2) gäller det inre textmönstret, dvs. de olika avsnittens utformning och (i viss mån) inbördes relationer. Den tredje (delstudie 3) avser en delmängd av materialet som helhet, närmare bestämt fem uppsatsspar, som har närstuderats i olika avseenden. I delstudie 1 och 2 studeras studenternas skrivutveckling på gruppnivå och i delstudie 3 på individnivå.

I det följande ges en mer ingående beskrivning av det material och de metoder som använts i de tre delstudierna.¹¹

5.1 Material

Undersökningen har genomförts på två »uppsatslag» inom ämnet medie- och kommunikationsvetenskap: det ena uppsatslaget representeras av B-uppsatser från ht 2000 och det andra av C-uppsatser från vt 2001; C-uppsatserna har alltså producerats och lagts fram terminen omedelbart efter B-uppsatserna. I huvudsak studeras uppsatserna och uppsatsförfattarna som grupp, men i några fall har det även varit möjligt att matcha jämförelserna mellan B- och C-uppsatserna på gruppnivå med motsvarande individuella jämförelser (se delstudie 3 nedan).

Totalt sett utgörs materialet av 16 B-uppsatser och 14 C-uppsatser (alla som blev klara i tid under respektive termin). Antalet författare per uppsats varierar mellan 1 och 3, men vanligast är två författare per uppsats, vilket gäller såväl B- som C-uppsatserna. Det innebär alltså att jag här inte kommer att kunna ut-

¹¹ Föreliggande undersökning är visserligen inte etnografisk men det kan ändå nämnas att jag har suttit med som observatör på vissa undervisningspass (t.ex. kursintroduktioner och liknande) och under ett antal seminarier då några av de uppsatser som ingår i denna undersökning har ventilerats samt intervjuat inblandade lärare och studenter m.m.

tala mig om enskilda individers akademiska skrivförmåga och skrivutveckling utan det är uppsatserna eller – om man så vill – författarna som kollektiv som står i fokus i denna undersökning. Av tabell 1 nedan framgår hur många B- och C-uppsatser samt uppsatsspar det finns med en, två respektive tre författare. (De B- och C-uppsatser som har exakt samma författare bildar ett uppsatsspar.)

Tabell 1. Antal B- och C-uppsatser samt uppsatsspar med en, två respektive tre författare.

Antal förf./Upps.typ	B-uppsats	C-uppsats	Uppsatsspar
1 förf.	2	4	1
2 förf.	8	6	2
3 förf.	6	4	2
Summa	16	14	5
Snitt	2,3	2,0	2,2

5.2 Metod

Hur de tre delstudierna har genomförts framgår av avsnitt 5.2.1, 5.2.2 och 5.2.3 nedan.

5.2.1 Det yttre textmönstret (delstudie 1)

För varje uppsats har jag tagit ställning till om den innehåller något av följande avsnitt, och därefter har jag beräknat längden på dessa olika avsnitt: Abstract, Innehållsförteckning, Inledning, Bakgrund, Tidigare forskning, Teori, Material och metod, Resultat, Diskussion, Sammanfattning, Källor och litteratur samt Bilagor. Jag har även beräknat längden på uppsatserna som helhet inklusive respektive exklusive eventuella bilagor.

Indelningen i olika avsnitt har så långt möjligt gjorts på formella grunder. Det innebär att jag i första hand gått på de rubriker som författarna själva angett eller – om aktuell rubrik saknats – på vad författaren på annat sätt i texten explicit angett att avsnittet handlar om. Däremot har jag inte tagit ställning till om detta verkligen stämmer. (Detta görs nämligen i nästa delundersökning.)

Mina kategorier återger med andra ord inte exakt alla uppsatsers individuella yttre utformning – i vissa uppsatser kan till exempel Syfte och Frågeställningar förekomma som egna rubriker – men avsikten här är ju att undersöka uppsatsernas förhållande till forskarnormen, inte att göra en fullständig beskrivning av de enskilda uppsatsernas utseende och variation, och därför har jag »pressat» in alla uppsatser i just denna mall. Det bör kanske tilläggas att

detta har fungerat mycket bra, och några större problem eller svårigheter har – med ett undantag möjligen (se nedan) – inte noterats.

Några kommentarer och förklaringar kan dock ändå behöva ges. »Synonymer» har givetvis accepterats. Så kallas exempelvis Resultat ibland för Analys, Teori för Teoretiska ramar, Diskussion för Avslutande diskussion osv. Som framgår av uppräknningen ovan har jag inte skiljt mellan Diskussion och Slutsatser, utan dessa och liknande avsnitt har slagits samman till ett enda avsnitt som jag här kallat Diskussion. Inledning inkluderar som framgått även Syfte, Frågeställningar, Avgränsningar och liknande (oavsett om de står i samma fysiska avsnitt eller inte). Urvalsfrågor behandlas i vissa uppsatser under rubriken Inledning men allt som rör urval har jag fört till avsnittet Material och metod. Med Bakgrund avses här kringinformation av olika slag som rör själva forskningsobjektet (och alltså inte t.ex. Forskningsbakgrund). Teori och Tidigare forskning förekommer ibland under en och samma rubrik (Teori och tidigare forskning). I sådana fall har jag, när det alltså inte framgått av texten i övrigt vad som är vad enligt författaren, försökt att skilja dem åt på egen hand. Det ska erkännas att detta inte alltid har varit helt lätt. Till Tidigare forskning har jag i dessa fall räknat sådana partier som innehåller referat och omnämnanden av undersökningar som har stora likheter med vad som behandlas i den aktuella uppsatsen och som har fokus på själva resultaten; partier där övriga undersökningar nämns och/eller refereras har däremot förts till Teori. Om teori och tidigare forskning helt enkelt inte gått att skilja åt (gäller t.ex. vissa semiotiska analyser) har jag räknat häften till det ena och hälften till det andra.

Delarnas längd (och därmed även uppsatsernas totala längd) har beräknats på enklast möjliga sätt. Det innebär att jag dels inte har tagit någon större hänsyn till uppsatsernas skiftande typografi och liknande, dels endast räknat med hela och halva sidor. När avrundning har behövts eller varit aktuell har dock hänsyn till typografin tagits, dvs. om textsidorna varit glesa så har jag avrundat nedåt och om de varit välfyllda så har jag avrundat uppåt. Blanka sidor eller tomma ytor har givetvis inte räknats utan måttet »avsnittets eller uppsatsens längd» avser alltså antalet fyllda hel- och halvsidor med den noggrannhet som angetts ovan.

Vad säger då forskarnormen när det gäller förekomsten av olika avsnitt respektive avsnittens längd? När det gäller förekomsten så är svaret tämligen enkelt: vissa avsnitt är obligatoriska, andra är mer eller mindre önskvärda och några är mer umbärliga. Till de obligatoriska eller starkt önskvärda har jag räknat Inledning, Tidigare forskning, Teori, Material och metod, Resultat, Diskussion samt Källor och litteratur. Till de umbärliga alternativt inte lika starkt

önskvärda har jag räknat Bilagor (här avgörs förstås behovet av de aktuella omständigheterna), Bakgrund, Abstract, Innehållsförteckning och Sammanfattning. Eftersom jag har velat göra en fullständig kartläggning av förekomsten av olika avsnitt i B- och C-uppsatserna, har dock alla typer av avsnitt tagits med, obligatoriska såväl som icke-obligatoriska.

När det gäller avsnittens längd så är förhållandet till forskarnormen inte lika givet och entydigt. Längd i sig är givetvis inte något kvalitetskriterium: det finns med andra ord inget som till exempel säger att längre artiklar är bättre än kortare eller att tjocka avhandlingar är bättre än tunnare. Allt beror förstås på vad det är för typ av text (vetenskaplig genre) och vad som ligger bakom det faktum att texten är lång eller kort. Om allt annat är lika, så är kort sannolikt bättre än lång, men hur avgör man det? En kort text kan förstås också vara alltför kort (och en lång alltför lång). Nu finns det emellertid även andra skäl att studera längd. För det första är det allmänt känt att C-uppsatser i regel är längre än B-uppsatser (det ingår så att säga mer eller mindre i genrekraven), och för det andra är det inte osannolikt att längd samverkar med vissa innehållsliga företeelser i uppsatserna. Undersökningen av de olika avsnittens längd bidrar sålunda dels till att ge en allmän karaktäristik av B- och C-uppsatserna, dels till att ge en bakgrund till och perspektiv på undersökningen av avsnittens innehåll och närmare utformning.

5.2.2 Det inre textmönstret (delstudie 2)

Följande avsnitt har analyserats närmare: Inledning, Tidigare forskning, Teori, Material och metod, Resultat och Diskussion. Därutöver har även noterats om någon precisering av syfte och frågeställningar förekommer samt vissa förhållanden som gäller uppsatsen som helhet. Hur de olika avsnitten har analyserats framgår nedan.¹²

Inledning. Här har jag undersökt om någon motivering till ämnesvalet ges och i så fall om denna är närliggande eller mer allmängiltig. Vidare har jag noterat hur uppsatsernas syften och frågeställningar är utformade: är syftet funktionellt respektive teoretiskt, och finns det en principiell eller allmängiltig vinkel? Formuleras det några frågeställningar, och utvecklar och konkretiserar i så fall frågeställningarna syftet? (Principen för bedömning här – och i fortsättningen – är alltså att ett jakande svar på dessa frågor ger »pluspoäng» enligt

¹² Denna del av analysen omfattar 37 variabler och jag kan här därför inte gå in på alla detaljer. Vissa av de graderingar som nämns i resultatredovisningen i avsnitt 6.2 tas t.ex. inte upp i denna metodgenomgång.

forskarnormen medan ett nekande svar ger »minuspoäng» eller inga »poäng».)

Tidigare forskning. Här har jag noterat om det som tas upp är relevant eller ej, om författaren uppvisar ett kritiskt förhållningssätt, om explicita kopplingar till den egna undersökningen görs, om författaren positionerar sig samt om genomgången är tillräckligt utförlig eller knapphändig. Tillräckligt utförlig innebär här att det framgår att författaren känner till och har satt sig in i åtminstone någon eller några av de mest relevanta studierna i sammanhanget (om det nu finns några sådana, men om det inte gör det, så bör förstås även det påpekas).

Teori. Även här har jag noterat om det som tas upp är relevant, om genomgången är tillräckligt utförlig eller ofullständig, om någon motivering till valet av teori ges, om ett kritiskt förhållningssätt förekommer samt om explicita kopplingar till den egna undersökningen görs. Tillräckligt utförlig innebär här att det går att läsa ut att det som tas upp verkligen fyller en funktion i undersökningen, dvs. det måste framgå av genomgången att teorin är en integrerad del av undersökningen.

Precisering av syfte och frågeställningar. Förekomsten av denna typ av avsnitt har noterats. (Enligt forskarnormen är sådana avsnitt om inte obligatoriska så åtminstone önskvärda; förekomst av denna typ av avsnitt genererar alltså »pluspoäng».)

Material och metod. Här har noterats ifall det valda materialet och den valda metoden är funktionella eller ej, om genomgången är tillräckligt utförlig samt om någon motivering till valet av material respektive metod ges. Tillräckligt utförlig innebär här att det ska gå att läsa ut vad det är som undersökts och hur författaren har gått till väga.

Resultat. Här noteras om de analyser som utlovas verkligen genomförs eller ej samt om redovisningen är tillräckligt utförlig eller knapphändig. Tillräckligt utförlig innebär här bland annat att framställningen är så pass »genomskinlig» att de slutsatser som dras framstår som begripliga och rimligt underbyggda.

Diskussion. Här noteras om författaren återknyter till sitt syfte, om empiriska och/eller teoretiska hävdanden förekommer (jfr Blåsjö 2004 s. 58), om någon återkoppling till teori eller tidigare forskning görs, om perspektivet vidgas samt om självkritik (kritik mot den egna undersökningen) förekommer.

Uppsatsen som helhet. Här noteras om uppsatsen uppvisar någon form av övergripande brist, om syftet (i princip) är att bidra med ny kunskap eller ej (dvs. dominerande textkaraktär) samt om (det yttre) textmönstret för vetenskapliga uppsatser följs.¹³

¹³ Här betraktas alltså det yttre textmönstret som en helhet, där också ordningen mellan olika avsnitt har betydelse. I delstudie 1 däremot noteras endast förekomsten av olika avsnitt.

I syfte att förenkla jämförelserna har jag jämnat ut skillnaden i antal mellan B- och C-uppsatserna genom att (i förekommande fall) multiplicera antalet B-uppsatser med en faktor 0,875 (= 14 dividerat med 16). 1 C-uppsats motsvarar alltså 0,9 B-uppsatser, 2 C-uppsatser 1,8 B-uppsatser osv.

Resultaten har signifikansprövats med chitvå-metoden där så har varit möjligt och meningsfullt (dvs. då den totala frekvensen för en viss företeelse har varit minst 10 och skillnaden mellan de två uppsatsgrupperna minst 5).¹⁴ Signifikansnivån har satts till modesta $p \leq 0,05$ (vilket motsvarar chitvå-värdet 3,84 vid 1 frihetsgrad). Redan nu kan dock sägas att endast en signifikant skillnad har noterats i materialet. Jag har därför även beaktat skillnader som är större eller lika med 3,0 för att se om det trots allt går att urskilja några bestämda tendenser i materialet.

Slutligen har jag också noterat om de undersökta företeelserna är vanliga respektive ovanliga (dvs. har höga respektive låga värden) i såväl B- som C-uppsatserna. För att en företeelse ska betraktas som ovanlig/sällsynt så är villkoret att den måste ha en frekvens som ligger under 3,0 i både B- och C-uppsatserna (dvs. den får finnas i högst ca 21 % av uppsatserna). För att en företeelse ska betraktas som vanlig gäller på motsvarande sätt villkoret att den måste ha en frekvens om minst 11,0 i både B- och C-uppsatserna (dvs. den måste finnas i minst ca 79 % av uppsatserna). Företeelser som ligger däremellan betraktas som varken vanliga eller ovanliga. En sammanställning av denna del av undersökningen återfinns i bilaga 1.

5.2.3 De fem uppsatsparen (delstudie 3)

Här jämförs samma författares B- och C-uppsatser med varandra (vilka uppsatser det gäller framgår av bilaga 2). Syftet med denna närstudie är att följa upp och fördjupa resultaten från delstudie 1 och 2. Jämförelserna görs med andra ord på samma sätt som i delstudie 1 och 2 men nu handlar det om hur vissa enskilda B- och C-uppsatser förhåller sig till varandra i de olika avseenden som tidigare redovisats. Därutöver har jag också gjort en bedömning av uppsatserna som helhet (vilken redovisas under rubriken »Helhetsintryck») och därvid tagit fasta på deras avstånd respektive närhet till forskarnormen ur framför allt följande synpunkt: Hur hänger uppsatsens centrala delar ihop och

¹⁴ Chitvå-metoden är ett så kallat icke-parametriskt test som fungerar bra på små material och vid låga frekvenser (se t.ex. Westman 1974 s. 17 ff. som en ger en pedagogisk och för språkvetare anpassad beskrivning av metoden). Poängen med att signifikanspröva är att det underlättar bedömningen av skillnader: vilka skillnader ska jag bry mig om och vilka kan jag bortse ifrån?

hur är förutsättningarna för att ny kunskap ska kunna genereras? Avsikten är här att försöka komma åt textegenskaper av mer övergripande och principiell karaktär som inte lika enkelt och självklart fångas av den systematiska undersökningen av hur olika enskilda delar i B- och C-uppsatserna är utformade.

Det är här inte möjligt att gå närmare in på alla de överväganden som aktualiseras i samband med dessa helhetsbedömningar, och det är tyvärr heller inte möjligt att ge belysande exempel i önskvärd omfattning, eftersom det här handlar om textegenskaper på generell och övergripande nivå. Vissa kortfattade motiveringar ges dock för att inte helt lämna läsaren i sticket, och i bilaga 2 finns dessutom exempel på några syftesformuleringar som hämtats ur uppsatserna.

Man behöver emellertid inte se denna brist på dokumentation och exempel som något större problem. Syftet här är nämligen inte att försöka explicitgöra alla de överväganden som aktualiseras i samband med bedömningar av detta slag (detta skulle nämligen kräva en särskild undersökning) utan helt enkelt att presentera några exempel på vad en någorlunda erfaren läsare – och lärare! – kan komma fram till.¹⁵ Man kan säga att jag här har trätt ur min forskarroll och i stället klivit in i min lärarroll eller – kanske mer adekvat uttryckt – att jag som forskare har använt mig själv som källa och alltså studerat mig själv som lärare. Det är nämligen – menar jag – just denna typ av helhetsbedömningar som studenterna utsätts för och som det därför är intressant att jämföra de övriga resultaten med.

Det bör också påpekas att syftet här inte är att granska uppsatsernas kvalitet i allmänhet eller på ett generellt plan utan endast att jämföra uppsatsparen inbördes (dvs. B1 jämförs med C1, B9 med C6 osv.) i syfte att ta reda på om någon form av skrivutveckling har skett.

6. Resultat

I det följande redovisas resultaten från de tre delstudierna.

¹⁵ Jag fick fast anställning som universitetslektor i svenska 1990, och mellan 1989 och 1996 handledde jag dessutom uppsatsskrivande studenter i medie- och kommunikationsvetenskap på olika nivåer.

6.1 Det yttre textmönstret (delstudie 1)

Förekomsten av olika avsnitt i B- och C-uppsatserna framgår av tabell 2 nedan. Det bör observeras att förekomsterna har räknats om i syfte att förenkla jämförelserna. Bastalet, dvs. maximalt antal uppsatser, är alltså 10 i tabell 2, vilket har fått till följd att antalet uppsatser i vissa fall har kommit att räknas i decimaler (13 av 14 C-uppsatser blir t.ex. 9,3).

Tabell 2. Antal uppsatser innehållande ett visst avsnitt i B- och C-uppsatser i medie- och kommunikationsvetenskap.

Avsnitt	C-uppsats	B-uppsats	Skillnad
Abstract	9,3	9,4	-0,1
Innehållsförteckning	10,0	10,0	0
Inledning	10,0	10,0	0
Bakgrund	9,3	7,5	1,8
Tidigare forskning	2,9	6,9	-4,0
Teori	10,0	9,4	0,6
Material och metod	10,0	9,4	0,6
Resultat	10,0	10,0	0
Diskussion	10,0	10,0	0
Sammanfattning	2,9	0	2,9
Källor och litteratur	10,0	10,0	0
Bilagor	9,3	6,9	2,4

Som framgår av tabell 2 innehåller nästan alla uppsatser närapå alla typer av avsnitt. B-uppsatserna har dock inga sammanfattningar och även C-uppsatserna uppvisar ganska få sådana. Skillnaderna mellan B- och C-uppsatserna är med andra ord rätt få och små när det gäller förekomsten av olika avsnitt. Dock kan man säga att jämförelsen i någon mån utfaller till C-uppsatsernas fördel i den meningen att dessa uppvisar en något bättre täckning vad gäller olika typer av avsnitt än B-uppsatserna utom på en väsentlig punkt: det är betydligt fler B- än C-uppsatser som behandlar tidigare forskning (6,9 av 10 jämfört med 2,9 av 10). Samtidigt bör dock också noteras att avsnitt med tidigare forskning är relativt sällsynta i både B- och C-uppsatserna. Teoriavsnitt är som synes däremot mycket vanliga: endast en B-uppsats saknar ett sådant avsnitt, dvs. för övrigt innehåller samtliga B- och C-uppsatser avsnitt med teori. Helhetsintrycket av tabell 2 är alltså att både B- och C-uppsatserna ansluter sig relativt väl till forskarnormen när det gäller förekomsten av olika avsnitt utom på en viktig punkt: avsnitt med tidigare forskning saknas i ca 3 av 10 B-uppsatser och i 7 av 10 C-uppsatser.

De olika avsnittens längd i B- och C-uppsatserna framgår av tabell 3 nedan.

Tabell 3. Längd mätt i antal sidor hos olika avsnitt i B- och C-uppsatser i medie- och kommunikationsvetenskap.

Avsnitt	C-uppsats	B-uppsats	Skillnad
Abstract	0,8	0,5	0,3
Innehållsförteckning	1,5	1,0	0,5
Inledning	2,1	1,7	0,4
Bakgrund	2,8	1,3	1,5
Tidigare forskning	0,6	0,8	-0,2
Teori	9,9	2,2	7,7
Material och metod	4,8	1,9	2,9
Resultat	18,0	10,1	7,9
Diskussion	5,3	2,1	3,2
Sammanfattning	0,5	–	0,5
Källor och litteratur	1,9	1,3	0,6
Uppsatsen som helhet exkl. bil.	48,0	22,8	25,2
Bilagor	5,1	3,9	1,2
Uppsatsen som helhet inkl. bil.	52,9	26,8	26,1

Ett antal stora och påfallande skillnader finns i tabell 3. Den största skillnaden mellan B- och C-uppsatserna gäller uppsatsen som helhet (såväl inklusive som exklusive bilagor): C-uppsatserna är nämligen ungefär dubbelt så omfattande som B-uppsatserna. Detta går i sin tur tillbaka på framför allt två förhållanden. Det ena är att så gott som alla avsnitt är något (om än inte alltid särskilt mycket) längre i C- än i B-uppsatserna; enda undantaget är Tidigare forskning där skillnaden går i motsatt riktning, vilket är anmärkningsvärt, även om skillnaden är så pass liten att den egentligen är försumbar. Det andra är att vissa avsnitt i C-uppsatserna dessutom är klart längre än i B-uppsatserna. Först och främst gäller detta avsnitten Teori och Resultat som i genomsnitt är ca 8 sidor längre i C-uppsatserna. Därutöver kan också noteras att Diskussion är ca 3 sidor längre liksom även Material och metod och att Bakgrund är ca 1,5 sida längre i C- än i B-uppsatserna. Det kan också tilläggas att C-uppsatsernas litteraturförteckning innehåller ungefär dubbelt så många titlar som B-uppsatsernas (22,9 mot 10,1).

6.2 Det inre textmönstret (delstudie 2)

Inledning. Likhetererna är här större och fler än skillnaderna. Gemensamt för B- och C-uppsatserna är att de överlag innehåller någon form av närliggande ämnesmotivering (allmängiltiga ämnesmotiveringar är däremot sällsynta), att uppsatserna framför allt har deskriptiva syften (medan teoretiska syften är ovanliga) och att de innehåller ett antal frågeställningar där syftet utvecklas

och konkretiseras, helt eller delvis.¹⁶ Inga signifikanta skillnader föreligger men vissa mindre skillnader har noterats. Så uppvisar C-uppsatserna något fler ämnesmotiveringar som är både allmängiltiga och närliggande än B-uppsatserna medan B-uppsatserna ger prov på något fler syften som är fungerande respektive har principiell vinkel. Ingen klar och tydlig tendens föreligger alltså.

Tidigare forskning. Också på denna punkt är likheterna mer påfallande än skillnaderna. Som redan konstaterats redovisar dock fler B- än C-uppsatser tidigare forskning. Skillnaden är emellertid inte signifikant. Det kan tilläggas att det som tas upp under tidigare forskning i B- och C-uppsatserna i regel är relevant, om inte helt så åtminstone delvis. Sällsynta i såväl B- som C-uppsatserna är kritiskt förhållningssätt och positionering samt utförlighet (i tillräcklig grad) som ligger något över den undre gränsen ($B = 3,5$ och $C = 1$ eller 2 beroende på vad man räknar in). Också explicita kopplingar – i den starkare varianten, dvs. »förekommer genomgående» – är överlag sällsynta, men om även den svagare varianten inkluderas (»förekommer över huvud taget») så är värdena varken höga eller låga (dvs. de ligger då över $3,0$ och under $11,0$). Till en del beror naturligtvis de låga värdena här på att det är förhållandevis få uppsatser som behandlar tidigare forskning. Tendensen är visserligen inte särskilt tydlig, men den pekar under alla omständigheter inte i den förväntade riktningen.

Teori. Så gott som alla B- och alla C-uppsatser behandlar som redan framgått teori och det som tas upp där är i regel relevant, i alla fall om man även beaktar det som endast delvis är relevant (den svagare varianten). Vidare är kopplingar till den egna undersökningen någorlunda vanliga, i alla fall om man även räknar in enstaka sådana (värdena hamnar då nära den övre gränsen, med $B = 10,6$ och $C = 11$). Motiveringar är däremot varken vanliga eller ovanliga. Skillnader finns vad gäller relevans (i den starkare varianten), grad av utförlighet och förekomst av kritisk diskussion (eller kritiska kommentarer), dvs. på dessa punkter uppvisar C-uppsatserna något högre värden än B-uppsatserna. Endast en av dessa skillnader är dock signifikant ($p = 0,05$), nämligen den som gäller grad av utförlighet. Det förefaller med andra ord som om vi här har funnit åtminstone en viktig skillnad mellan B- och C-uppsatserna: i C-uppsatserna lägger man mer krut på framställningen just vad gäller teori, ett utfall som är helt i linje med vad man borde kunna förvänta sig.

Precisering av syfte och frågeställningar. Denna typ av avsnitt lyser helt med sin frånvaro i både B- och C-uppsatserna.

Material och metod. Merparten av alla B- och C-uppsatser uppvisar fun-

¹⁶ Av utrymmesskäl redovisas inte denna typ av graderingar i motsvarande metodavsnitt (se 5.2.2).

gerande material och metoder, i det senare fallet dock endast om även delvis fungerande metoder medräknas. Vidare motiveras valet av material i de flesta uppsatser, även om motiveringen ibland kan vara knapphändig. Smärre skillnader (dvs. ej signifikanta sådana) har noterats när det gäller materialbeskrivningens grad av utförlighet, den valda metodens funktionalitet (delvis fungerande metoder här ej medräknade), metodbeskrivningens grad av utförlighet och metodens motivering. I alla dessa fall uppvisar C-uppsatserna något högre värden än B-uppsatserna, vilket alltså är i linje med det förväntade utfallet.

Resultat. Det är något vanligare att analyserna utförs som utlovats i C- än i B-uppsatserna. Skillnaden är emellertid inte signifikant. I alla uppsatser utförs dock de analyser som utlovats till någon del, alltså helt eller delvis. När det gäller redovisningens grad av utförlighet så uppvisar C-uppsatserna höga värden ($n = 12$) medan B-uppsatserna inte riktigt når upp till denna nivå ($n = 9,6$); skillnaden (2,4) är emellertid för liten för att den ska kunna beaktas i detta sammanhang. Utfallet på denna punkt talar sålunda bara i viss mån till C-uppsatsernas fördel.

Diskussion. Inga nämnvärda skillnader har noterats här utan det är likheterna som dominerar. Återknytning till syftet förekommer överlag i såväl B- som C-uppsatserna liksom även så kallade empiriska hävdanden; teoretiska hävdanden är däremot sällsynta. Även självkritik är överlag sällsynt, i alla fall i den snävare och mer explicita varianten. Litteraturåterknytning och vidgning av perspektivet uppvisar varken höga eller låga värden. Inga speciella tendenser kan utläsas med andra ord.

Uppsatsen som helhet. Även när det gäller B- och C-uppsatserna som helhet så är det likheterna som är mest slående; inga signifikanta skillnader har noterats. Så uppvisar merparten av alla uppsatser någon form av övergripande brist (se delstudie 3 för exempel på detta). Vidare ansluter de sig relativt väl till den vetenskapliga uppsatsens (yttre) textmönster. Variabeln uppsatsernas dominerande textkaraktär, slutligen, uppvisar varken höga eller låga värden.

6.3 Sammanfattning av resultaten från delstudie 1 och 2

Delstudie 1. Inga påfallande skillnader har noterats mellan B- och C-uppsatserna vad gäller det yttre textmönstret utom på en punkt: C-uppsatserna uppvisar färre avsnitt med tidigare forskning än B-uppsatserna; överlag är dock sådana avsnitt förhållandevis sällsynta i både B- och C-uppsatserna. Däremot finns det stora skillnader mellan B- och C-uppsatserna när det gäller längd:

C-uppsatserna är omkring dubbelt så långa som B-uppsatserna (52,9 mot 26,8 sidor inkl. bilagor). Alla avsnitt i C-uppsatserna är längre än motsvarande avsnitt i B-uppsatserna (utom Tidigare forskning), men de största skillnaderna uppvisar avsnitten Teori och Resultat (ca 8 sidor längre) samt Diskussion (ca 3 sidor längre).

Delstudie 2. Även när det gäller det inre textmönstret är likheterna mer påfallande än skillnaderna mellan B- och C-uppsatserna. Skillnaderna är med andra ord både få och små. Endast 12 (av 37 möjliga) skillnader har noterats: 9 som pekar i huvudhypotesens riktning ($C > B$) och 3 som pekar i motsatt riktning ($B > C$). Det är alltså fler skillnader som talar för än som talar mot; närmare bestämt är det 6 fler som talar för, vilket motsvarar 16 % av det potentiellt möjliga utfallet.

På vilka punkter skiljer sig då B- och C-uppsatserna? De tre fall där B-uppsatserna ligger närmare forskarnormen än C-uppsatserna är följande:

- inledning: syftets funktionalitet
- inledning: syfte med principiell vinkel
- tidigare forskning: förekomst

Ingen av dessa skillnader är dock statistiskt signifikant. I följande fall befinner sig å andra sidan C-uppsatserna närmare forskarnormen än B-uppsatserna:

- inledning: ämnesmotivering som är både ämnesanknuten och allmängiltig
- teori: relevans
- teori: utförlighet
- teori: kritiskt förhållningssätt
- material: utförlighet
- metod: funktionalitet
- metod: utförlighet
- metod: motivering
- resultat: utförande (i enlighet med vad som utlovats)

Av dessa nio skillnader är dock endast en signifikant i statistisk mening, nämligen teori: utförlighet. Denna skillnad kan alltså betraktas som någorlunda säkerställd, men för övrigt är det vanskligt att dra några säkra och bestämda slutsatser om exakt hur B- och C-uppsatserna skiljer sig när det gäller de olika avsnittens innehåll och utformning.

6.4 De fem uppsatsparen (delstudie 3)

Huvudfrågan i detta avsnitt är liksom tidigare i vad mån och i vilka avseenden som C-uppsatserna ligger närmare forskarnormen än B-uppsatserna. Vilka uppsatser som ingår i närstudien framgår av bilaga 2. Där återges också kortare utdrag ur vissa av uppsatserna i syfte att belysa några av de bedömningar som görs under rubriken Helhetsintryck nedan.

6.4.1 Jämförelse mellan B1 och C1

Det yttre textmönstret. Tendensen är densamma som i huvudmaterialet, dvs. alla avsnitt som finns med där finns också med här, och C1 är vidare betydligt mer omfattande än B1. Noteras kan dock att Tidigare forskning förekommer i både B1 och C1 och att detta avsnitt dessutom är något längre (0,5 s.) i C1 än i B1, vilket alltså inte är fallet i materialet som helhet.

Det inre textmönstret. Det finns 9 skillnader (av totalt 37 möjliga) mellan B1 och C1: 8 som pekar i hypotesens riktning ($C > B$) och 1 som pekar i motsatt riktning ($B > C$). I materialet som helhet är motsvarande siffror 9 $C > B$ och 3 $B > C$, dvs. tendensen är i stort sett densamma. Det är dock inte fråga om riktigt samma skillnader i de båda fallen: endast 4 av skillnaderna återfinns också i materialet som helhet medan 5 inte gör det.

Helhetsintryck. Som framgår ligger C1 något närmare forskarnormen än B1 när det gäller utformningen av vissa enskilda delar. När det gäller helheten och mer övergripande kvaliteter, som till exempel förmågan att knyta ihop säcken och att generera ny kunskap, så befinner sig dock B1 och C1 enligt min bedömning på ungefär samma avstånd från denna norm.

6.4.2 Jämförelse mellan B9 och C6

Det yttre textmönstret. Även detta uppsatspar följer i stort sett tendensen i materialet som helhet. Noteras kan dock att avsnitten Abstract, Inledning och Bakgrund är lika långa i B9 och C6, att B9 men inte C6 innehåller bilagor och att antalet titlar i respektive uppsats litteraturlista i stort sett är detsamma, vilket alltså avviker något från huvudtendensen.

Det inre textmönstret. Det finns 11 skillnader mellan B9 och C6: 9 $C > B$ och 2 $B > C$, vilket som framgått är ungefär samma antal som i materialet som helhet. 5 av dessa skillnader återfinns också i materialet som helhet medan 6 alltså inte gör det.

Helhetsintryck. C6 ligger som framgår ovan något närmare forskarnormen än B9 när det gäller utformningen av vissa enskilda delar. Ser man däremot till helheten, så hamnar uppsatserna enligt min bedömning på ungefär samma avstånd från forskarnormen; så har till exempel författarna varken i C6 eller B9 förmått att driva sina projekt så långt och konsekvent att ny kunskap (i princip) kan anses ha genererats.

6.4.3 Jämförelse mellan B10 och C8

Det yttre textmönstret. Tendensen i materialet som helhet följs här på i stort sett alla punkter utom en: C8 innehåller till skillnad från B10 ett avsnitt med tidigare forskning (4,5 s.).

Det inre textmönstret. Det finns 12 skillnader mellan B10 och C8: $10 C > B$ och $2 B > C$, alltså ungefär som i materialet som helhet. Av dessa återfinns 4 i materialet som helhet medan övriga 8 inte gör det.

Helhetsintryck. Båda uppsatserna uppvisar syften som på olika sätt är problematiska (jfr bilaga 2), och detta gör det i sin tur svårt att värdera de resultat och slutsatser som författaren presenterar i sina respektive uppsatser. Min bedömning blir därför att C8 och B10 befinner sig på i stort sett samma avstånd från forskarnormen när man ser till helheten. När det gäller utformningen av vissa enskilda avsnitt är det dock som framgått ovan så att C8 ligger något närmare forskarnormen än B10.

6.4.4 Jämförelse mellan B12 och C10

Det yttre textmönstret. Inga anmärkningsvärda avvikelser från tendensen i materialet som helhet har noterats.

Det inre textmönstret. Det finns 9 skillnader mellan B12 och C10, vilket är ungefär samma antal som i huvudmaterialet. En påfallande avvikelse är dock att B12 uppvisar fler drag som ligger närmare forskarnormen än C10 ($7 B > C$ och $2 C > B$); i materialet som helhet är ju förhållandet det rakt motsatta. 3 av de 9 skillnaderna är dock desamma som i materialet som helhet.

Helhetsintryck. Enligt min uppfattning är B12 faktiskt en något bättre uppsats än C10. B12 utgår från en tydlig frågeställning av principiellt intresse (könsroller i äldre och nyare såpor), en frågeställning som författarna sedan återvänder till och besvarar i slutet av uppsatsen. I C12 är perspektivet mer begränsat: fokus är här på en enskild reklamkampanj, och några mer principiella

ansatser förekommer ej (jfr bilaga 2). Den systematiska undersökningen (av utformningen av uppsatsernas olika delar) och bedömningen av uppsatserna som helhet pekar alltså här i samma riktning, nämligen att B12 ligger närmare forskarnormen än C10. Här har vi alltså ett tydligt exempel på ett fall där samma författares B-uppsats ligger närmare forskarnormen än deras C-uppsats, vilket avviker från tendensen i materialet som helhet.

6.4.5 Jämförelse mellan B16 och C12

Det yttre textmönstret. Huvudtendensen i materialet som helhet återfinns också då man jämför B16 och C12; noteras kan dock att inga skillnader i längd finns mellan B16 och C12 vad gäller avsnitten Inledning samt Material och metod.

Det inre textmönstret. Det finns 15 skillnader mellan B16 och C12, vilket är något fler än i materialet som helhet. Av dessa är 9 av typen $C > B$, dvs. de pekar i huvudhypotesens riktning, och 6 av typen $B > C$, dvs. de går emot huvudhypotesen. I detta avseende är alltså tendensen densamma som i materialet som helhet, även om skillnaderna som framgår är något fler; framför allt finns här något fler skillnader av typen $B > C$ än i materialet som helhet (6 i stället för 3). 6 av de 15 skillnaderna är desamma som i materialet som helhet.

Helhetsintryck. Min bedömning är här att B16 som helhet är en något bättre uppsats än C12. C12 uppvisar visserligen något fler avancerade kvaliteter än B16 på del- och avsnittsnivå (vilket antagligen bland annat har att göra med att C12 följer den vetenskapliga uppsatsens textmönster bättre), men B16 har ett mer distinkt syfte och är mer konsekvent genomförd rent metodiskt jämfört med C12 som uppvisar brister i just dessa båda avseenden (jfr bilaga 2).

6.4.6 Sammanfattning och slutsatser av delstudie 3

Inte oväntat framkommer här en något mer nyanserad bild. I stort sett och i grova drag är dock tendensen bland de fem uppsatsparen densamma som i materialet som helhet. Framför allt gäller detta det yttre textmönstret men också – med ett undantag – det inre; se sammanställningen i tabell 4 nedan. Som synes är förekomsterna av $C > B$ klart fler även här, även om bilden inte är lika entydig som i materialet som helhet.

Tabell 4. Utfallet av de fem parvisa uppsatsjämförelserna.

Uppsatspar	Antal C > B	Antal B > C	Skillnad	Helhetsintryck
B1/C1	8	1	7	C1 = B1
B9/C6	9	2	7	C6 = B9
B10/C8	10	2	8	C8 = B10
B12/C10	2	7	-5	B12 > C10
B16/C12	9	6	3	B16 > C12
Summa	38	18	20	—
Snitt	7,6	3,6	4,0	—

Totalt sett har 27 av de 37 uppsatsvariablerna gett utslag vid något tillfälle då de fem uppsatsparen jämförts med varandra. 24 variabler har därvid vid ett eller flera tillfällen gett utslaget C > B, och 9 vid ett eller flera tillfällen gett utslaget B > C, vilket understryker att det är vanskligt att dra några bestämda slutsatser om på vilka punkter som B- och C-uppsatserna skiljer sig. I detta avseende varierar utfallet alltså en hel del, men tendensen att C-uppsatserna ligger något närmare forskarnormen än B-uppsatserna förefaller under alla omständigheter att ligga någorlunda fast.

Intressant att notera är vidare resultatet av helhetsbedömningen. Ingen av de fem jämförelserna har som framgått utfallit i enlighet med huvudhypotesen på denna punkt (C > B); tre av uppsatsparen har ju bedömts som likvärdiga medan två till och med går emot huvudhypotesen. Vad detta beror på är inte lätt att säga – tillfälligheter kan givetvis spela in. Slående är emellertid att det inte tycks finnas något påfallande samband mellan helhetsbedömningen och de enskilda variabelernas fördelning: endast i ett fall (B12/C10) pekar dessa två typer av resultat i samma riktning medan detta alltså inte är fallet när det gäller de övriga fyra jämförelserna. Detta är något överraskande men en förklaring skulle möjligen kunna vara bristen på stora och tydliga skillnader, dvs. nästan inga av variablerna i delstudie 2 uppvisade ju några signifikanta skillnader utan endast en svag tendens som pekade i huvudhypotesens riktning.

En metodisk slutsats som bör kunna dras av delstudie 3 är vidare att det inte är särskilt troligt att resultatet av undersökningen som helhet skulle ha blivit så mycket annorlunda om materialet hade bestått av till exempel 15 uppsatspar i stället för som nu 16 B- och 14 C-uppsatser med olika uppsättningar författare (dvs. här ingår förstås också de 5 undersökta uppsatsparen), och det befintliga materialet bör därför kunna användas som underlag för slutsatser om eventuella skillnader i genrekompetens mellan de undersökta B- och C-uppsatsskribenterna.

7. Avslutande diskussion

Undersökningens huvudresultat kan nu sammanfattas i följande punkter:

- C-uppsatserna är totalt sett ungefär dubbelt så långa som B-uppsatserna; nästan alla C-uppsatsavsnitt är längre än motsvarande B-uppsatsavsnitt.
- C-uppsatserna ligger något närmare forskarnormen än B-uppsatserna. Tendensen är dock förhållandevis svag; endast en signifikant skillnad har noterats (att C-uppsatsernas teoriavsnitt är utförligare än B-uppsatsernas). Det går därför inte att peka ut några fler bestämda enskilda skillnader mellan B- och C-uppsatserna, men det är inte osannolikt att den genomgående skillnaden i längd mellan B- och C-uppsatserna kan ligga bakom några av de övriga skillnader som har noterats.
- Att C-uppsatserna ligger något närmare forskarnormen än B-uppsatserna gäller som framgått endast på »variabelnivå» (här avses alltså hur uppsatsernas olika delar har utformats i olika avseenden), dvs. denna tendens framträder inte då man på motsvarande sätt jämför de fem uppsatsparen med varandra med avseende på helhetsintrycket.
- Bortsett från de konstaterade skillnaderna mellan B- och C-uppsatserna vad gäller längd och teoriavsnittens utförlighet, så är det alltså snarare likheterna än skillnaderna som dominerar.

Vad säger då dessa resultat? Hur ska till exempel de iakttagna skillnaderna förstås och tolkas? Som framgått är resultaten på denna punkt inte helt entydiga. Det ligger å ena sidan nära till hands att hävda att det inte sker någon påfallande skrivutveckling mellan B- och C-nivå, dvs. att avståndet till forskarnormen är ungefär detsamma. För denna tolkning talar dels utfallet av de helhetsbedömningar som gjorts, dels att fler likheter än skillnader har noterats när det gäller de enskilda avsnittens utformning i olika avseenden. Det finns visserligen en svag tendens som talar till C-uppsatsernas fördel, men så mycket mer är det inte.

Å andra sidan är frågan hur man ska se på den förhållandevis stora skillnaden i längd. Längd i sig är som redan konstaterats inget som kan relateras till forskarnormen på något entydigt sätt. Att B- och C-uppsatserna har den längd de har är antagligen i första hand ett uttryck för den norm som gäller i detta avseende inom MKV och vid JMK. Som tidigare konstaterats tycks det dock finnas ett visst samband mellan längd och de mer kvalitativa bedömningar som gjorts (se t.ex. avsnitten teori samt material och metod vilka oftare har bedömts som tillräckligt utförliga i C-uppsatserna jämfört med B-uppsatserna). Detta är

egentligen inte särskilt konstigt: forskarnormen föreskriver nämligen bland annat att en vetenskaplig uppsats ska vara »genomskinlig» – det ska till exempel framgå hur undersökningen är gjord, vad resultaten bygger på osv. (jfr Hannerz m.fl. 1996 s. 7) – och här kan längd ha en positiv effekt på så sätt att den som skriver en längre text har större möjligheter att leva upp till forskarnormens krav i vissa avseenden än den som skriver en kortare text; i alla fall skulle detta kunna gälla i viss utsträckning och för skribenter som inte är vana att skriva vetenskapliga texter och som därför kanske inte är på det klara med vad kraven på explicititet och liknande egentligen innebär.

Enligt detta resonemang skulle med andra ord skrivutvecklingen mellan B- och C-uppsats vara ändå mindre än vad den redan synes vara, eftersom åtminstone en del av det som trots allt pekar på att en viss utveckling har ägt rum verkar kunna förklaras av att uppsatserna har skilda format och omfång snarare än av att någon skrivutveckling faktiskt har ägt rum. Visserligen är det antagligen mer lärorikt och utvecklande att genomföra ett större projekt än ett mindre, men värdet av detta ligger nog på ett mer allmänt plan i så fall, dvs. det har inte på något påtagligt sätt att göra med den typ av skrivutveckling som diskuteras här (som ju handlar om hur studenter tillägnar sig en viss typ av genrekompetens).

Vad kan då sägas om likheterna, dvs. vad är det som B- och C-studenterna kan respektive inte kan? Att de behärskar det yttre textmönstret relativt väl torde vara helt klart – uppsatserna innehåller ju i stort sett de avsnitt som krävs (undantaget är tidigare forskning). Även vissa grundläggande aspekter av det inre textmönstret behärskas av både B- och C-uppsatsskribenterna men här finns också sådant som de inte behärskar (se bilaga 1). Inte oväntat handlar det i dessa fall om sådant som har med skribenternas förhållande till teorier, metoder och tidigare forskning att göra. Här blir det nämligen tydligt att B- och C-studenterna *inte* ingår i ett vetenskapligt sammanhang och att de *inte* deltar i en fortlöpande ämnesdialog som syftar till att utveckla ny kunskap; i alla fall kommer detta inte till uttryck i deras uppsatser (jfr Dudley-Evans 1989 som har gjort liknande iakttagelser när det gäller magisteruppsatser).

Varför avviker då B- och C-uppsatsförfattarna från forskarnormen på denna punkt? Två förklaringar ligger här nära till hands. Den ena är att studenternas genrekompetens helt enkelt inte räcker till när det gäller dessa förhållanden, dvs. de vet inte eller har bara vaga föreställningar om vad som är den vetenskapliga uppsatsens syfte och användning, något som i sin tur skulle kunna gå tillbaka på dels att de inte har fått adekvat undervisning i detta avseende, dels att det helt enkelt tar förhållandevis lång tid att tillägna sig denna del av genrekompetensen. Den andra förklaringen är att studenterna inte har förutsättningar

att leva upp till vissa av forskarnormens krav. Den situation som de befinner sig i är en annan än forskarnas, och därför är studenternas möjligheter att nå forskarnormen begränsade. Sannolikt ligger det något i båda dessa förklaringar, dvs. de kompletterar snarare än utesluter varandra.

Även den förhållandevis ringa graden av skrivutveckling mellan B- och C-uppsats skulle kunna förklaras på detta sätt – den båt som B- och C-uppsatsförfattarna sitter i är nämligen i stort sett densamma. Här kan man dock även tänka sig två andra förklaringar. Den första är att de aktuella B-uppsatsförfattarna befinner sig på en relativt sett hög nivå: många av dem har nämligen redan läst minst 40 eller 60 poäng i andra ämnen, vilket är en följd av att det krävs höga poäng för att komma in på MKV-utbildningen.¹⁷ Graden av skrivutveckling mellan B- och C-uppsats blir därför kanske inte så stor för dessa författare. Den andra är att C-uppsatsen är ett mycket mer omfattande och krävande projekt än B-uppsatsen, och det innebär i sin tur att utrymmet för skrivutveckling och tillägnande av genrekompetens blir begränsat. Vad som är den bästa förklaringen är tyvärr inte helt lätt att avgöra; sannolikt rör det sig även här om en kombination av olika faktorer.

Att det inte har skett någon påfallande utveckling mellan B- och C-uppsatserna när det gäller inre textmönster och helhetsintryck utesluter förstås inte att det kan finnas mer påfallande skillnader mellan dessa inom andra delar av den aktuella genrekompetensen.¹⁸ Tidigare forskning tyder ju som framgått på att det ändå sker någon form av skrivutveckling över tid, men som också konstaterats är det av olika skäl ofta svårt att göra rättvisande och meningsfulla jämförelser med andra studier här.

Ett undantag är dock Blåsjö 2000 och Blåsjö 2004 där alltså B- och C-uppsatser jämförs. Båda dessa studier visar att det sker en viss utveckling mellan B- och C-uppsats. Enligt Blåsjö 2000 så är det de genresäkra skribenterna som utvecklas mest med avseende på de mer djupliggande nivåerna (t.ex. pragmatisk medvetenhet) medan de genreosäkra studenterna i stället utvecklas mest med avseende på de mer ytliga nivåerna (t.ex. garderingar och opersonliga konstruktioner). Och enligt Blåsjö 2004 så sker det en utveckling av studenternas användning av de centrala medierande redskapen inom respektive ämne, vilket dock inte nödvändigtvis innebär att de har tillägnat sig dessa redskap på djupet (dvs. approprierat dem och blivit »insocialiserade»).

¹⁷ Av totalt 36 personer ligger 12 på 60-poängsnivå, 8 på 40-poängsnivå och ytterligare 8 på 20-poängsnivå. Endast 5 saknar helt högskolepoäng. För 3 personer saknas uppgift.

¹⁸ Ytterligare studier av mitt material med fokus riktat mot andra delar av genrekompetensen skulle givetvis kunna bidra till att skapa klarhet på denna punkt.

Blåsjö undersöker alltså delvis andra aspekter av den aktuella genrekompetensen, och resultaten tyder onekligen på att det föreligger en utveckling mellan B- och C-uppsats i de undersökta avseendena, även om inte heller dessa resultat är helt entydiga. Jag tycker mig också kunna se vissa paralleller mellan Blåsjös och mina resultat. Den mest slående likheten är kanske att utvecklingen – inte helt överraskande kanske – tycks gå från yta till djup. Ett av mina huvudresultat är ju att både B- och C-studenterna behärskar det yttre textmönstret relativt väl samtidigt som de inte uppvisar samma grad av kompetens när det gäller det inre textmönstret. Detta tycker jag påminner en hel del om den skillnad i utveckling som Blåsjö funnit mellan genresäkra och genreosäkra studenter liksom även om det som hon funnit när det gäller bruket av centrala medierande redskap; studenternas användning av dessa tycks ju vara ganska ringa i början för att sedan bli mer omfattande men ytlig innan redskapen eventuellt införlivas i genrekompetensen på allvar och alltså blir approprierade.

Följande slutsatser bör sålunda kunna dras:

- Någon form av skrivutveckling äger uppenbarligen rum mellan B- och C-uppsats. Utvecklingen kan dock antas se något olika ut för skilda individer (beroende på deras bakgrund och liknande), för olika ämnen (beroende på ämnenas karaktär) och för olika språkliga företeelser (beroende på vilken del av genrekompetensen som avses osv.).
- Generellt sett tycks det dock vara så att det som har med uppsatsens yta att göra (t.ex. det yttre textmönstret) utvecklas tidigare och snabbare än det som har med uppsatsens djup att göra (t.ex. det vissa aspekter av det inre textmönstret).
- Vissa sidor av genrekompetensen behärskas redan på B-nivå (t.ex. det yttre textmönstret) medan andra sidor ännu inte behärskas på C-nivå i någon högre grad (t.ex. vissa aspekter av det inre textmönstret).

Adekvat undervisning i akademiskt skrivande kan sannolikt underlätta och påskynda studenternas utveckling i viss mån; i alla fall kan man konstatera att det finns mer att göra på detta område, dvs. den potential som finns är ännu inte fullt utnyttjad (se Ämneskontexten: MKV vid JMK). Samtidigt går det inte att bortse från att studenternas möjligheter (och kanske också ambitioner) att tillägna sig och tillämpa forskarnormen är begränsade eftersom de befinner sig i en annan situation än forskarna och lärarna. Detta måste man försöka hantera på något sätt; mer och bättre undervisning löser med all sannolikhet inte alla problem.

Jag har här bara kunnat skumma på ytan av ett omfattande och mångfasette-

rat fält. Som bör ha framgått behövs det fler undersökningar – av olika ämnen, av skilda delar av genrekompetensen och av olika utbildningsnivåer – innan det går att säga något mer generellt och bestämt om studenters skrivutveckling och om hur man skapar goda förutsättningar för studenters skrivutveckling. Det finns med andra ord gott om angelägna forskningsuppgifter på detta område.

Litteratur

- Andén-Papadopoulos, Kari, 2000: Anvisningar för B-uppsatsen. Medie- och kommunikationsvetenskap, JMK, Stockholms universitet.
- Ask, Sofia, 2005: Tillgång till framgång. Lärare och studenter om studieövergången till högre utbildning. Institutionen för humaniora, Växjö universitet.
- Berkenkotter, Carol, Huckin, Thomas & Ackerman, John, 1988: Conventions, conversations, and the writer. Case study of a student in a Rhetoric Ph.D. program. I: Research in the teaching of English 22. S. 9–45.
- Bathia, Vijay K., 2002: A generic view of academic discourse. I: Academic discourse, ed. by John Flowerdew. Harlow. S. 91–109.
- Bloor, Meriel, 1996: Academic writing in computer science: A comparison of genres. I: Academic writing. Intercultural and textual issues, ed. by Eja Ventula & Anna Mauranen. Amsterdam. S. 59–87.
- Blåsjö, Mona, 2000: Uppsatsens yta och djup. Studenters skrivutveckling mellan B- och C-uppsats. (TeFa nr 33.) Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Blåsjö, Mona, 2004: Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer. (ACTA Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 37.) Stockholm.
- Blåsjö, Mona & Strand, Hans, 2005: Examensarbetets hemligheter. I: Språkvård 2/ 2005. S. 22–28.
- Dudley-Evans, Tony, 1989: Genre analysis: an investigation of the introduction and discussion sections of MSc dissertations. I: Talking about text, ed. by Malcolm Coulthard. English Language Research, University of Birmingham, Birmingham, UK. S. 128–145.
- Freedman, Aviva, 1987: Learning to write again. Discipline-specific writing at university. I: Carleton Papers in Applied Language Studies IV. S. 95–116.
- Hannerz, Ulf m.fl., 1996: God praxis i vetenskapligt arbete. Samhällsvetenskapliga fakulteten, Stockholms universitet.
- Haswell, Richard H., 2000: Documenting improvement in college writing. A longitudinal approach. I: Written Communication 17 (3). S. 307–352.
- Hill, Susan S. et al., 1982: Teaching ESL students to read and write experimental research papers. I: TESOL Quarterly 16. S. 333–347.
- Hyland, Ken, 2000: Disciplinary discourse: social interactions in academic writing. New York.
- Härnqvist, Kjell, 1999: En akademisk fråga – en ESO-rapport om ranking av C-uppsatser. (Ds 1999:65.) Stockholm.

- Högskoleverket, 2001: Utvärdering av medie- och kommunikationsvetenskapliga utbildningar vid svenska universitet och högskolor. (Högskoleverkets rapportserie 2001:25 R.) Stockholm.
- Högskoleverket, 1997: Kvalitet och förändring. (Högskoleverkets rapportserie 1997:8 R.) Stockholm.
- Ivanic, Roz, 1998: *Writing and identity. The discorsal construction of identity in academic writing*. Amsterdam.
- Jansson, Gunilla, 2005: »Nu måste jag ha en tabell här». Metakognitiva strategier i andraspråksstudenters samtal om användningen av icke verbalspråkliga redskap i naturvetenskaplig diskurs. I: *Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen*, red. av Björn Melander m.fl. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk 67.) Uppsala. S. 416–427.
- Kvalitetsgruppen vid Stockholms universitet, 2002: Kvalitetsgruppens institutionsbesök läsåren 2000–2001 och 2001–2002. Humanistiska fakulteten, Stockholms universitet.
- Lea, Mary R., 1994: »I thought I could write until I came here». Student writing in higher education. I: *Improving student learning. Theory and practice*, ed. by Graham Gibbs. Oxford. S. 216–226.
- Lea, Mary R. & Street, Brian, 1998: Student writing in higher education. An academic literacies approach. I: *Studies in Higher Education* 23. S. 157–172.
- Lillis, Theresa, 2001: *Student writing. Access, regulation, desire*. London & New York.
- Lindblad, Inga-Britt, 1998: *Uppsatsarbete. En kreativ process*. Lund.
- Nowak, Kjell, 1996: På vilka grunder bedöms uppsatsers kvalitet? *Medie- och kommunikationsvetenskap*, JMK, Stockholms universitet.
- Nyström, Catharina, 2000: *Gymnasisters skrivande. En studie av genre, textstruktur och sammanhang*. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 51.) Uppsala.
- Prior, John A., 1998: *Writing/Disciplinarity. A sociohistoric account of literate activity in the academy*. Mahwah, NJ.
- Rosengren, Karl Erik (red.), 1995: *Att skriva uppsats. Råd, anvisningar och bedömningskriterier inför uppsatsarbetet på MKV 203 och 204. Avdelningen för medie- och kommunikationsvetenskap*, Lunds universitet.
- Ross, Sven m.fl., 1999: *Vägledning för arbete med C-uppsatsen. Medie- och kommunikationsvetenskap*, JMK, Stockholms universitet.
- Räsänen, Christine, 1998: *The conference forum as a system of genres. A sociocultural study of academic conference practices in automotive crash-safety engineering*. Engelska institutionen, Göteborgs universitet.
- Självvärdering, 2000: *Självvärdering av medie- och kommunikationsvetenskap vid JMK*, Stockholms universitet.
- Swales, John M., 1990: *Genre Analysis. English in academic and research settings*. (The Cambridge applied linguistic series.) Cambridge.
- Swales, John M., 2004: *Research genres. Exploration and applications*. (The Cambridge applied linguistic series.) Cambridge.
- Westman, Margareta, 1974: *Bruksprosa. En funktionell stilanalys med kvantitativ metod*. (Skrifter utg. av Svenskläraryöreningen 156.) Lund.

Bilaga 1. MKV-uppsatsen vid JMK

B-uppsatsen har i snitt 2,2 författare, är ca 27 sidor lång inklusive bilagor och ca 23 sidor utan bilagor. Den innehåller vidare i stort sett alla de avsnitt som en akademisk uppsats kan förväntas innehålla (se tabell 2), men noteras bör ändå att ca 25 % av uppsatserna saknar Bakgrund och ca 30 % Tidigare forskning. Dessutom saknar 30 % av B-uppsatserna bilagor, och fristående sammanfattningar förekommer inte alls (Abstract förekommer däremot allmänt). Längden på olika avsnitt varierar. Här följer några exempel: Tidigare forskning 0,8, Teori 2,2, Resultat 10,1 och Diskussion 2,1 sidor.

C-uppsatsen har i snitt 2,0 författare, är ca 53 sidor lång inklusive bilagor och 48 sidor utan bilagor. Den innehåller vidare – med ett undantag – alla de avsnitt som en akademisk uppsats kan förväntas innehålla (se tabell 2). Undantaget är Tidigare forskning som saknas i ca 70 % av uppsatserna. Fristående sammanfattning förekommer endast i ca 30 % av uppsatserna (Abstract är däremot vanligt). Längden på olika avsnitt varierar. Här följer några exempel: Tidigare forskning 0,6, Teori 9,9, Resultat 18,0 och Diskussion 5,3 sidor.

Utmärkande för både B- och C-uppsatsen är att den i de flesta fall

- innehåller någon form av motivering till valet av ämne
- har ett deskriptivt syfte
- innehåller ett antal frågeställningar där syftet (åtminstone delvis) utvecklas
- innehåller ett teoriavsnitt (där det som tas upp dessutom i regel är relevant)
- visar upp material och metoder som är rimliga
- innehåller motiveringar till valet av material
- återknyter till undersökningens syfte i diskussionsavsnittet
- innehåller någon form av empiriskt hävdande i diskussionsavsnittet
- uppvisar någon form av brist eller huvudproblem
- följer den vetenskapliga uppsatsens yttre textmönster

Utmärkande för både B- och C-uppsatsen är vidare att den ofta *inte* innehåller

- ämnesmotiveringar som är (enbart) allmängiltiga
- teoretiska syften
- en kritisk diskussion av tidigare forskning
- explicita kopplingar mellan tidigare forskning och den egna undersökningen
- någon form av positionsbestämning i förhållande till tidigare forskning
- preciseringar av syfte och frågeställningar
- självkritik i diskussionsavsnittet
- teoretiska hävdanden i diskussionsavsnittet

Bilaga 2. De fem uppsatsparen: inriktning, betyg och exempel på syftesformuleringar¹⁹

B1. (tre förf.) *Lara Croft – powergirl eller sexistisk mansprodukt? En studie av en actionhjältinna i data/TV-spel*. Inriktning: populärkultur. Betyg: VG.

C1. (samma förf. som B1) *I gränslandet mellan information och reklam. En studie av hur ett läkemedelsföretag kommunicerar med allmänheten genom DTC*. Inriktning: information/PR. Betyg: VG.

B9. (två förf.) *En Nyhet – Två perspektiv. En jämförande studie av Al Ahram och Dagens Nyheters rapportering av arabförbundets toppmöte i Kairo – 2000*. Inriktning: journalistik. Betyg: VG.

C6. (samma förf. som B9) *Amelia och Silikon – En studie av kvinnlighet, manlighet, jämställdhet och offentlighet*. Inriktning: populärkultur. Betyg: VG.

B10. (en förf.) *Medievåld i forskning, gestaltning och press. En uppsats om medievåldsforskning, medievåldsgestaltning i teaterpjäsen Popcorn samt pressens kommentarer om och konstruktion av forskningen och gestaltningen*. Inriktning: populärkultur. Betyg: VG.

I denna uppsats ämnar jag, med utgångspunkt i vad forskningen säger om ämnet medievåld, undersöka hur teaterföreställningen *Popcorn* kommenterar, diskuterar och gestaltar synen på våld i medier samt relatera och jämföra detta med hur medierna, representerade av tidningspressen, kommenterar och konstruerar teaterföreställningens medievåldsframställning och forskningens resultat. [---] Jag arbetar utifrån en vid frågeställning, vilken i tur och ordning ställs till följande material och lyder: *Vilken syn och vilka aspekter tillskrivs våld i medier genom: medievåldsforskningen, teaterföreställningen samt pressen?* [---] Syftet med uppsatsen blir följaktligen att nå en samtida bild av hur forskningen, primärtexten [dvs. teaterföreställningen] och sekundärtexten [dvs. pressmaterialet] konstruerar bilden av medievåldet som samhällsfråga. (s. 1)

C8. (samma förf. som B10) *Våldets betydelser och representationer i Natural Born Killers*. Inriktning: populärkultur. Betyg: VG.

Syftet med uppsatsen är att analysera om våldsrepresentationerna i filmen inte bara beskrivs i sig utan också symboliserar något, dvs. har andra betydelser. Jag vill med andra ord med mina analyser av filmen och pressreceptionen undersöka om och hur våldet gestaltat i filmen *Natural Born Killers* kan ha andra och olika meningar än det manifesta våldets uppenbara betydelser. [---] I analysen av filmen utgår jag från frågeställningen: *vad representerar våldet i filmen, sett ur Roland Barthes semiotiska, mytologiska och ideologiska perspektiv?* Till analysen av pressreceptionen använder jag frågeställningarna: *vad och hur utläser recensenterna att våldet i filmen representerar, samt vad anser recensenterna i övrigt om filmens våldsgestaltning?* (s. 2)

¹⁹ Titlarna på uppsatserna nedan har återgetts ordagrant.

B12. (tre förf.) *Ally McBeal och Skilda världar. En studie av könsroller i såpoperornas värld*. Inriktning: populärkultur. Betyg: VG.

Vårt syfte är att jämföra *Ally McBeal* och *Skilda Världar* för att se hur de skiljer sig åt i sin framställning av främst kvinnan [...]. Vi har en idé om att hitta en annan bild av kvinnan i den nyare typen av såpopera jämfört med den traditionella såpoperan. Vi tror att denna bild framkommer genom att karaktärerna i de två såpoperorna har olika attribut och egenskaper. Vi vill undersöka vilka dessa attribut och egenskaper är och hur dessa kan tolkas. För att kunna genomföra denna undersökning använder vi oss av semiotisk analys. (s. 3)

C10. (samma förf. som B12) *Har publiken kopplat? – En studie av HemEls reklamkampanj ur mottagarperspektiv*. Inriktning: information/PR. Betyg: VG.

Syftet med denna uppsats är att undersöka en reklamkampanj, och försöka komma fram till hur denna togs emot av den tilltänkta målgruppen. Vidare är syftet även att göra en jämförelse mellan avsändarens mål med kampanjen och mottagarnas intryck av den. För att utvärdera företagets avsikt och strategi intervjuar vi företaget i fråga och för att ta reda på mottagarnas intryck genomför vi en intervjuundersökning.

Våra övergripande frågeställningar är: Minns mottagargruppen reklamen? Uppfattade de vem som var avsändaren och vad budskapet var? Uppfattades kampanjen på det sätt som avsändaren, dvs HemEl avsett? Vilket intryck fick publiken av reklamen? Kände de att reklamen riktade sig till dem? Ledde reklamen till någon form av aktivitet hos mottagaren? Vi var även intresserade av om mottagarna gav olika svar och fick olika intryck av kampanjen beroende på kön, ålder, boendeform och hur mycket de normalt ser på TV. (s. 3)

B16. (två förf.) *Når all TV-reklam tittaren? Analys av hur TV-tittaren bryter programflödet under reklamblocket*. Inriktning: information/PR. Betyg: G.

Vi vill med vår enkätstudie visa att publiken inte följer kanalernas flöde utan istället växlar mellan kanalerna för att undvika reklam. [...] Vår intention är att visa att TV-publiken inte ser hela reklamblocken. Om vi kan visa detta är det ett problem om TV-bolagen utgår från att all reklam i blocken ses, och man tillämpar en jämn prissättning inom respektive reklamblock. [...] Ett ytterligare syfte med uppsatsen är att undersöka, ur svensk synvinkel, vilken information vi som studenter i det här fallet kan erhålla från kabelkanalerna, medier och undersökningsinstitut. [...] Vår första hypotes [...] är att en stor del av TV-tittarna slår över till en annan kanal eller lämnar TV-soffan under reklamen [...]. Hypotes två innebär att vi tror att de delar av reklamblocken som tittaren därmed exponeras för, är den reklam som ligger först och/eller sist inom dem. (s. 4–5)

C12. (samma förf. som B16) *Risker vid frånvaron av en krishanteringsplan. – En studie av NCC, Mercedes-Benz och Hennes & Mauritz*. Inriktning: information/PR. Betyg: G.

Uppsatsen syftar till att undersöka riskerna vid avsaknaden av en krishanteringsplan (CMP). [...] I uppsatsen kommer vi att illustrera de tre delarna [en CMP ska innehålla tre olika delar] genom analyser av skilda mediers artiklar och en C-uppsats för att visa hur en kris förvärras genom att företagen inte haft en krishanteringsplan. De företag vi använder oss av i analyserna är NCC och »giftskandalen i Nacka», Mercedes och hur de hanterade »den väl-tande bilen» A100, samt slutligen, skrivierna om Hennes & Mauritz och »barnarbete». (s. 3–4)

Florinus ordbok

Av LENNART LARSSON

1. Varför skulle Florinus ordbok kunna vara intressant?

År 1678 utkom i Åbo en oktavvolym med följande text på titelsidan:

NOMENCLATURA Rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica, In usum Juventutis patriæ, ordine naturæ in certos Titulos digesta, & publici juris facta, Studio & sumptibus HENRICI M. FLORINI Pastoris Ecclesiæ Pæmarensis Austro Finn. ABOÆ. Excusa à JOHANNE Winter/ ANNO 1678.

Som man kan utläsa av den tidstypiskt omständliga titeln rör det sig om en latinsk-svensk-finsk ordbok i det mindre formatet (»*brevissima*»), avsedd för färdernelandets ungdom (»*Juventutis patriæ*») och inte bara utarbetad utan också förlagd och finansierad (»*sumptibus*») av Henrik Florinus, kyrkoherde i Pemark i södra Finland. Likaså framgår att den är tematiskt uppställd (»*ordine naturæ*») och indelad i kapitel efter ämnesområden. Benämningen »*NOMENCLATURA Rerum*» antyder ett annat av ordbokens kännetecken: den innehåller inga verb utan förtecknar så gott som enbart substantiv och (till en mindre del) adjektiv.

Till ordboken hör också två förtexter. Dels innehåller den ett på latin avfattat förord där Florinus bl.a. redogör för sina motiv bakom sammanställningen av ordboken. Uppenbarligen är den tänkt att användas i latinundervisningen: det handlar om att underlätta för skolgossarna vid deras översättningsövningar (»*textum latinum pueris faciliorem reddituris*»). Dels föregås lemmalistan av ett register över de 22 kapitlen, med rubriker som t.ex. »*1. De Deo, reb. cælestibus & Tempore*», »*8. De Virtutibus, Vitiis & affectibus*», »*14. De Herbis & Arboribus*», »*20. De Bello vel Re Militari*» och »*22. De Objectis Sensuum & Nom. Adjectivis*».

Huruvida denna ordbok i sig är värd någon större uppmärksamhet – åtminstone när det gäller svenskan – kan diskuteras.¹ Till saken hör emellertid att den

¹ För finskans vidkommande ställer sig saken annorlunda. *Nomenclatura rerum* nämns uttryckligen bland källorna i flera senare finska ordböcker (se Romppanen 2001 s. 129, 136 ff., 142). Över huvud taget är Henrik Florinus (ca 1633–1705) en betydelsefull gestalt inom finsk språkhistoria: förutom ordboken utgav han bl.a. en samling finska ordspråk, och likaså låg han bakom revisionen

– i mer eller mindre (o)förändrat skick – utkom i minst 15 ytterligare utgåvor, den sista nära 100 år senare:

H. F. VOCABULARIUM LATINO-SVECUM, In Usum Juventutis, Ordine Naturæ, in certos Titulos digestum, & publici juris factum. En kårt Orde-Bok, På Latin och Swenska, Til Ungdomens Nyttö, efter en naturlig Ordning, uti wißa Titlar författad, och af Trycket utgången; Å nyo uplagd och förbättrad. STOCKHOLM, Tryckt på Direct. LARS SALVII kostnad, 1771.

Framför allt är det i perspektivet av de många utgåvorna som det kan finnas skäl att närmare studera Florinus ordbok. För det första är den intressant i sin egenskap av en mycket framgångsrik produkt. Även om Florinus själv också kan ha drivits av andra motiv än de ekonomiska var de senare utgåvorna med all säkerhet renodlat kommersiella företag: det måste ha funnits en marknad för denna ordbok.² Och frågan är varför Florinus ordbok blev så framgångsrik. Vilken roll spelade den på bokmarknaden? Hur och i vilka sammanhang användes den? Och inte minst intressant: vilka förutsättningar hade Florinus ordbok att fungera i dessa sammanhang?

För det andra: i och med att det knappast finns någon i Sverige före 1850 utgiven ordbok som kan mäta sig med Florinus när det gäller antalet utgåvor³ kan det också vara av intresse att placera in den i sitt lexikografihistoriska sammanhang. Vilken plats intar ordboken i en svensk och kontinental lexikografisk tradition? Vilken eller vilka förlagor hade Florinus? Vilka källor utnyttjade han vid sammanställningen av den svenska vokabulären? Och fick den några efterföljare? Eller markerar Florinus ordbok slutet för den tematiska ordbokstraditionen på svensk botten?

För det tredje handlar det om de förändringar som Florinus ordbok genomgick under sin nära sekellånga historia; den erbjuder en intressant möjlighet att studera förändringar över tid. Hur förändrades ordboken – strukturellt och språkligt – från den ena utgåvan till den andra? Och hur såg orsakssammanhangen ut? Varför förändrades den? Eller varför inte? Och vem låg bakom för-

av den finska bibelöversättningen 1685 och översättningen av 1686 års kyrkoordning till finska (se *Svenskt biografiskt lexikon* 1964–66 s. 216 f. och Tengström 1825 s. 195 ff.). – Inom svensk lexikografihistorisk forskning har Florinus ordbok bara ägnats ett marginellt intresse (se Holm 1986 s. 50 ff., Jacoby 1990 s. 113 ff., Hannesdóttir 1998 s. 51 och Larsson 2003 s. 180 ff.).

² Dock bör man nog inte heller i Florinus fall underskatta de ekonomiska incitamentens betydelse. Tydligt hade han det ganska knapert; enligt Tengström (1825 s. 198) skrev Johan Gezelius 1689 i ett rekommendationsbrev till kanslirådet Bergenhielm att Florinus var »en lärd och skicklig man, men fattig, ty han hade sutit 'vid ringa lägenhet, haft 18 barn'».

³ Se Hannesdóttir 1987. Den enda ordbok som skulle kunna konkurrera med Florinus i detta avseende är (den likaledes tematiskt uppställda) *Variarum rerum vocabula* med sina sammanlagt 13 bevarade utgåvor från åren 1538 till 1708 (jfr Larsson 2003 s. 177 f.).

ändringarna? Vilken roll spelade sättarna? Ytterligare en fråga i detta sammanhang är i vilken mån den svenska vokabulären i Florinus ordbok ger ett vittnesbörd om det samtida språket och språkutvecklingen. Innebar det faktum att det handlade om en ordbok en ökad följsamhet mot det samtida språkbruket? Eller var det kanske tvärtom?

Frågorna är många, och att besvara dem alla låter sig omöjligen göras här. I det följande kommer jag att i första hand beröra förändringsaspekten, dels i samband med en närmare presentation av de olika utgåvorna och deras inbördes beroendeförhållanden, dels i och med en mera övergripande diskussion kring förändringarnas orsaker.⁴

2. Utgåvorna

I tabell 1 ges en schematisk framställning av de 16 kända utgåvorna av Florinus ordbok.⁵

Tabell 1. De bevarade utgåvorna av Florinus ordbok.

År	Utgivningsort (utgivare)	Språk	Paginerade sidor	Antal artiklar
1678	Åbo	lat/sv/fi	2–148	3 163
1683	Åbo	lat/sv/fi	2–148	3 177
1695	Sthlm (Hök)	lat/sv/ty/fi	4–239	3 176
1706	Sthlm (Hök)	lat/sv	2–116	3 174
1708a	Sthlm (Hök)	lat/sv/ty/fi	4–239	3 177
1708b	Sthlm (Hök)	lat/sv/ty/fi	4–239	3 177
1720	Strängnäs	lat/sv	2–116	3 173
1722	Sthlm (Horn)	lat/sv	2–108	3 180
1728	Lund	lat/sv	2–112	3 176
1733a	Sthlm (Horn)	lat/sv/ty/fi	4–217	3 180
1733b	Sthlm (Horn)	lat/sv	2–108	3 180
1740	Sthlm (Horn)	lat/sv	2–108	3 180
1754	Sthlm (Salvius)	lat/sv	2–108	3 180
1755	Göteborg	lat/sv	2–112	3 180
1770	Göteborg	lat/sv	2–112	3 180
1771	Sthlm (Salvius)	lat/sv	2–108	3 180

⁴ Vad gäller sättarnas inflytande på ordbokens (och i synnerhet den svenska vokabulärens) gestaltning, se Larsson under utgivning. Frågan om förlagor och källor hoppas jag kunna återkomma till i annat sammanhang; redan nu kan dock konstateras dels att förlagan inte varit någon av de svenska tematiska ordböckerna (se Larsson 2003 s. 176 ff.), dels att Lincopensen varit en viktig källa för den svenska vokabulären (jfr s. 36).

⁵ I samtliga utom två fall har jag använt mig av exemplaren på Kungliga Biblioteket (KB) i Stockholm eller Uppsala Universitetsbibliotek. Undantagen är 1678 som finns utgiven i faksimil (se litteraturlistan) och 1722 som jag bara har påträffat på Åbo Akademis bibliotek.

2.1 Utgåvorna i Åbo 1678 och 1683

Redan 1683 kom alltså den första nyutgåvan av ordboken, också den i Åbo. Även om titelsidorna 1678 och 1683 till största delen är identiska finns det ändå några intressanta skillnader. En är att Florinus 1683 endast står som upphovsman till ordboken (»*Studio & labore HENRICI M. FLORINI*») medan en viss Zacharia Litzens, bokhandlare i Åbo, anges som finansiär (»*Sumptibus ZACHARIÆ Litzens/ Bibliop. ibid.*»); tydligen hade ordboken visat sig vara en god affär. En annan skillnad är att denna »*EDITIO SECUNDA*» uttryckligen sägs vara »*ab AUTHORE revisa*». Det är alltså Florinus själv som ligger bakom de 14 nya artiklar som tillkommit 1683 (några exempel är **Subscus**, **Dymbel** (s. 26), **Furor**, **Raserij** (s. 55) och **Cercopithecus**, **Markatta**, s. 99).⁶ Därtill uppvisar de svenska artikelfälten ytterligare ett tjugotal förändringar som kan klassificeras som lexikala. Ofta handlar det om tillägg av mer eller mindre synonyma uttryck (så t.ex. **Impostor**, **Förförare/ Bedragare** (s. 56) och **Canis sagax**, **Sporhund/ stöfware** (s. 99) där 1678 har enbart **Förförare** respektive **Sporhund**), och här och där har Florinus också kompletterat de finska och latinska artikelfälten med synonymer.

I övrigt är skillnaderna mellan de två utgåvorna däremot små. I förordet är den enda ändringen av betydelse den nya dateringen. Ordningssföljden mellan artiklarna är i det närmaste identisk: det enda undantaget är de två första artiklarna i kapitel 19, »*DE PROFECTIONE [...]*» (s. 110), som av någon anledning fått byta plats med varandra. Vad gäller den svenska vokabulärens morfologi och ortografi har den av allt att döma inte omarbetats av författaren: ändringarna är få till antalet och bär inga spår av systematiska ingrepp. Ett belysande exempel är 1678 års **Invitus**, **Nödig/ owilligh** (s. 142) som 1683 genom en ortografisk rockad blivit **Nödigh/ owillig**. Helt oförändrad är artiklarnas uppställning där de latinska ingångsorden (på sedvanligt vis tryckta i antikva) omedelbart följs av de svenska och finska ekvivalenterna (tryckta i fraktur) (se bild 1 för en illustration). Betecknande för hur nära de båda utgåvorna ansluter till varandra är att sättaren 1683 – trots Florinus tillägg och kompletteringar – med två små undantag (s. 86–87 och 99–100) lyckats bevara förlagans sidbrytningar.

⁶ Eftersom de finska (och tyska) vokabulärerna knappast alls berörs i artikeln har jag i den löpande texten valt att endast återge de latinska och svenska artikelfälten. Ordboksartiklarna återges här i fetstil, varvid antikvan återges i kursiv och frakturen i rak stil.

58 CAP. VIII. DE VIRTUTIBUS, &c.
 Verbero, En som haär förtient hugg.
 Biganruoca. (puun ruoca.
 Furcifer, En Galgrister/prackare. Hirsä.
 Collúvies, En församblad orenligheet/
 en hoop arga boswar. Connain ieucto.
 INFAMIA, Åhrelödsheet/ ondt rychte.
 Cunniatomus/ paha sanema.
 Infamis, Åhrelöds. Cunniatoin.
 Dēdecus, Skam/nesa/wabnähra. Häpiä.
 Suspicio, Mistanka. Epäluulo.
 Pœna, punitio, supplicium, Straff. Kan-
 gaisus. (gaisus.
 Pœna capitalis, Liffstraff. Hengeldä ran-
 Impūnitas, Förhaalning medh straff. Kan-
 gaisuren ylöspitämys.
 Indulgentia, Tilstädielse/blödigheet. Minö-
 den andamus/pehmenä.
 Licentia, Sielffzwäld. Eltiwallaisus.
 Multa vel multa, Böte/ penninge straff.
 Talio, Wedergälning. Costo. (Sacko.
 Ultio, vindicta, Hämbd/ straff. Costo/
 rangaisus.
 Ultor, vindex, Hämnare. Costaja. N.
 Mendicatio, -citas, Tiggerij. Kerjäns.
 Mendicus, Tiggiaare. Kerjäjä.
 Calamitas, Eländigheet. Wihelijäisns.
 Metus, pavor, formido, Fruchtan/ rådz-
 la/ räddhoga. Pelco.

Hor-

Bild 1. Sidan 58 ur
 1678 års ordbok.

2.2 Höks utgåva 1695

Att den tredje utgåvan 1695 i mångt och mycket inleder en ny epok i ordbokens historia framgår redan av titelsidan:

H. F. VOCABULARIUM LATINO-SVECO-GERMANICO-FINNONICUM, In Usum Juventutis, Ordine Naturæ, in certos Titulos digestum, & publici juris factum. En kort Orde-Book På Latin/ Swenska/ Tyska och Finska/ Til Ungdomens Nytt/ effter en naturlig Ordning/ uti wissa Titlar författad/ och på Trycket utgången Medh Kongl. May:tz Allernådigste Privilegio, På Bängt Höks egen bekostnad/ och finnes hos honom til köps. STOCKHOLM/ Tryckt hos Johann Billingsley 1695.

Ordboken har alltså fått en ny benämning – »*VOCABULARIUM*» i stället för »*NOMENCLATURA Rerum brevissima*» – samtidigt som ytterligare ett språk, tyska, har tillfogats. Tydligt är också att ordboken i och med denna Stockholmsutgåva har kapat banden till sin upphovsman: fränsett ett omnämnande i det nyskrivna latinska förordet figurerar Henrik Florinus bara med sina initialer »*H. F.*». Därmed har antalet aktörer kring utgivningen reducerats från tre till två: förutom Billingsleys tryckeri handlar det om förläggaren Bängt Hök, enligt Schück (1923a s. 198) en »driftig bokbindare» som också ägnade sig åt förlagsverksamhet.⁷

Att tyskan tillfogats är ett av flera indicier på att utgivaren 1695 kalkylerat med ett vidgat användningsområde för ordboken och därmed också en större marknad. Ett annat är att titelsidans formulering »*In usum Juventutis patriæ*» här har reducerats till »*In Usum Juventutis*»; kanske avsåg Hök att också marknadsföra ordboken utanför landets gränser. Därtill kommer att artiklarna fått en annan uppställning. Till skillnad från tidigare är artiklarna i 1695 års ordbok uppställda i spalter över ett helt uppslag med de latinska och svenska artikelfälten på versosidan (se bild 2) och de tyska och finska på rectosidan. Därmed blir det på ett annat sätt än tidigare möjligt att också använda ordboken i andra riktningar än utifrån latinet, att t.ex. utgå från ett artikelfält i den finska vokabulären och eftersöka det aktuella ordets ekvivalenter på tyska, svenska eller latin. Att ordboken försetts med ett andra titelblad på tyska och finska liksom att registret och kapitelrubrikerna ges på samtliga de fyra språken pekar åt samma håll.

De vidgade användningsmöjligheterna och målgrupperna antyds också i det nytilkomna »Företal» på svenska som följer på det latinska förordet. Medan

⁷ Att Hök lyckades utverka privilegium på utgivningen av Florinus ordbok kan väl ses som ett utslag av denna driftighet. Nämnas kan att censor librorum i ett yttrande över Höks privilegieansökan (citerat hos Schück 1923a s. 202) påstår att ordboken »fuller förr är på Latin och Swänska utgifwen: Men som Finskan och Tyskan nu först äro tillfogade, så lærer och dem det giordt af förläggjaren blifwit betalt för sitt arbete och omak, det samma förläggjare med några privilegie-åhr och kan behöfwa att njuta till godo.» Huruvida denna missuppfattning från censor librorums sida (för finskans del är det ju bara titelsidan och kapitelrubrikerna som tillfogats) också på ett eller annat sätt hänger samman med Höks driftighet må vara osagt.

Bild 2. Sidan
92 ur 1695 års
ordbok.

92 Cap. 8. De Virtutibus, &c. C. 8. Om Dygder/ Laster ic.	
Pythonissa, æ.	Spåqwinna.
Saga, æ.	Trullskona.
Veneficus, i.	Trullskarl.
Veneficium. i.	Trulldom.
Blanditiæ, arum. pl.	Smickel/ söta ord.
Adulatio, onis, assentatio, onis.	Hyckleri/ stympteri.
Parasitus, i, assentator, oris.	Hycklare.
Simulatio, onis.	Falsk Inbilsning.
Diffimulatio, onis.	Fördömling.
Nugæarum, pl. nugamentum, i.	Sqwaller/ lättfärdigt tal
Loquacitas, tis, garrulitas, tis.	Sqwallerachtighet/ onyttigt tal
Scurrilitas, tis.	Lättfärdighet i ord och åthäfvor
Scurra, æ, nasutulus, i.	Spesfogel/ gåck/ narr. (lar
Blatero, onis.	Blabrare/ sö mycket påfångt ta
Gerro, onis, nugator, oris.	Sqwaltrare.
Congerro, onis.	Sqwallerbroder.
Rusticitas, tis.	Dondachtig groffhet.
Verbero, onis, mactigia, æ.	En som har förtient hugg
Furcifer, eri.	En Galgristev/ pracklare.
Colluvies, ei.	Samlad orenlighet/ en hop bos.
INFAMIA, æ.	Ärelöshet/ ont rykte. (war
Infamis, & neut. e.	Ärelös.
Dedecus, oris.	Skam/ nesa/ wanåhra.
Suspicio, onis.	Mistäncka.
Pœna, æ, punitio, onis. supplicium, i.	Straff.
Pœna capitalis, æ, is.	Liffstraff.
Impunitas, tis.	Förhållning med straff.
Indulgentia, æ.	Liffstadielse/ blödighet.

det i Florinus förord 1678 och 1683 uteslutande handlar om att till skolgossarna förmedla kunskaper i latin uttrycker utgivaren 1695 förhoppningen att ordboken ska vara inte bara »den begärlige Ungdomen» utan också »andra som Språken någorlunda wilia lära/ til Tienst och god Wägwijsare», detta »emdan det är med tydelige Register på alla fyra Språken författat/ på det at alla

som wilia upleta något Ord/ kunna det på alla fyra Språken upsökia och igenfinna».

Också när det gäller innehållet i artiklarna är 1695 års utgåva på flera sätt nydanande. Dels har de latinska orden genomgående försetts med böjningsangivelser (för substantivens del genitiv singular och för adjektivens del nominativ singular femininum och neutrum); i de tidigare utgåvorna förekommer detta bara undantagsvis. Dels är ingreppen i den svenska vokabulären förhållandevis omfattande. För det första kan man skönja en systematisk strävan att modernisera ortografin: t.ex. har gemineringen av lång vokal blivit betydligt ovanligare (se Larsson 2005 s. 181), och de i Åboutgåvorna mycket frekventa skrivningarna med morfemfinalt <dh> och <gh> är så gott som försvunna (det enda återstående exemplet, prepositionen *vid* i den parafrastiska ekvivalenten **Twå dörar brede wedh hwar andra** till latinets *Valvæ* (s. 44), kan nog betraktas som ett förbiseende).

För det andra innehåller också 1695 års utgåva ett betydande antal lexikala förändringar. Dock är dessa av annan karaktär än 1683: bara i två av fyrtioalet fall handlar det om att de svenska ekvivalenterna kompletterats med synonymer. I det stora flertalet fall innebär förändringarna i stället att de svenska artikelfälten förkortats (och därigenom blivit mindre utrymmeskrävande), antingen genom att någon synonym strukits (som när 1678 och 1683 års ekvivalenter till *Contumelia*, *opprobrium*, **Förmädelse/ spott/ wahnähra/ småleek** (s. 54), blivit bara **Förmädelse/ spott/ wanähra**, s. 88) eller genom att betydelseförklaringarna fått en mera fåordig gestalt (som när *Colluvies*, **En för-samblad orenligheet/ en hoop arga bofwar** (s. 58) blivit **Samlad orenlighet/ en hop bofwar**, s. 92) (jfr bilderna 1 och 2).

Till skillnad från 1683 är uppsättningen av artiklar 1695 däremot i det närmaste intakt. Den enda förändringen i detta avseende är att en av de hänvisningsartiklar utan ekvivalenter som förekommer i ordboken har försvunnit. Det gäller de tidigare utgåvornas *Mortalis*, *idem* med dess hänvisning till den närmaste föregående artikeln *Homo*, **Menniskia** (s. 7); 1695 har de två artiklarna slagits ihop till **Homo, inis, Mortalis, is. Menniskia** (s. 12). Också denna förändring skulle förstås kunna ses i ljuset av den utvidgade användning som tydligen föresvävade utgivaren: artiklar av detta slag – där ekvivalenterna är underförstådda – hör knappast hemma i en ordbok som är tänkt att användas i mer än en riktning. Någon systematisk anpassning handlar det emellertid inte om. Fortfarande kvarstår nämligen ytterligare tre artiklar av liknande slag i ordboken: för att utröna betydelseerna av **Professor, oris, &c.** (s. 68), **Quadriga, æ, &c.** (s. 186) och **Biremis, Triremis, &c.** (s. 186) måste användaren vända

sig till de närmast föregående artiklarna *Doctor, oris. Lärare, Triga, æ. En Wagn then tre hästar draga* respektive *Uniremis, is. Båt med ett par Åhrar*. Att ordbokens hänvisningsartiklar inte ägnats någon större uppmärksamhet från utgivarens sida framgår också på annat sätt. När det gäller de sju artiklar som visar användaren till en annan del av ordboken har även sidangivelserna i flera fall övertagits oförändrade: exempelvis har 1695 års utgåva i kapitel 16 »Om Diuren [...]» (s. 164) samma hänvisning *Piscis, &c. Cap. 3. pag. 17* som 1683, trots att dessa artiklar här återfinns på en helt annan sida (s. 30).

2.3 Höks utgåvor 1706 och 1708

I och med Höks utgåva 1695 är de två Åboutgåvorna definitivt överspelade: det blir 1695 års *VOCABULARIUM* som bildar utgångspunkten för ordbokens vidare öden. År 1706 återkommer Hök med följande utgåva:

H. F. VOCABULARIUM LATINO SVECUM, In Usum Juventutis, Ordine Naturæ, in certos Titulos digestum, & publici juris factum. En kort Orde-Book/ På Latin och Swenska/ Til Ungdomens Nytt/ efter en naturlig Ordning/ vthi wissa Titlar författad/ och på Trycket vthgången På Bängt Höks egen bekostnad/ och finnes hos honom till kiöps. Stockholm/ Tryckt Åhr 1706.

Att denna första tvåspråkiga utgåva bygger på den fyrspråkiga föregångaren från 1695 råder det ingen tvekan om; genom den spaltvisa uppställningen var det ju också en enkel sak att vid nyutgivningen lämna rectosidornas tyska och finska vokabulärer därhän och enbart utgå från versosidorna. Likaså har de två förorden uteslutits: de enda förtexterna 1706 är kapitelregistren på latin och svenska.

Även i övrigt uppvisar 1706 års utgåva vissa skillnader jämfört med 1695. Att antalet artiklar minskat från 3 176 till 3 174 torde visserligen bero på förbiseenden; det var knappast med avsikt som artiklarna *Eruditio, onis. Lärdom/ klokhet* (s. 74) och *Fænum, i. Hö* (s. 130) kom att utelämnas 1706 (att det i det första fallet rör sig om ett misstag indikeras av att det svenska artikel-fältets *Lärdom/ klokhet* fortfarande återfinns 1706 men under det närmast föregående lemmat *Experientia* (s. 37), medan dess tidigare ekvivalenter, *Förfarenhet/ prof*, har försvunnit i den nya utgåvan). Också några av de övriga knappa tiotalet lexikala förändringar som uppträder i den svenska vokabulären skulle kunna förklaras som resultatet av missgrepp eller missförstånd. Dock gäller det inte genomgående: i de tre fall där artikelfälten kompletterats med synonyma uttryck (t.ex. *Præstigiator, onis. Gycklare/ taskspelare* (s. 45) där

1695 har enbart **Gycklare**, s. 90) måste det givetvis vara frågan om medvetna ingrepp.⁸

När det gäller den morfologiska och ortografiska sidan uppvisar 1706 års utgåva vissa förändringar av mera systematisk natur. Mest påfallande är dels att några av de äldre språkdrag som till största delen utmönstrats 1695 (framför allt vokalgemineringen och skrivningarna med <dh> och <gh>) nu i viss utsträckning återkommer, dels att de i de tidigare utgåvorna starkt dominerande *a*-formerna av svaga maskuliner i betydande utsträckning ersatts av former på *-e*. Dock är dessa förändringar nästan helt koncentrerade till ordbokens början: samtliga 32 utbyten av <a> mot <e> hos svaga maskuliner liksom samtliga 21 ändringar av <d> till <dh> återfinns således på ordbokens fyra första halvark (s. 1–48), och detsamma gäller för 96 av de sammanlagt 106 nytillkomna vokalgemineringarna.

Förutom denna tvåspråkiga utgåva lät Hök också återutge den fyrspråkiga varianten, därtill i två (delvis) olika versioner som jag valt att kalla 1708a respektive 1708b. Exakt när 1708a utkom är visserligen osäkert – det exemplar av denna utgåva som finns på KB saknar titelblad och den kan också ha utkommit något år tidigare – men det faktum att de tre sista av de båda utgåvornas tio ark är identiska och uppenbarligen tryckta från samma sats talar för att de ligger nära varandra i tiden. Klart är i alla fall att 1708a kom först och att de sju första arken i 1708b är satta med 1708a som förlaga; det framgår av att samtliga de dussintalet lexikala förändringar som 1708a uppvisar också återfinns i 1708b, samtidigt som denna innehåller ytterligare några förändringar av detta slag som inte påträffas i 1708a.⁹ Dock förefaller dessa skillnader – i likhet med de fåtaliga formella avvikelserna – ganska slumpartade: att t.ex. den senare av de två ekvivalenterna **Kålmatk/ Gräsmatk** till latinets **Eruca** (s. 168) saknas i 1708b är knappast resultatet av några semantiska överväganden.

Vad gäller 1708a har den uppenbarligen tillkommit med 1695 års utgåva som förlaga och utan att utgåvan 1706 alls har spelat in. Inga av dess lexikala förändringar återfinns 1708, och de förändringar på det formella planet som uppträder 1706 har inte heller varit mönstergivande. Avhängigheten av 1695 framgår också av att den bevarade titelsidan i 1708b – fränsett enstaka avvikelser i stavningen och att det nu inte längre är tal om något privilegium – överensstämmer med den från 1695, och likaså är förorden så gott som identiska (i

⁸ Även om den tyska vokabulären inte finns med 1706 tycks den ändå ha satt sina spår: det ligger nära till hands att anta att tillägget **taskspelare** har inspirerats av 1695 års tyska ekvivalenter **Ein Gauckler/ Taschenspieler**.

⁹ Att 1708a fungerade som sättningsförlaga för 1708b antyds också av att radbrytningarna ofta förefaller mera övertänkta i 1708b – en naturlig följd då sättningsförlagan hade 1708a att utgå från.

detta påstås ännu 1708 att ordboken är »med Konglig Majestetz nådige *Privilegio* benådat»).

Över huvud taget följer 1708a ganska nära sin föregångare. Sidbrytningarna är till största delen identiska, och på såväl det formella som det lexikala planet är skillnaderna jämfört med 1695 förhållandevis små. Mest anmärkningsvärt är att antalet artiklar utökats genom att en av dessa, *Aurora, æ, Diluculum, i. Dagning* (s. 8), i utgåvorna 1708 har delats upp i två: *Aurora, æ. Morgonrodna* och *Diluculum, i. Dagning/ gryning*. Emellertid gäller detta bara för latinet och svenskan – i de tyska och finska vokabulärerna har någon uppdelning inte skett, med resultatet att antalet artikelfält skiljer sig mellan verso- och rectosidorna.

En nyhet 1708 som blir vägledande för fortsättningen gäller artiklarnas uppställning. Även om den spaltvisa uppställningen infördes redan 1695 tillät sig sättnaren där att vid behov göra avkall på de raka vänstermarginalerna: beroende på det tillgängliga utrymmet är de svenska och finska artikelfälten ofta förskjutna åt höger eller (mera sällsynt) åt vänster. I 1708 års utgåvor är uppställningen däremot striktare: spalternas vänstermarginaler är genomgående raka. I stället införs nu ett annat grepp för att få plats med de svenska ekvivalenterna. Medan de förkortningar som förekommer 1695 hör till skriftspråkets allmän-gods – förutom det flitigt använda nasalstrecket och det här och där förekommande *it.* för latinets *item* handlar det om ett fåtal exempel av typen **Then H. Andes uplysning** (s. 64) och **Kongl. Frihetz-Bref** (s. 104) – laborerar man fr.o.m. 1708 års utgåvor också med förkortningar av mindre genomskinligt slag. Så har t.ex. 1695 års **Orättfärdighet/ orättrådighet** för latinets *Injustitia* och *iniq̄vitas* (s. 82) i 1708a förkortats till **Orättfärdigh. orättrådigh.** medan **Lättferdighet i ord och åthäfwor** för *Scurrilitas* (s. 92) blivit **Lättferdighet i ord och åth.** (för ytterligare exempel på förkortningar, se Ärelösh. och bofw. på bilderna 3 och 4). Att dylika förkortningar svårligen låter sig förenas med den i förordet uttryckta ambitionen att ordboken också skulle kunna användas av dem som »någorlunda vilja lära» sig svenska (jfr 2.2) visar nog bara hur halvhjärtad och snabbt förbleknad denna ambition var; fyrspråkigheten till trots utgör också 1708 års ordbok i grund och botten en latinordbok för svenskar, något som även den uteblivna uppdelningen av artikeln *Aurora* på rectosidan vittnar om.

2.4 Utgåvorna i Strängnäs 1720 och Lund 1728

Även om det tvåspråkiga koncept som introducerades av Hök 1706 med tiden blir allena rådande får just denna utgåva inte någon större betydelse för fortsättningen. Bara i ett fall tycks den ha kommit att användas som sättningsförlaga: det gäller utgåvan 1720 i Strängnäs som i mångt och mycket framstår som ett eftertryck utan några förändrings- eller förbättringsanspråk. Titelsidan är – frånsett det avslutande »[...] på Trycket vthgången. STRÄNGNÄS/ Tryckt [sic!] af AND. LAURELIO, Kongl. Gymn[. boktr.?]»¹⁰ Åhr 1720.» – så gott som identisk med den från 1706. Detsamma gäller för kapitelregistret där även sidangivelserna förblivit oförändrade, något som fått till följd att de i hälften av fallen inte stämmer.¹¹

Också i övrigt följer denna utgåva nära sin föregångare: de skillnader som finns tycks till stor del ha sin grund i missuppfattningar och misstag. Inte minst gäller detta för de ca tio lexikala förändringarna (så t.ex. när 1706 års efter varandra följande artiklar *Obscurus, a, um, caliginosus, a, um. Mörck* och *Opacus, a, um, umbrosus, a, um. Skuggmörck* (s. 105) 1720 sammansmält till en artikel *Obscurus, a, um, caliginosus, a, um. Skuggmörck*, s. 103). Dock finns det några intressanta undantag, framför allt hänvisningsartiklarna *Professor, oris, &c.* och *Quadriga, æ, &c.* (jfr 2.2) som i 1720 års utgåva för första gången försetts med svenska ekvivalenter: **Offentelig lärare** (s. 34) respektive **Tio par hästar draga** (s. 90) (antagligen har sättaren här läst ut ett handskrivet »två» som »tio»).

En än mer omisskännlig prägel av eftertryck bär utgåvan i Lund 1728, »[...] uti wißa Titlar författad, LUND, Tryckt uti Acad. Carol. Booktryckerij. Åhr. 1728».¹² Här är dock förlagan versosidorna i 1708a, vilka utgivaren mestadels följer till punkt och pricka. Förändringarna är mycket få till antalet och förefäl-

¹⁰ I KB:s exemplar av ordboken (som tycks vara det enda bevarade) är titelbladet något skadat, och detsamma är fallet med den näst sista trycksidan.

¹¹ Även om 1706 och 1720 års utgåvor har samma sidantal skiljer sig sidbrytningarna. Utgåvan från 1720 är mer komprimerad, och att sidantalet ändå blivit detsamma beror på att sättaren 1706 genomgående använde en mindre typgrad på de tre sista sidorna.

¹² I såväl Strängnäs som Lund handlade det uppenbarligen om små och resurssvaga tryckerier (jfr Klemming & Nordin 1883 s. 251, 257). Ett grovt mått på deras produktion ger de i SB 17 förtecknade verken från respektive officiner. För Laurelius del handlar det om sammanlagt bara 15 tryck under de 21 år 1714 till 1734 då han förestod gymnasietryckeriet i Strängnäs. Även om aktiviteten vid akademietryckeriet i Lund var större kan den på intet sätt mäta sig med Horns tryckeri i Stockholm (jfr 2.5); medan tryckeriet i Lund under åren 1720–1739 uppvisar ett snitt på fyra förtecknade verk per år ligger snittet hos Horn för samma tid på 18 verk. Att Lundautgåvan inte anger tryckarens namn tycks ha sin grund i att ingen »akademisk boktryckare var tillsatt» under åren 1727–1729 (Klemming & Nordin 1883 s. 257).

ler i än högre grad än i 1720 års utgåva ha sin grund i förbiseenden eller miss-tolkningar. För det knappa tiotalet förändringar som skulle kunna betecknas som lexikala gäller detta i stort sett genomgående. Exempelvis har (s. 92) den svenska ekvivalenten **Ammiral** fallit bort medan dess latinska motsvarighet **Navarchus** i stället har kommit att stå som lemma till den närmast följande artikelns **Fiende**, en förskjutning som sedan vidareförs genom ytterligare två artiklar.

2.5 Horrns utgåva 1722

Medan utgåvorna från Hök fortfarande gör skillnad mellan förläggare och tryckare tycks dessa aktörer från och med utgåvan i Strängnäs 1720 bli en och densamma: hädanefter är det bara tryckerierna som nämns på titelbladet. Så är alltså också fallet med den utgåva som utkommer i Stockholm 1722 och som på ett helt annat sätt än de två landsortsutgåvorna blir bestämmande för ordbokens fortsatta öden:

H. F. VOCABULARIUM LATINO-SVECUM, In Usus Juventutis, Ordine Naturæ, in certos Titulos digestum, & publici juris factum. En kort Orde-Book/ På Latin och Swenska/ Til Ungdomens Nyta/ effter en naturlig Ordning/ vti wissa Titlar författad/ och af Trycket vtgången Nu på Nytt uplagd och förbättrad. STOCKHOLM, Tryckt hos JOH. LAUR. HORRN, Kongl. Antiquit. Archivi Boktr. ANNO 1722.

I likhet med utgåvan från Lund bygger också Horrns utgåva på 1708a, men – som framgår av titelsidan – med uttryckliga anspråk på att ha reviderats och förbättrats. Utgåvan 1722 uppvisar också en hel del förändringar jämfört med föregångaren. En skillnad är den betydligt enhetligare typografin. Medan sätarna i de tidigare utgåvorna laborerade med två eller tre olika typgrader i såväl den latinska som svenska vokabulären – där valet styrdes av tillgången på utrymme – är 1722 års utgåva nästan genomgående satt med en och samma typuppsättning i respektive spalt (se bild 3); det enda undantaget är den sista trycksidan (s. 108) där man – rimligtvis av utrymmesskal – tagit sin tillflykt till en betydligt mindre typgrad.

Också den svenska vokabulären 1722 uppvisar en hel del förändringar, framför allt på det lexikala planet. För det första har antalet artiklar ökat till 3 180 genom att (på liknande sätt som skett 1708) tre av dem har delats upp: ett exempel är **Arbustum, i, lucus, i, saltus, us. Lund** (s. 144) som 1722 motsvaras av dels **Arbustum, i, lucus, i. Lund**, dels **Saltus, us. Tiock skog** (s. 64).

Cap. VIII. De Virtutibus, &c. C. 8. Om Dygder/Laster. 41

Scurra, æ, nasutus, i.	Spesogel / gäck / narr
Blatero, onis.	Bladrare / som mycket så
Gerro, onis, nugator, oris.	Sqwaltare (sångt talat)
Congerro, onis.	Sqwaller-bröder
Rusticitas, tis.	Bondachtig grofhet
Verbero, onis, mastigia, æ.	En som har förtient hugg
Furcifer, eri.	En Galgrister / prackare
Colluvies, ei.	Samlad örenlighet / en hop
INFAMIA, æ.	Urelösh. ondt rykte (boswar)
Infamis, & neut. e.	Urelös
Dedecus, oris.	Skam / nesa / wandhya
Suspicio, onis.	Mistancfe
Pœna, æ punitio, onis, sup- plicium, i.	Straff
Pœna capitalis, æ, is.	Uffstraff
Impunitas, tis.	Förhållning med straff
Indulgentia, æ.	Tilståndjelse / blödighet
Licentia, æ.	Sielfwäld
Multa, æ, vel multa, æ.	Böte / peninge-straff
Talio, onis.	Wedergåldning
Ultio, onis, vindicta, æ.	Håmind / straff
Ulltor, oris, vindex, icis.	Håmnare
Mendicatio, onis, mendi- citas, tis.	Tiggeri
Mendicus, i.	Tiggjare
Calamitas, tis.	Eländighet
Metus, us, pavor, oris, for- mido, inis.	Fruchtan/rädsla / räddhoge
Horror, oris, tremor, oris.	Darrande / skakswande
Terror, oris.	Försträckelse
Stupor, oris, ecstasis, is.	Stor Håpenhet
AFFECTUS, us.	Sinnes bemerkelse
Voluptas, tis.	Lust / Wållust
Appetitus, us.	Begäran / åtrå
	C 5 Cupi

Bild 3. Sidan 41 ur 1722 års utgåva.

För det andra har (i viss mån parallellt med vad som var fallet 1720) tre av hänvisningsartiklarna utan svenska ekvivalenter nu försetts med sådana: till *Quadriga, æ, &c.* (s. 186), *Biremis, Triremis, &c.* (s. 186) och *VENTUS, Cap. I. pagina 2* (s. 188) ges 1722 de svenska ekvivalenterna **En med 2. par hästar före** (s. 82), **Med tu/ och tre par åhrar** (s. 83) respektive **Wäder** (s. 84). För det tredje har flera artikelfält utökats med synonymer: så t.ex. artikeln *Lavacrum, i, lavatio, onis. lotio, onis. Bad* (s. 210) som 1722 har de svenska ekvivalenterna **Bad/ twagning/ twättning** (s. 93). För det fjärde finns det enstaka artiklar där utgivaren tycks ha sett sig föranledd att modernisera uttryckssätten: exempelvis motsvaras **Triumph/ en härlig Inridning efter behållen seger** för latinets *Triumphus* (s. 200) i den nya utgåvan av **Triumph/ en härlig Inridning effter erhållen seger** (s. 88) (jfr SAOB B 885 och E 708 f.).

Även på den morfologiska nivån kan man här och där skönja en strävan att modernisera den svenska vokabulären: t.ex. har 1708 års **Seande/ syn** (s. 22), **Banno/ hädelse** (s. 88), **Arbet/ Flit** (s. 126), **Spatzerning/ Wandring** (s. 182), **Then lyckelig igenkommen är** (s. 188), **Pantzer** (s. 194), **Kåld** (s. 218) och **Förändring/ Omskiftelse** (s. 238) nu blivit respektive **Seende/ syn** (s. 10), **Banna/ hädelse** (s. 38), **Arbete/ Flit** (s. 56), **Spatzering/ Wandring** (s. 80), **Then lyckeligen igenkommen är** (s. 83), **Pantzar** (s. 86), **Kall** (s. 98) och **Förändring/ Omskiftelse** (s. 108).¹³ Likaså uppvisar 1722 års utgåva en tydlig förkärlek för de ursprungliga nominativformerna av svaga maskuliner: i 21 fall har *a*-former ändrats till *-e* medan motsatsen över huvud taget inte förekommer. För ortografins del är det däremot vanskeligare att tala om en modernisering: exempelvis har antalet särmarkeringar av lång vokal genom geminering eller <h>-inskott tvärtom ökat något 1722 jämfört med 1708a (se Larsson 2005 s. 181).

En annan på flera sätt iögonfallande förändring i 1722 års utgåva gäller artikeln *Capitaneus, i. Capiten* i kapitlet »Om Krig/ och Krigz-Saker» (s. 190), som 1708 återfinns mellan *Ductor, oris. En Höfwidzman* och *Magister, tri, equitum. Ryttmästare*. 1722 har den placerats två artiklar tidigare samtidigt som den svenska ekvivalenten fått ett annat utseende: förutom att stavningen förfranskats till *Capitain* (s. 85) har ordets karaktär av romanskt lånord kommit att markeras typografiskt genom att det satts med antikva i stället för fraktur.¹⁴

¹³ För *banno* som nominativ anger SAOB Florinus 1695 som yngsta belägg (B 270), och även för *kåld* (K 138) är sistabelägget med all sannolikhet hämtat från denna källa. – Att SAOB:s sistabelägg från Florinus regelmässigt tidfästs till 1695 beror uppenbarligen på att det i stort sett bara är 1678 och 1695 års utgåvor som excerperats.

¹⁴ Några andra förändringar av detta slag uppvisar inte utgåvorna. Att två av de sju fall av antikva

2.6 Horrns utgåvor 1733 och 1740

Horrns utgåva från 1722 blir utgångspunkten för ytterligare tre utgåvor från samma officin. Även om samtliga dessa har försetts med ett anspråksfullt »Nu på Nytt uplagd och förbättrad» på titelsidan är dock skillnaderna – åtminstone på det lexikala planet – inte särskilt stora; i och med 1722 års utgåva har Florinus ordbok till stora delar, såväl typografiskt som när det gäller makrostrukturen och det lexikala innehållet, fått sin slutgiltiga gestalt.

År 1733 utkommer såväl en tvåspråkig som en (fjärde och sista) fyrspråkig version. Antagligen sammanställdes först den fyrspråkiga utgåvan – här kallad 1733a – varvid såväl 1722 som 1708a fick tjäna som förlagor. Även om 1722 varit huvudförlagan för svenskans del medan 1708a framför allt utnyttjats för rectosidornas tyska och finska vokabulärer har den senare också kommit att sätta sina spår på versosidorna: ett exempel är det ovannämnda **Capiten** (s. 170) där såväl placeringen som stavningen och typografin överensstämmer med 1708. Samtidigt uppvisar 1733a en viss självständighet gentemot båda föregångarna. Dels gäller det den formella nivån: exempelvis är vokalgemineringen nästan helt försvunnen här (se Larsson 2005 s. 181) medan de svaga maskulinerna i ytterligare 35 fall fått *a*-formerna ersatta av *e*-former. Dels uppvisar 1733a vissa lexikala nymodigheter som inte återfinns i någon av föregångarna. Ett exempel är 1722 års **Glomus, eris. Ett Nysta** (s. 77) vars svenska artikelfält 1733 har utvidgats till **Ett nystan/ nyste** (s. 154). Ett annat är den tidigare hänvisningsartikeln **Professor, oris, &c.** som (liksom var fallet i 1720 års utgåva) försetts med en svensk ekvivalent **Offentetig** [sic!] **Lärare** (s. 60).

Inte heller i denna den sista fyrspråkiga utgåvan har problematiken kring användningen och målgrupperna ägnats något större intresse. Betecknande är att även om den artikel som tillkom 1708 (se 2.3) nu har försetts också med tyska och finska ekvivalenter (s. 9) har de tre artiklar som tillkom 1722 (se 2.5) däremot inte föranlett några ändringar på rectosidorna; här lyser tyskan och finskan återigen med sin frånvaro (s. 25, 129 och 169). Att utgivaren inte varit helt omedveten om problematiken antyds dock av förordet, som innehåller vissa i sammanhanget intressanta omformuleringar. Medan det 1708 hävdas att verket »är med tydelige Register på alla fyra Språken författat/ på det at alla som wilja upleta något Ord/ kunna det på alla fyra Språken vpsökia och igenfinna» nöjer sig utgivaren 1733 med att skriva att »thet är med Register på alla Fyra

i den svenska vokabulären som förekommer 1678 saknas 1771 beror på att dessa ekvivalenter förkortades 1695 varvid orden i fråga – *privilegie bref* och *Comædier* (1678 s. 65 respektive 78; jfr 3.2) – försvann.

Språken, angående *Capitlen*, författat, på thet the som wilja vpleta något *Capitel*, kunna thet på alla Fyra Språken vpsökia och igenfinna». Och också när utgivaren 1733 skriver att ordboken förmodas »wara icke allenast Vngdomen, vtan jemwål androm, som Språken någorlunda wilja lära, til Tienst och Wägwisare» kan man ana ett försök att tona ner anspråken: 1708 har här »den begärlige Ungdomen» och »god Wägwijsare». ¹⁵

När tryckeriet – som man kan förmoda – sedan tog itu med 1733 års tvåspråkiga utgåva var utgångspunkten uppenbarligen den fyrspråkiga: de båda utgåvornas svenska vokabulärer är till allra största delen identiska, och betecknande är att t.o.m. tryckfelen (som **Offentetig Lärare**, s. 30) mestadels är gemensamma. Även här tycks dock 1722 års ordbok ha funnits med i bilden. Dels är sidbrytningarna med ett litet undantag när (s. 13–14) identiska i 1722 och 1733b medan det i 1733a finns ett spann på 25 uppslag (s. 50–98) där sidbrytningarna avviker. Dels finns det enstaka avvikelser mellan de två utgåvorna 1733 som pekar i denna riktning. Två exempel är 1708 års **Härsk** för latinets **Rancidus** (s. 218) och **Förnämlig/ märckelig** för **Præstans** (s. 224) som 1722 blivit **Härsk** (s. 97) respektive **Förnäm/ märckelig** (s. 101); här överensstämmer 1733a med 1708 medan 1733b följer 1722.

År 1740 återkommer Horn med en tvåspråkig utgåva. Att huvudförlagan också i detta fall varit 1722 råder det inget tvivel om. Skillnaderna mellan de båda utgåvorna är förhållandevis få och berör främst ortografin; mest iögonfallande är dels att 1740 års utgåva ofta föredrar <v> som vokalgrafem där 1722 har <u> (sammanlagt finns 62 ändringar av detta slag), dels att antalet vokalgemineringar har reducerats samtidigt som <h>-inskotten blivit fler (se Larsson 2005 s. 181). Samtidigt finns det enstaka inslag som talar för att någon av 1733 års utgåvor också funnits med på ett hörn. Ett sådant är den svenska ekvivalenten till latinets *Qvæstio* och *interrogatio*. Medan 1722 (i likhet med de tidigare utgåvorna) här har **Fråga** (s. 32) har utgåvorna 1733 i stället den bestämda formen **Frågan** (s. 32 och 64); och det är denna form som också påträffas 1740.

2.7 Salvius utgåvor 1754 och 1771

Efter att Horn avlidit 1741 gifter sig hans änka följande år med Lars Salvius som därmed också övertar tryckeriet och inleder en mycket framgångsrik kar-

¹⁵ Antagligen hade dessa omformuleringar sin grund i att utgivaren av 1733 års ordbok hur som helst var tvungen att ändra i förordet. Ännu 1708 hävdades det ju – av allt att döma helt felaktigt – att ordboken var »med Konglig Majestetz nådige *Privilegio* benådat» (jfr 2.3).

riär som förläggare (se Schück 1929 och Santesson 1986 s. 11 ff.). Omsider kommer också Horrns ordbokskoncept till användning igen. År 1754 ger Salvius ut Florinus ordbok, med en titelsida som är snarlik företrädarens:

H. F. VOCABULARIUM LATINO-SVECUM, In Usum Juventutis, Ordine Naturæ, in certos Titulos digestum, & publici juris factum. En kårt Orde-Bok, På Latin och Swenska, Til Ungdomens Nyttö, efter en naturlig Ordning/ uti wißa Titlar författad/ och af Trycket utgången; Å nyo uplagd och förbättrad. *STOCKHOLM*, Tryckt hos *LARS SALVIUS*, 1754.

Som förlaga har Salvius med all sannolikhet utnyttjat 1740 års utgåva. Även om sidbrytningarna och typografin (inklusive den mindre typgraden på den sista trycksidan) helt och hållet överensstämmer också med 1722 (och med ett undantag 1733b) finns det ingen anledning att anta något annat än att det var den sista av föregångarens utgåvor som Salvius utgick från; exempelvis återfinns 1740 års **Capitain** och **Frågan** även här.

Jämfört med 1740 innehåller 1754 års utgåva drygt tio förändringar som skulle kunna betecknas som lexikala. I flera fall rör det sig uppenbarligen om misstag: så t.ex. när **Brudesång/ bröllopsskrift** för latinets *Epithalamium* (s. 43) nu blivit **Brudesäng, Bröllopsskrift** (kanske under inflytande av den närmast föregående artikelns **Ekta Säng** för *Torus*) eller när **Swarfwarejärn** för *Tornus* (s. 75) ersatts med **Swarfware** (här har sättaren tydligen råkat upprepa den ekvivalent som återfinns två rader tidigare motsvarande latinets *Tornarius*). Även i denna utgåva finns dock exempel på att artikelfälten utvidgats med synonymer: bl.a. har **En vng Oxe** för *Juvençus* (s. 68) nu blivit **En ung Oxe, Stut**.

Medan de lexikala skillnaderna mellan 1740 och 1754 års utgåvor är förhållandevis små är skillnaderna på det formella planet däremot avsevärda. Dels finns det ett antal exempel på moderniseringar på det morfologiska planet: så har t.ex. 1740 års **Sängkläder** (s. 17), **Handtog** (s. 20), **Försumelig/ lat** (s. 30), **Gräs/ Ört/ Krydde** (s. 61), **Furoträ/ Tall** (s. 64), **Kid/ Kedling** (s. 68), **Ett onaturligt Foster** (s. 69) och **Tarmalopp** (s. 90) i 1754 års utgåva ändrats till **Sängkläder, Handtag, Försumlig, Lat, Gräs, Ört, Krydda, Furuträ, Tall, Kid, Kidling, Et onaturligt Foster** respektive **Tarmlopp**.¹⁶ Dels och

¹⁶ När det gäller *sängkläder* och *handtog* härstammar SAOB:s yngsta belägg från 1695 (S 16239 respektive T 73; att källan är Florinus bekräftas av SAOBArkiv). I de övriga här nämnda fallen handlar det om 1700-talskällor: *försumelig* har sistabelägget 1764 (F 3293), *krydde* 1738 (K 2988), *furoträ* 1742 (F 1838), *kedling* 1739 (K 935), *onaturligt* 1749 (O 951) och *tarmalopp* 1725 (T 499).

Cap. VIII. De Virtutib. &c. C. 8. Om Dygd. Last. 10. 41

Scurra, æ, nasutus, i.	Spesogel, Gläck, Narr.
Blatero, onis.	Bladdrare, som mycket så.
Gerro, onis, nugator, oris.	Sqwallare. (sängt talar.
Congerro, onis,	Sqwaller-Bröder.
Rulticitas, tis,	Bondastig grofhet.
Verbero, onis, mastigia, æ.	En, som har förtient hugg.
Furcifer, eri.	En Galarister, Brackare.
Colluvies, ei.	Samlad orenlighet, en hop
INFAMIA, æ.	Ärelösh. ondt rökte. (bosw.
Infamis, & neut. e.	Ärelös.
Dedecus, oris.	Skam, nesa, mangra.
Suspicio, onis.	Mistänka.
Pœna, æ, punitio, onis,	Straff.
supplicium, i.	
Pœna capitalis, æ, is.	Lifsstraff.
Impunitas, tis.	Förhållning med Straff.
Indulgentia, æ.	Tillståndelse, Bloddighet.
Licentia, æ.	Öfversmåld.
Multa, æ, vel multa, æ.	Böte, Penninge-straff.
Talio, onis.	Wergällning.
Ultio, onis, vindicta, æ.	Hämnd, Straff.
Ultor, oris, vindex, icis.	Hämmare.
Mendicatio, onis, men-	Tiggeri.
dicitas, tis,	
Mendicus, i.	Tiggare.
Calamitas, tis.	Eländighet.
Metus, ūs, pavor, oris, for-	Frukten, rädsla, räddhoga.
mido, inis.	
Horror, oris, tremor, oris.	Darrande, skälsvande.
Terror, oris.	Förskräckelse.
Stupor, oris, ecstasis, is.	Stor häpenhet.
AFFECTus, ūs.	Sinnets bewekelse.
Voluptas, tis.	Lust, Wallust.
Appetitus, ūs,	Begärten, ätra.

C § Cupi-

Bild 4. Sidan
41 ur 1771
års utgåva.

framför allt signalerar 1754 års ordbok i många avseenden en ny tid på ortografins område. Till de oftast förekommande förändringarna hör att vokalbe-
tecknande <v> ersatts av <u> (sammanlagt 71 fall), <i> som konsonantgrafem
av <j> (138 fall), <z> av <s> (95 fall), <ch> av <g>, <k> eller <ck> (120 fall),
och <ck> i ställning efter konsonant av <k> (101 fall). Likaså är särmarkering-

arna av lång vokal i det närmaste försvunna (från 164 till 3 fall; se Larsson 2005 s. 181). (Jfr Santesson 1986 passim.)

När Salvius återkommer med en andra utgåva 1771 är skillnaderna gentemot förlagan däremot få: det mesta – inklusive titelsidans anspråksfulla formulering »Å nyo uplagd och förbättrad» (jfr 1) – överensstämmer till punkt och pricka med utgåvan från 1754 (se bild 4 för en illustration av likheterna med 1722 års utgåva). Några förändringar som skulle kunna betecknas som lexikala förekommer över huvud taget inte, och även sådana olycksfall i arbetet som **Brudesäng** och **Swarfware** återfinns här i oförändrad gestalt. De formella skillnaderna är heller inte särskilt många. Mestadels handlar det om att 1754 års stavningsprinciper tillämpats med än större konsekvens; den mest frekventa förändringen är att konsonantbetecknande <i> i ytterligare 50 fall bytts ut mot <j>.

2.8 Utgåvorna i Göteborg 1755 och 1770

Året efter Salvius första utgåva kommer Florinus ordbok också ut i Göteborg:

H. F. VOCABULARIUM LATINO-SVECUM, In Usum Juventutis, Ordine Naturæ, in certos Titulos digestum, & publici juris factum. En kort Orde-Bok, På Latin och Swensko, Til Ungdomens Nyttö, efter en naturlig Ordning, uti wissa Titlar författad, och af Trycket utgången. GÖTHEBORG, Trykt hos JOHAN GEORG LANGE, Jun. År 1755.

Något oväntat har Göteborgstryckaren Lange inte haft Salvius utgåva som förlaga; i stället har han av allt att döma utgått från ett exemplar av 1733 års tvåspråkiga utgåva. Ingen av de lexikala förändringarna 1754 möter sålunda 1755, medan man däremot återfinner i stort sett alla de lexikala förändringar som särskiljer 1733 års utgåvor: så har t.ex. de ovan anförda (2.6) **Ett nystan/ nyste** och **Offentetig Lärare** här blivit **Et Nysta, nyste** (s. 80) respektive **Offentelig Lärare** (s. 31). De fåtaliga lexikala förändringarna jämfört med 1733b kan i flera fall förklaras som misstag: så t.ex. den svenska ekvivalenten **Herdestaf** till latinets **Pedum** (s. 67) som här blivit **Herdestad** (s. 70). Dock förekommer i ett av artikelfälten tillägg av en synonym; det gäller artikeln **Cingulum, i** (s. 17) där 1755 har **Bälte, Gördel** mot föregångarens enkla **Bälte**. Den mest anmärkningsvärda förändringen är annars att de två artiklarna **Pius, a, um. Gudfruktig** och **Impius, a, um. Ogudaktig** har hamnat på en helt annan plats i ordboken. Medan de i samtliga tidigare utgåvor står att finna i det sjätte kapitlet »Om Kyrckian och thes heliga Saker», mellan å ena sidan **Auditor, oris. Åhö-**

rare och å den andra *Concionator, oris, Ecclesiastes, æ. Predikant* (1733b s. 25), återfinns de nu i avslutningskapitlet, i – den som det kan tyckas naturligare – omgivningen *Sacrosanctus, a, um. Aldraheligast, then wid lifsstraff icke emot brytas skal* och *Profanus, a, um. Ohelig, ogudaktig* (s. 105).

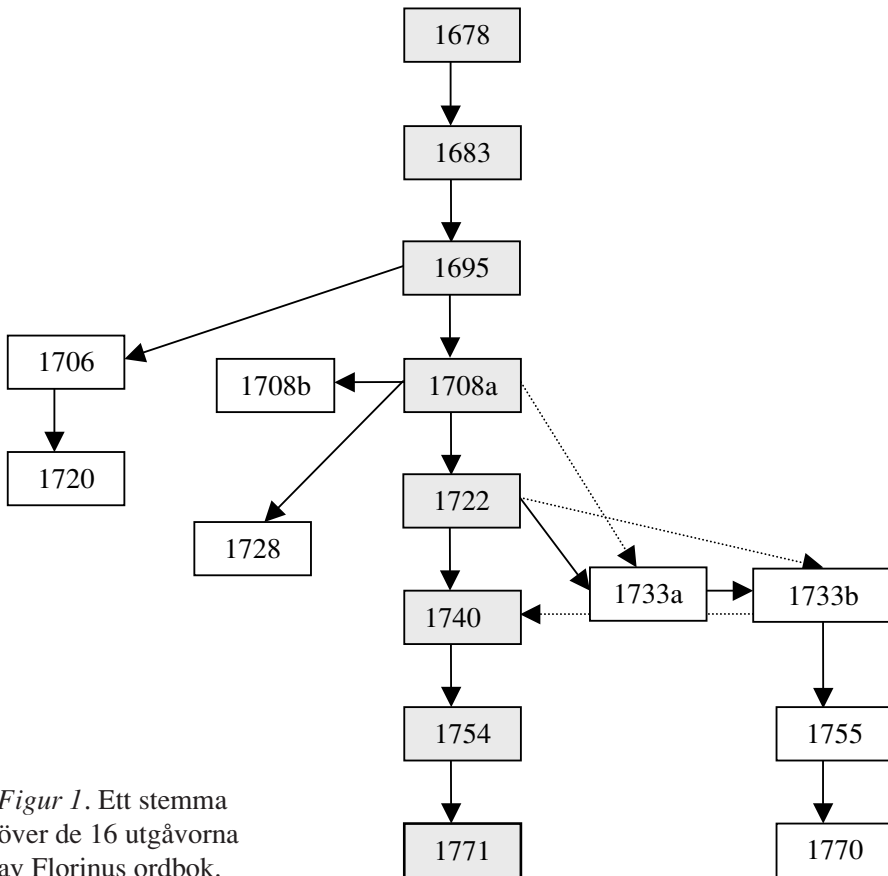
Medan de lexikala förändringarna är få uppvisar 1755 års utgåva däremot – i likhet med 1754 – ett stort antal ortografiska förändringar. Till största delen handlar det också om förändringar av samma slag: även här får vokalbetecknande <v> lämna plats för <u> (i sammanlagt 79 fall), konsonantbetecknande <i> för <j> (182 fall), <z> för <s> (77 fall), <ch> för <g>, <k> eller <ck> (112 fall), och <ck> efter konsonant för <k> (91 fall). Likaså har de i 1733 års utgåvor frekventa <h>-inskotten för att beteckna lång vokal med några enstaka undantag försvunnit (sammanlagt 89 fall; jfr Larsson 2005 s. 181). Även om Salvius och Lange haft olika förlagor och den senares utgåva tycks ha tillkommit oberoende av den förras finns det alltså en markant samstämmighet i deras ortografiska strävanden.

Femton år senare, 1770, utkommer ytterligare en utgåva i Göteborg, tryckt hos Langes efterträdare Eric Stakberg (om Göteborgstryckerierna, se Lext 1950 s. 115 ff.). Vilken förlaga som har utnyttjats råder det ingen tvekan om. Titelsidan 1770 är – frånsett de avslutande tryckuppgifterna samt att formerna »Swensko» och »Nytto» har ersatts av »Swenska» och »Nytta» – identisk med den från 1755, och även i övrigt är skillnaderna mellan utgåvorna mycket små. Det handlar – liksom i Salvius andra utgåva 1771 – nästan enbart om smärre ortografiska förändringar, och signifikativt är att också 1755 års **Herdestad** påträffas i denna nyutgåva.

2.9 Utgåvornas inbördes beroendeförhållanden

Även om ett stemma över de olika utgåvorna av Florinus ordbok med nödvändighet är behäftat med en viss osäkerhet – det *kan* ju finnas ytterligare utgåvor som inte är kända – talar det mesta för att de inbördes beroendeförhållandena ser ut som i figur 1. (De prickade linjer som förekommer i tre fall står för en mera perifer påverkan.)

Som framgår av figur 1 går det att urskilja en tydlig huvudfåra i ordbokens utvecklingshistoria (de åtta utgåvor som här har skuggats), och när jag fortsättningsvis diskuterar ordbokens förändringar är det i första hand dessa utgåvor som bildar utgångspunkten.

Figur 1. Ett stemma över de 16 utgåvorna av Florinus ordbok.

3. Ordbokens förändringar

Att jag utan större betänkligheter tillåtit mig att sammanföra 16 olika ordboksutgåvor under samlingsbeteckningen *Florinus ordbok* har givetvis sin grund i de stora likheterna dem emellan. Ordbokens grundläggande struktur med den tematiska uppställningen och kapitelindelningen förblir helt oförändrad, och detsamma gäller med vissa smärre undantag också för antalet artiklar och deras inbördes ordning liksom för uppsättningen av latinska ingångsord.¹⁷ Likaså bibehålls karaktären av skolordbok, avsedd för latinstuderande ynglingar med

¹⁷ Bortsett från Florinus tillägg 1683 (jfr 2.1) uppvisar den latinska vokabulären ett tjugotal förändringar av lexikal natur, till största delen införda 1695, 1708 och 1722.

svenska (eller i de två tidigaste utgåvorna: finska) som modersmål. Även om utgivaren 1695 gjorde vissa – om än inte särskilt långtgående och helhjärtade – försök att utvidga ordbokens användningsområden (se 2.2) fick detta uppenbarligen inget större genomslag. I de följande fyrspråkiga utgåvorna har ambitionen förbleknat, och i den tvåspråkiga variant som med tiden blir allenarådande rör det sig entydigt om en ordbok i latin för svenskar och ingenting annat.

Samtidigt kan man konstatera att Florinus ordbok i andra avseenden genomgår nog så betydelsefulla förändringar under sin nära sekellånga utgivningshistoria: språkens antal varierar, ordboken får en ny titel, artiklarnas typografiska arrangemang blir betydligt striktare och enhetligare, och – sist men inte minst – sker en hel del förändringar i den svenska vokabulären. Och i det följande kommer jag – framför allt med utgångspunkt i de svenska artikelfälten – att lite närmare diskutera hur orsakssammanhangen ser ut: vad ligger bakom förändringarna eller avsaknaden av förändringar?

3.1 Förändringarna i den svenska vokabulären

För att få ett mått på förändringarna i den svenska vokabulären har jag – för de åtta utgåvor som tillhör huvudfåran (jfr 2.9) – summerat antalet svenska artikelfält som skiljer sig från den ena utgåvan till den andra (se tabell 2). (Vid sammanräkningarna har jag med två undantag inkluderat samtliga grafematiska förändringar. Undantagen är dels vissa slag av förkortningar (i form av nasalstreck och underförstådda ordled samt förkortningen *it.* för *item*), dels sådana uppenbara tryckfel som korrigerats i följande utgåva. Inte heller har jag räknat in skillnader i fråga om versal och gemen, sär- och sammanskrivning samt interpunktion.)¹⁸

Tabell 2. Antalet förändrade artikelfält i den svenska vokabulären.

	1678	1683	1695	1708a	1722	1740	1754
	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
	1683	1695	1708a	1722	1740	1754	1771
S:a	207	1457	216	360	314	848	155

¹⁸ Det bör framhållas att de siffror som presenteras här och i det följande inte gör anspråk på fullständig exakthet. Dels kan klassificeringarna av förändringarna i enstaka fall vara diskutabla, dels är det knappast möjligt att helt undgå förbiseenden vid genomgången av ordböckerna och vid sammanräkningarna. De felmarginaler man har att räkna med är dock knappast större än de variationer som (till följd av t.ex. uppdragna och förstörda typer) torde finnas mellan olika exemplar av en och samma utgåva av ordboken.

Ser man till det totala antalet förändringar kan man alltså urskilja två toppar eller kulminationspunkter, framför allt 1695 då närapå hälften av de 3 177 artiklarnas svenska artikelfält förändras, men även 1754 då drygt en fjärdedel av artiklarna berörs. I övrigt är andelen förändrade artikelfält däremot förhållandevis liten.¹⁹

Minst lika intressant som antalet förändringar är frågan vilka slags förändringar det handlar om. I tabell 3 har jag därför särskilt (I) sådana förändringar som enbart berör de i artikelfälten ingående ordens form, dvs. ortografiska och morfologiska förändringar (för termerna, se Santesson 1986 s. 24), och (II) sådana förändringar som på ett eller annat sätt påverkar betydelsen och som jag valt att kalla lexikala. (Till de senare har jag räknat inte bara förändringar i fråga om rotmorfem utan också grammatiska morfem som artiklar och pluraländelser. Dessutom har jag inkluderat förändringar när det gäller förekomsten av de metalexikografiska angivelserna *item* och *eller*, liksom också de fåtaliga ändringarna i artikelföljden – i en tematisk ordbok kan ju även artiklarnas ordningsföljd sägas vara betydelsebärande.)

Tabell 3. Antalet förändrade artikelfält uppdelat i kategorierna (I) formella förändringar och (II) lexikala förändringar.

	1678 ↓ 1683	1683 ↓ 1695	1695 ↓ 1708a	1708a ↓ 1722	1722 ↓ 1740	1740 ↓ 1754	1754 ↓ 1771
I. formella	170	1415	204	335	312	836	155
II. lexikala	37	42	12	25	2	12	0
S:a	207	1457	216	360	314	848	155

I tabell 3 är det som synes en delvis annorlunda bild som framträder. När det gäller lexikala förändringar dominerar 1683 och 1695, och likaså finns ett förhållandevis stort antal 1722. Däremot finns det inte särskilt många 1754; som redan konstaterats (2.7) handlar det i denna utgåva framför allt om ortografiska förändringar.

Också inom gruppen lexikala förändringar går det att urskilja olika kategorier. I tabell 4 har jag särskilt (I) strykningar, där ett eller flera morfem har strukits, (II) utbyten, där ett eller flera morfem har ersatts av ett eller flera andra, och (III) tillägg, där ett eller flera morfem har tillkommit.

¹⁹ När det gäller utgåvorna utanför huvudfåran är det – inte oväntat (jfr 2.8) – 1755 års ordbok som uppvisar flest skillnader gentemot sin föregångare (sammanlagt över 700 förändrade artikelfält). Också 1706 och i 1733a finns förhållandevis många förändringar (drygt 500 respektive 400). I de övriga fem utgåvorna utgör andelen förändrade artikelfält mindre än fem procent.

Tabell 4. Antalet lexikala förändringar uppdelade i kategorierna (I) strykningar, (II) utbyten och (III) tillägg.

	1678 ↓ 1683	1683 ↓ 1695	1695 ↓ 1708a	1708a ↓ 1722	1722 ↓ 1740	1740 ↓ 1754	1754 ↓ 1771
I. strykningar	2	33	4	1	0	2	–
II. utbyten	12	6	4	11	1	5	–
III. tillägg	23	3	4	13	1	5	–
S:a	37	42	12	25	2	12	–

Mest frapperande i tabell 4 är att det 1683 är tilläggen som dominerar medan den stora merparten av de lexikala förändringarna 1695 däremot utgörs av strykningar. Påfallande är också det ringa antalet strykningar från 1722 och framåt.

Ytterligare ett sätt att belysa förändringsmönstren är att dela upp kategorin tillägg i olika underkategorier beroende på vilken strukturell nivå som berörs. I tabell 5 har jag därför skilt mellan (I) helt nya artiklar, (II) uppdelning av artiklar med mer än ett latinskt ingångsord, och (III) tillägg inom de svenska artikelfälten. (När det gäller kategorierna strykningar och utbyten handlar det så gott som enbart om förändringar på artikelfältsnivå; det enda undantaget är den strukna hänvisningsartikeln *Mortalis* 1695, 2.2.)

Tabell 5. Antalet tillägg uppdelade i kategorierna (I) helt nya artiklar, (II) uppdelade artiklar och (III) tillägg inom artikelfälten.

	1678 ↓ 1683	1683 ↓ 1695	1695 ↓ 1708a	1708a ↓ 1722	1722 ↓ 1740	1740 ↓ 1754	1754 ↓ 1771
I. nya artiklar	14	0	0	0	0	0	–
II. uppdelade artiklar	0	0	1	3	0	0	–
III. inom artikelfälten	9	3	3	10	1	5	–
S:a	23	3	4	13	1	5	–

Mest iögonfallande i tabell 5 är att helt nya artiklar bara förekommer 1683. De små tillökningarna 1708 och 1722 handlar bara om att artiklar delats upp, och längre fram förekommer över huvud taget inga nya artiklar; tilläggen håller sig helt inom ramen för de svenska artikelfälten.

3.2 Varför förändras ordboken?

Bakom förändringarna i Florinus ordbok går det att – mer eller mindre ovedersägligt – urskilja åtminstone sex olika orsaksfaktorer: (1) tidsanpassning, (2) produktutveckling, (3) utrymmesbesparingar, (4) misstag och missförstånd, (5) tillgången på typer, samt (6) självständighetsmarkeringar.

(1) Att *tidsanpassning* eller *modernisering* är (eller åtminstone kunde förväntas vara) ett viktigt förändringsincitament är givet: i och med att den samhälleliga och språkliga verkligheten – en verklighet som ordboken både är en del av och en avspeglings – förändras över tiden måste också ordboken förändras för att inte bli otidsenlig. De mest uppenbara fallen av tidsanpassning är de många ortografiska förändringarna i 1695 och 1754 års utgåvor (se 2.2 och 2.7); att förändringarna 1754 låg i tiden visas om inte annat av att i stort sett samma ortografiska förändringar också uppträder i 1755 års utgåva (se 2.8).²⁰ Till tidsanpassningen kan likaså föras många av de förändringar på det morfologiska planet som möter 1722 och 1754 (se 2.5 och 2.7). På den lexikala nivån tycks moderniseringar däremot vara mycket sällsynta. I 1722 års utgåva märks förutom det redan nämnda (2.5) **erhållen seger** för **behållen seger** även artikeln *Peninsula*, där de tidigare utgåvornas *Nääs/ thet nämsta omflutit* (1708 s. 134) 1722 ges lydelsen *Nääs/ thet mäst är omflutit* (s. 59). (Att den tidigare betydelsebeskrivningen framstod som obsolet antyds också av dess öden i utgåvorna utanför huvudfåran; medan 1733 års utgåvor fortfarande följer 1708 har 1755 däremot *Näs, thet mästa om flutit*, s. 61.) Ett annat exempel kan vara 1708 års *Skänck/ som skäncker uti* (s. 54) för *Pincerna* där 1695 har *Skänck/ som skäncker in*; i SAOB (I 267) utgör Florinus 1695 det sista belägget för användningen av *in* i sammanhang som dessa.

(2) Oavsett och oberoende av förändringarna i språket och omvärlden är det förstås alltid möjligt att på olika sätt utveckla och förbättra ordboken och därigenom (förhoppningsvis) förlåna den en ökad attraktionskraft på marknaden. Till denna *produktutveckling* hör de lexikala förändringar i form av tillägg och kompletteringar som Florinus själv inför i den andra utgåvan 1683 (se 2.1). Likaså kan många av de lexikala förändringarna 1722 föras till denna rubrik: så t.ex. de tre artiklar som delats upp liksom de tre hänvisningsartiklar som försetts med svenska ekvivalenter (se 2.5). I dessa fall handlar det ju inte om några av tiden framtvingade förändringar utan om försök till produktförbättringar.

²⁰ Att utgåvorna mellan 1706 och 1740 delvis restaurerar äldre stavningsvarianter kan bero på att 1695 års utgåva i vissa avseenden låg något före sin tid. Till saken hör också att Horns tryckeri uppenbarligen intog en konservativ hållning i ortografiska frågor (se Santesson 1986 s. 270 f.).

Produktutvecklingen framträder också på ett mera övergripande plan. Framför allt gäller det för många av de förändringar som möter 1695: så de latinska böjningsändelserna, tillägget av tyskan och det faktum att titelsidorna, registret och kapitelrubrikerna ges på samtliga de fyra språken (se 2.2). Detsamma är fallet med introduktionen av den tvåspråkiga varianten 1706 och (inom huvudfåran) 1722. Någonstans i gränsområdet mellan produktutveckling och tidsanpassning ligger också den utveckling mot allt större enhetlighet och konsekvens i fråga om artiklarnas arrangemang som kännetecknar ordboken: den spaltvisa uppställningen 1695, den strikta spalthållningen 1708 (se 2.3) och de enhetliga typgraderna 1722 (se 2.5). Ytterligare ett exempel är den alltmer konsekventa användningen av versal i artikelfältens inledning i utgåvorna 1695 och 1708.²¹

(3) Även om tidsanpassning och produktutveckling säkerligen utgör de främsta förändringsincitamenten finns det ett inte obetydligt antal förändringar som pockar på andra förklaringar. Viktigt i sammanhanget var utan tvekan det tillgängliga utrymmet. Kostnaden för papperet utgjorde en dryg post i tryckeriernas budget, och att hålla nere denna kostnad genom att spara på utrymmet var därmed en nog så betydelsefull faktor vid bokutgivningen.²² Ett uttryck för dessa *utrymmesbesparingar* är förstås de icke-konventionaliserade förkortningar som här och där uppträder från 1708 och framåt (se 2.3). Framför allt märks de dock i 1695 års utgåva: i och med att tyskan tillkom, att latinets böjningsändelser sattes ut och att vokabulärerna ställdes upp spaltvis blev det uppenbarligen nödvändigt att på sina ställen komprimera de svenska artikelfälten.

Utrymmesbesparingarna kommer till uttryck på såväl den formella som den lexikala nivån. När det gäller de ortografiska förändringarna kan de visserligen vara svåra att skilja från tidsanpassningen: moderniseringen av stavningen innebar ju ofta en reducering av antalet grafem. Men även om t.ex. degemineringen av vokalerna i 1695 års **Rätfärdighet/ billighet** (s. 76) motsvarande

²¹ När 1722 års utgåva i ett enda fall – det gäller **åderkälla/ ursprung** (s. 61) – inleder artikelfältet med gemen handlar det uppenbarligen om en nödlösning betingad av utrymmesbrist. Utgåvorna från 1740 och framåt löser i stället problemet genom en förkortning i det närmast föregående artikelfältet.

²² Av tryckeriets löpande kostnader stod enligt Gaskell (1974 s. 177) papperet för »often about 75 per cent of the total in the sixteenth century, dropping to about 50 per cent by the eighteenth». – Nämnas kan att i de livliga diskussioner kring valet av typsnitt som fördes inom Vetenskapsakademien under åren kring 1740 var ett av argumenten för att välja antikvan i stället för den traditionella frakturen att man därigenom »vunne anseiligen papper vid trycket» (se Nordqvist 1965 s. 25).

1683 års **Rättferdigheet/ billigheet** (s. 45) säkerligen i första hand bör ses som en modernisering av ortografin innebar den också en – i sitt konkreta sammanhang synnerligen välbehövlig – utrymmesbesparing. Och när det gäller degenimeringen av <t> handlade det med all sannolikhet om ett sätt att spara utrymme; om inte annat antyds det av det artikelfält **Orättfärdighet/ orätträddighet** som möter några sidor längre fram i ordboken (s. 82). Ett annat exempel – där det av allt att döma är typernas relativa bredd som fällt avgörandet – är 1683 års **Apocha, Qwittans/ qwittobref** (s. 73) där den senare ekvivalenten 1695 har den mindre utrymmeskrävande stavningen **quittobref** (s. 116). (Ett parallellfall är **Squallerachtighet** (s. 92; se bild 2) mot 1683 års **Sqwallerachtigheet**, s. 57.) Ett intressant exempel är likaså 1683 års **Commodus, aptus, idoneus, Beqväm/ tienligh** (s. 144) som 1695 blivit **Commodus, a, um, aptus, a, um, idoneus, a, um. Beqwē/ tienlig** (s. 232). Det mesta talar för att ändringen från <ä> till <e> berodde på att det var ont om plats: något *ä* med nasalstreck fanns ju inte att tillgå, men genom att i stället välja ett *ē* kunde man undkomma den spatiösa *m*-typen. För att utbytet är betingat av utrymmesskäl talar också att ändringarna 1695 vanligtvis (som i **Rättfärdighet** ovan) går i den motsatta riktningen från <e> till <ä> (det förekommer i sammanlagt 50 fall medan ändringar från <ä> till <e> bara uppträder i 5 fall).

Framför allt märks dock de utrymmesbesparande åtgärderna på det lexikala planet. Som framgått av tabell 4 utgörs det stora flertalet (33 av 42) av de lexikala förändringarna 1695 av strykningar. Och av allt att döma har huvuddelen av dessa sin förklaring i brist på utrymme. Ytterligare två exempel förutom de redan nämnda **Försmädelse/ spott/ wanähra** och **Samlad orenlighet/ en hop bofwar** (se 2.2) är de svenska betydelseförklaringarna till latinets **Chorus** och **Theatrum**. Här har 1683 års ordbok **En hoop Folck/ som siunger eller dantzar/ item en hoop** och **Skådeplatz/ ther man seer Comædier och andra spel** (s. 78) medan 1695 har **En hop Folck/ som siunger eller dantzar** respektive **Skådeplatz/ ther man ser allehanda Spel** (s. 124); och utan dessa förkortningar av uttryckssätten skulle sättaren haft mycket svårt att inrymma artiklarna på det utrymme som stod till buds.

(4) En annan – inte helt oviktig – orsak till förändringarna i Florinus ordbok skulle kunna rubriceras som *misstag och missförstånd*. Några exempel av det mera banala slaget är de redan nämnda **Brudesång** och **Swarfware** 1754 och 1771 mot de tidigare ordböckernas **Brudesång** respektive **Swarfwarejärn** (se 2.7) liksom **Herdestad** 1755 och 1770 mot tidigare **Herdestaf** (se 2.8). (Givetvis skulle förändringar som dessa helt enkelt kunna avfärdas som tryckfel, men i och med att de vidareförs i nästa utgåva kan de ju sägas ha blivit en del av

ordbokens lexikala innehåll.) Av större intresse är sådana misstag som i senare utgåvor för vidare till andra lösningar. Ett exempel är 1678 års *Conspiciuus*, **Then man see kan. item berömbd** (s. 132) som 1695 fått en rakt motsatt betydelse **Then som se kan. it. berömd** (s. 212). Medan 1708 års utgåvor här följer 1695 har 1722 års ordbok däremot återskapat den ursprungliga betydelsen men med en annan formulering: **Then som ses kan. it. berömd** (s. 95).

Ytterligare två exempel på lexikala förändringar som av det mesta att döma har sin grund i missgrepp och missförstånd är 1678 års artiklar *Hypothecarius*. **Pantägende** (s. 73) och *Sicarius*, **Mördare/ som bär Mordwärja** (s. 119) vilka 1771 motsvaras av *Hypothecarius*, **i. Panttagare** (s. 51) respektive *Sicarius*, **i. Mördare, som bär Mordgewär** (s. 85). Den första förändringen tycks gå tillbaka på att sättaren 1695 av misstag fick ett *a* i sin hand i stället för ett *ä* varför den svenska ekvivalenten kom att bli **Pantagande** (s. 116). Medan 1708 års utgåva nöjde sig med att bättra på stavningen till **Panttagande** föredrog 1722 års ordbok att i stället byta ut efterleden till **Panttagare** (s. 51).²³ Vad gäller det andra exemplet – **Mordwärja** som blev **Mordgewär** – kan det vid första anblicken kanske se ut som en modernisering. Å andra sidan förefaller ändringen lite märklig med tanke på den nära anknytningen till den närmast föregående artikeln *Sica* där en och samma betydelseförklaring **Fördoldt swärd/ lönwärja** återfinns i samtliga utgåvor av ordboken. Och antagligen står förklaringen att finna i 1708 års utgåva där bristen på utrymme fick sättaren att ta till den inte helt självklara förkortningen **Mördare/ som bär Mordwär.** (s. 194), en förkortning som 1722 tydligen kom att utläsas som **Mordgewär**.

(5) En orsak till förändringar på den formella nivån som, även om den knappast låter sig påvisas helt entydigt, nog inte bör underskattas är *tillgången på typer*. Att tryckeriernas typförråd inte alltid ville räckta till är ett ofta omvittnat faktum, och fullt möjligt är att vissa av de till synes godtyckliga ortografiska förändringarna i ordboksutgåvorna har en sådan bakgrund. Frånsett Salvius två utgåvor 1754 och 1771 (liksom de två Göteborgsutgåvorna), vilka med sin enhetligare och konsekventare ortografi pekar framåt mot en ny tid med betydligt fastare stavningsregler, ger ordböckernas svenska vokabulärer prov på ett avsevärt mått av fri variation på det ortografiska området (jfr Santesson 1986 s. 280 passim); och i och med denna fria variation hade sättarna ett betydande manöverutrymme för att hantera eventuella brister i typförrådet. När t.ex. ut-

²³ En alternativ förklaring kunde möjligen vara att det handlade om ett medvetet utbyte 1695; ett problem med *pantägende* är nämligen att det är dubbeltydigt och kan beteckna såväl pantsättaren som panthavaren (jfr SAOB P 163). Men med tanke på hur lite 1695 års utgivare annars tycks ha bekymrat sig med semantiken framstår det inte som någon särdeles sannolik förklaring. – Nämnas kan att SAOB:s äldsta belägg för *panttagare* härstammar först från 1804 (P 162).

gåvan från 1740 på en och samma sida (s. 43) uppvisar fyra ändringar från <ft> till <fft> (däribland **Brudesång/ bröllopsskrift** mot 1722 års **Brudesång/ Bröllopsskrift**), samtidigt som det på en och samma sida i följande ark (s. 52) finns fyra ändringar i motsatt riktning (däribland **Motskrift/ genskrift** mot den äldre utgåvans **Motskrift/ genskrift**), skulle förklaringen kunna vara den relativa tillgången på de två typerna *f* och *ff*; för 1740 års sättnare torde nog enkelt och dubbeltecknat <f> i kontexter som dessa hur som helst ha framstått som helt utbytbara.²⁴

(6) Kanske kan en orsak till förändringarna i Florinus ordbok också vara att utgivaren ville markera sin självständighet gentemot föregångaren. I vilken mån sådana *självständighetsmarkeringar* verkligen spelade någon roll i sammanhanget är givetvis vanskligt att avgöra. Men kanske kunde det vid de stridigheter om utgivningsrättigheter som var så vanliga under detta tidevarv (se t.ex. Schück 1923b passim) vara av värde att kunna peka på att nyutgåvan var något mer än ett eftertryck. Och likaså kunde kanske den förpliktigande formulering som möter på titelsidorna i samtliga sex utgåvor från Horns och Salvius tryckeri – »Å nyo uplagd och förbättrad» – ha sporrat utgivaren att här och där tillfoga någon synonym i de svenska artikelfälten; det är annars inte helt lätt att hitta någon förklaring till att t.ex. 1740 års *Miseratio, onis, commiseratio, onis, misericordia, æ, condolentia, æ. Medynckan/ Förbarmelse/ Barmhertighet/ Medlidande* (s. 42) 1754 har utökats med ännu en svensk ekvivalent till *Medynkan, Förbarmelse, Barmhertighet, Medlidande, Mißkunsamhet*.

3.3 Och varför *inte*?

De ovan redovisade förändringarna till trots är det som faller i ögonen vid en jämförelse mellan de 16 utgåvorna av Florinus ordbok snarare likheterna än skillnaderna: som redan framgått förblir utgåvorna i mångt och mycket identiska. Och den svenska vokabulären utgör inget undantag därvidlag. Vad man kan konstatera utifrån den statistik som presenterats ovan (3.1) är ju framför allt två saker. För det första är förändringarna i ordbokens svenska vokabulär i det stora hela ganska måttfulla. Av de sammanlagt 3 180 artiklarna 1771 återfinns 1 118 – dvs. mer än en tredjedel – i samma gestalt 1678. Därtill kommer

²⁴ Det går också att hitta exempel på ortografiska förändringar som *inte* låter sig förklaras på detta sätt: i ett fall som det tidigare nämnda *Nödig/ owilligh* 1678 mot *Nödigh/ owillig* 1683 (se 2.1) kan det ju inte vara frågan om vare sig brist på typer eller på utrymme. Ändringen förefaller rent slumpartad – kanske råkade det helt enkelt bara bli så?

att skillnaderna i de allra flesta fall enbart rör ortografin; antalet artikelfält som förändrats lexikalt är bara 120. Det mesta är sig alltså likt, och med tanke på hur stora förändringarna i både samhället och språket är under dessa nära 100 år – utgåvorna sträcker sig ju från det karolinska till det gustavianska tidevarvet, från Samuel Columbus tid till Abraham Sahlstedts – kan Florinus ordbok förefalla märkligt statisk och oföränderlig; man kunde ha förväntat sig mer av förändringar.

För det andra finns det (tvärtemot vad den första summeringen i tabell 1 gav för handen) en tilltagande förändringsobenägenhet. Förändringarna i makrostrukturen, när det gäller uppsättningen av artiklar, liksom tilläggen i de svenska artikelfälten möter till allra största delen redan i den andra utgåvan 1683, och i de tre sista utgåvorna i huvudfåran, 1740, 1754 och 1771, rör det sig mestadels bara om förändringar i stavningen.

En minst lika intressant fråga blir alltså varför ordboken *inte* förändras mer än den gör. I huvudsak torde det röra sig om en samverkan mellan tre olika faktorer: det handlade om (1) arbetsbesparing, (2) att Florinus ordbok inte var någon framtidsprodukt, samt (3) den inneboende auktoritet som ordböcker besitter.

(1) Som framgått ovan hade de tre först nämnda – och säkerligen viktigaste – orsakerna till förändring det gemensamt att de var ekonomiskt betingade: det handlade om att antingen sälja mer genom att marknadsanpassa produkten eller hålla nere produktionskostnaderna genom att minska pappersåtgången. Och med all sannolikhet var den viktigaste orsaken till att ordboken inte förändrades, till att så mycket förblev vid det gamla, också av ekonomisk natur. Det var frågan om en *arbetsbesparing*: att inte omarbета och revidera innebar mindre arbetsinsatser och därmed lägre kostnader. Man kunde använda en tidigare utgåva som sättningsförlaga utan att det krävde något mera omfattande redigeringsarbete. Och om det bara rörde sig om ändringar på den formella nivån behövdes kanske inte någon förberedande redigering över huvud taget, utan arbetet kunde mer eller mindre i sin helhet överlåtas åt sättaren: mycket möjligt är att det var han som applicerade de för tidsanpassningen nödvändiga korrigeringsfiltren (för termen, se Santesson 1986 s. 23). Givetvis underlättades också produktionen om man i möjligaste mån kunde bevara förlagans uppställning och sidbrytning, något som i sin tur förutsatte att förändringarna inte var av alltför genomgripande natur.

(2) En annan orsak till att Florinus ordbok i så liten utsträckning förändrades var antagligen det faktum att den med tiden i *allt mindre utsträckning* framstod som en *framtidsprodukt*. Det handlade om ett på flera sätt föråldrat koncept.

För det första hade den tematiska uppställningen på 1700-talet sin storhetstid bakom sig; det var den alfabetiska ordningen som hade framtiden för sig (jfr Hüllen 1999 s. 444). För det andra kan man skönja en förändring av den latinsk-svenska lexikografins inriktning under 1700-talet. Belysande är en jämförelse mellan Florinus ordböcker och den 1790 utkomna *Lexicon Latino-Svecanum*: medan Florinus har en samtidsinriktning i samma tradition som t.ex. Lincopensen och Comenius latinläroböcker – där det i första rummet var frågan om att lära sig använda latinet som kommunikationsspråk – är 1790 års ordbok på ett annat sätt inriktad på antikens språk och samhälle. Dels visar det sig i de svenska betydelseförklaringarna. Några exempel är latinets **Lora**, **Accubitalia** och **Gulo** där Florinus svenska ekvivalenter är de samtidsförankrade **Spijsööl** (1678 s. 19), **Sängekläder** (s. 23) och **Järf** (s. 99) medan 1790 års ordbok har respektive **Efter-win, som präbas af utpräbade drufwor, Kläder, hwarmed Sofforne öfwerhöljdes, på hwilka man låg till bords** och **Fråbare**. Dels framgår det av lemmaurvalet: sådana beteckningar för ideologiska och tekniska landvinningar som **Idololatria**, **Affguderij** (s. 38), **Typographus**, **Booktryckiare** (s. 45) och **Bombarda**, **Byssa** (s. 120) förekommer över huvud taget inte 1790.

Florinus ordbok torde alltså ha representerat ett koncept på utgående. Och i och med detta måste incitamenten för att lägga ner tid och arbete på en grundligare revidering ha varit ganska små. I stället valde man att (frånsett den förhållandevis lättvindiga ortografiska tidsanpassningen) fortsätta i de gamla hjulspåren så länge produkten gick att sälja – betecknande är att man knappast kan tala om någon produktutveckling efter 1722.

(3) Vid sidan av dessa två orsaker till att så lite förändrades kan man ana ytterligare en: *ordböckers inneboende auktoritet*. Som McArthur (1986 s. 46) skriver har det alltsedan de medeltida klosterskrivarnas tid funnits »an element of reverence in our civilization to works of reference»; och att så mycket gammalt hänger med från den ena utgåvan till den andra kan nog också ha att göra med att det just handlade om en ordbok.²⁵

Signifikativt är inte minst att antalet strykningar är så få i de senare utgåvorna (se tabell 4). Trots att 1722 års ordbok fortfarande uppvisar en tydlig ambition att utveckla produkten – och trots att den enhetliga typgraden måste ha gjort det ännu besvärligare att disponera och få plats med texten – innehåller den bara ett enda exempel på strykningar. Det gäller 1708 års **FUNDUS, i.**

²⁵ Att Lars Salvius – utgivaren av 1754 och 1771 års ordböcker – annars inte var främmande för att grundligt omarbete texter finns det flera exempel på (se Santesson 1986 s. 297 och Johannisson 1961).

Fast egendom/ såsom Åker/ Äng/ etc. item Botn (s. 130) som 1722 – av allt att döma av utrymmesskäl – förkortats till **Fast egendom/ såsom Åker/ item Botn** (s. 58) (att man i detta enda fall tillät sig en strykning kan nog hänga samman med att det strukna morfemet stod att finna i den närmast följande artikeln **Pratum, i. Äng**). Och vad gäller de två strykningarna 1754 är bakgrunden lite speciell. Det handlar om de två artiklar som 1678 lyder **Morbus, siukdö/ siuka/ kranckheet** och **Æger, ægrotus, morbidus, Siuk/ siukligh/ kranck** (s. 124) men där 1754 års ordbok bara har två ekvivalenter, **Sjukdom, sjuka** respektive **Sjuk, sjuklig** (s. 89). Redan 1708 hade här den förra artikelns ekvivalenter genom en kombination av förkortning och sättningsfel blivit **Siukdom/ Siuka/ Kanckh.** (s. 200), en lydelse som återkommer i oförändrat skick 1722 och 1740. Och måhända är det detta som ligger bakom strykningarna: den som vid utgivningen 1754 ställdes inför detta märkliga **Kanckh.** (vare sig det var vid själva sättningen eller vid en föregående redigering) kan nog ha funnit för gott att utelämna det helt och hållet, för att sedan när han kom fram till adjektivet **Kranck** åtta artiklar längre ner i konsekvensens namn stryka även detta.

Det förefaller alltså som om man med tiden blev allt ovilligare – man frestas att skriva: inte vågade – att avlägsna några betydelsebärande element ur texten. Och kanske hänger det samman med ordbokstextens auktoritet. Att här och där stryka några av synonymerna i de svenska artikelfälten kunde annars ha varit ett förhållandevis enkelt sätt att råda bot på flera av de problem som vidhäftade Florinus ordbok. Ett är förstås den brist på utrymme som så ofta gör sig påmind i utgåvorna. Ett annat problem är att vissa av ordbokens ekvivalenter under 1700-talets senare hälft nog kan ha framstått som mer eller mindre obsoleta. Det faktum att t.ex. *smakande* (i betydelsen 'smaksinne', SAOB S 7432), *hickan* (H 885), *glödkara* (G 625), *begravningsståt* (i betydelsen 'likprocession', B 736), *högstol* (i betydelsen 'kateder, pulpet', H 2278), *lustighet* (i betydelsen 'raskhet, hurtighet', L 1240), *efterfrågning* (i betydelsen 'efterforskning, rannsakan, undersökning', E 122), *nystestol* (N 899) och *spetsknekt* (S 9541) samtliga har Florinus 1695 som sista belegg i SAOB antyder att dessa ord eller betydelser inte var helt och fullt gångbara 1771. Trots detta – och trots att de ur funktionell synvinkel lätt hade kunnat undvaras – återfinns de ännu i den sista utgåvan av ordboken i sammanställningarna **Smak, smakande** (s. 10), **Hickning, Hickan** (s. 10), **Glöd-kara, Eld-raka** (s. 20), **Begravnings-ståt, Lik-Process** (s. 26), **Högstol, Lärarens Stol** (s. 29), **Lustighet, Snällhet, Wighet** (s. 34), **Efterfrågning, ransakning** (s. 48), **Nystfot, Nystestol, Hjulräck** (s. 77) samt **Pikner, Spetsknekt** (s. 85).

Det finns ytterligare en aspekt av strykningarna som har med ordbokens

funktion att göra. I och med att det var frågan om en receptionsordbok – eller kanske hellre: en passiv översättningsordbok (se NLO s. 214) – för latinstudierande svenskar kan sådana upprädningsord som **Faarsyster/ FASTER** och **hynda/ tija/ täfwa** för latinets *Amita* (1678 s. 64) och *Canicula* (s. 97) förefalla tämligen överflödiga; men ännu i 1771 års ordbok återfinns alltså samma ekvivalenter **Farsyster, FASTER** (s. 45) respektive **Hynda, Tik, Täfwa** (s. 69) i de svenska artikelfälten (vad gäller *farsyster* kunde kanske redan det faktum att SAOB:s yngsta belägg är från ca 1750 (F 358) ha motiverat en strykning).

4. Florinus ordbok och det samtida språkbruket

En av de frågor jag inledningsvis ställde var i vilken utsträckning den svenska vokabulären i de olika utgåvorna av Florinus ordbok ger ett vittnesbörd om samtidsspråket. Avspeglas språkets förändringar i ordboken? Som redan framgått är svaret avhängigt av vilken nivå av språket man tittar på. När det gäller ortografin tycks det finnas en betydande följsamhet mot det rådande bruket. De båda ändpunkterna 1678 och 1771 torde ganska väl avspegla sin tids ortografiska normsystem, och däremellan kan man skönja en successiv – om än inte helt rätlinjig – modernisering och standardisering med 1695 och 1754 års utgåvor som tydliga brytpunkter.

För morfologins del är den bild som framträder mera sammansatt. Även om utgåvorna – i synnerhet 1722 och 1754 (se 2.5 respektive 2.7) – erbjuder en hel del exempel på att äldre former ersatts av yngre förefaller tidsanpassningen på den morfologiska nivån betydligt mindre konsekvent genomförd än på den ortografiska. Här kvarstår ett avsevärt antal former vilkas hemortsrätt i det senare 1700-talets alltmer standardiserade skriftspråk framstår som tvivelaktig. Betydande är ordbokens behandling av bindevokalen i sammansättningar. Å ena sidan uppvisar utgåvorna ett antal exempel på att bindevokalen i tidens anda har strukits: i 1754 års ordbok märks förutom de tidigare nämnda **Sängkläder**, **Tarmlopp** (se 2.7) och **Nyststol** (se 3.3) också **Mjölkbytta** (s. 23) och **Prust-Rot** (s. 63) mot 1740 års **Miölckebytta** respektive **Pruste-Rot**.²⁶ Å an-

²⁶ SAOB:s yngsta belägg för *mjölkebytta* och *prusterot* härstammar från 1739 (M 1173) respektive 1746 (P 2184). Att SAOB:s sistabelägg för formerna med bindevokal påfallande ofta härstammar från början eller mitten av 1700-talet indikerar att strykningarna av bindevokalen låg i tiden. Ett explicit uttryck för denna tidsanda ger Sven Hof när han 1753 skriver att »den allmänna smaken håller dem [dvs. formerna utan bindevokal] för behageligaste» (se Thelander 1986 s. 56). – Vad gäller *nyst(e)stol* är formen utan bindevokal över huvud taget inte belagd i SAOB.

dra sidan kvarstår inte sällan bindevokalen ännu 1771, också i sådana fall där det finns skäl att anta att formerna var på god väg att försvinna ur skriften. Till de sammansättningar där SAOB:s yngsta belägg för varianterna med bindevokal är från 1695 hör t.ex. *fiskfena* (F 623), *bordduk* (B 3919), *mässkalk* (M 2012), *brudsång* (B 4315), *bokträ* (B 3727), *paddsten* (P 32) och *sängbår* (S 16234); ändå har 1771 års utgåva fortfarande **Fiskefän** (s. 13),²⁷ **Bordeduk** (s. 22), **Meßekalk** (s. 25), **Brudesäng** (s. 43; jfr 2.7), **Böketrä** (s. 64), **Paddesten** (s. 66) respektive **Sängebår** (s. 82).

Ett annat exempel på de morfologiska förändringarnas lite halvhjärtade karaktär ger de sammanlagt tio förekomsterna av substantivet *färg* i de svenska artikelfälten. Att 1722 års ordbok i de tre efter varandra följande artiklarna i början av avslutningskapitlet, **Color, oris. Färg/ Leth, Fucus, i. Falsk Färg** och **Color albus, oris, i. Hvit Färg** (s. 93), har övergivit den i de tidigare utgåvorna allenarådande formen *färga* bör rimligtvis betraktas som en modernisering (jfr SAOB F 2143 f.). På följande sida i kapitlet kvarstår emellertid den äldre formen *färga* i fyra fall av fem – så t.ex. i **Flammeus, a, um, flammeolus, a, um. Liffärga** och **Decolor, oris. Som har mist Färgan** – och detsamma gäller för de övriga två förekomsterna, **Auripigmentum, i. Gullfärga** (s. 67) och **Pigmentum, i. Färga** (s. 76). Och ännu 1771 återfinns sedan exakt samma fördelning mellan de två formerna.

När det till slut gäller den lexikala nivån tycks Florinus ordbok bara i mycket begränsad utsträckning avspegla språkutvecklingen. Som redan framhållits (3.2) är moderniseringar på denna nivå högst ovanliga, och det är inte svårt att i utgåvorna 1754 och 1771 finna exempel på ord och betydelser som för sin samtid nog kan ha framstått som mer eller mindre obsoleta. Åtminstone om man ska döma av beläggen i SAOB; de ovan anförda exemplen på synonyma ekvivalenter (3.3) är långt ifrån de enda där Florinus 1695 figurerar som sista beläggställe. Och i vissa fall kan man rentav – alla eventuella bristfälligheter i det av SAOB excerperade materialet till trots – undra huruvida det senare 1700-talets ordboksanvändare till fullo förstod de svenska betydelseförklaringarna. Att t.ex. *skeppsstånd* i artikeln **Statio, onis. Skepps-Stånd** (1771 s. 83) betydde 'plats där fartyg ligga, hamn l. landningsplats o. d.' (S 3817; här utgör Florinus 1695 SAOB:s enda belägg) eller att *begriplig* i artikeln **Capax, acis. Begriplig** (s. 100) hade innebörden 'rymlig, vid' (B 762; i detta fall redovisar SAOB två beläggställen, förutom Florinus också Lincopensen 1640) var kanske inte helt självfallet.

²⁷ Också när det gäller efterleden *-fän* förefaller brukligheten något diskutabel; här begränsar sig SAOB:s belägg till åren 1741–1749 (F 456).

Än tveksammare från bruklighetssynpunkt förefaller den av Florinus 1683 tillfogade artikeln **Subscus, Dymbel** (jfr 2.1) som ännu 1771 har lydelsen **Subscus, udis. Dymbel** (s. 20). Att det rör sig om ett nog så tillfälligt gästspel i det svenska skriftspråket framgår av SAOB där ordet återfinns som ett av betydelsemomenten under *dymmel* (D 2434), med Florinus 1695 som enda belägg och med förklaringen 'dympling' försedd med ett frågetecken.²⁸ Och frågan är om kanske inte bara användarna utan också utgivarna av 1771 års ordbok stod tvekande inför detta *dymbel*. Lite märkligt är nämligen att ordet fått behålla sin stavning. I övrigt är inskottskonsonanten till största delen försvunnen i utgåvorna 1754 och 1771, och kanske handlade det om att utgivarna inte riktigt förstod sig på ordet *dymbel* och därför – för säkerhets skull – lät också formen förbli vid det gamla.

Det finns ännu en aspekt av frågan huruvida det svenska ordförrådet i Florinus ordbok avspeglar samtidsspråket, en aspekt som har att göra med dess ursprung. Även utan någon mera systematisk undersökning av vilka källor Florinus utnyttjade när han sammanställde den svenska vokabulären kan man konstatera att en viktig källa – måhända den viktigaste – var den 1640 utgivna *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*, den s.k. Lincopensen. Att t.ex. de ovan anförda betydelserna av *lustighet*, *efterfrågning* (se 3.3) och *begriplig* alla har Lincopensen och Florinus 1695 som första respektive sista belägg i SAOB är säkerligen ingen tillfällighet; överensstämmelserna mellan de båda ordböckernas betydelseförklaringar är ofta frapperande.²⁹ Och det faktum att uttryckssättet och ordvalet i Florinus ordbok i betydande utsträckning går tillbaka ända till första hälften av 1600-talet ger förstås ytterligare skäl att misstänka att de inte var i fas med det senare 1700-talets språkbruk. Frågan är rentav om inte den svenska vokabulären hos Florinus redan i de första utgåvorna här och där kan ha framstått som lite otidsenlig.

Litteratur

Florinus, Henrik, 1678: *Nomenclatura rerum brevissima Latino-Sveco-Finonica*, in *usum juventutis* [...]. Åbo. Faksimilutgåva med efterskrift av Riitta Suhonen, 1976. Helsingfors. (För de övriga utgåvorna av Florinus ordbok hänvisas till tabell 1.)

²⁸ *Lexicon Latino-Svecanum* 1790 förklarar *subscus* med »Häfte, krampe, att fästa ihop bräder, timmer», en betydelseangivelse som inte helt stämmer överens med SAOB:s definition av *dympling* (D 2434).

²⁹ Så t.ex. de tidigare anförda (3.2) **En hoop folck/ som siunger eller dantzar/ item en hoop och Skådeplatz/ ther man seer Comædier och andra speel**; i Lincopensen förklaras latinets *chorus* och *theatrum* med **En hoop folk som siunger eller dantzer [...]** *Item; in genere. En hoop/ en skare* respektive **Skodoplatz/ Skodohws ther man Comoedier spelar**.

- Gaskell, Philip, 1974: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford.
- Hannesdóttir, Anna Helga, 1987: Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850. Projekttrapport från Institutionen för nordiska språk vid Göteborgs universitet.
- Hannesdóttir, Anna Helga, 1998: Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 23.) Göteborg.
- Holm, Lars, 1986: Swedbergs *Swensk Ordabok* – tryckta källor, föregångare och möjliga förebilder. I: *Jesper Swedbergs Swensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala.
- Hüllen, Werner, 1999: *English Dictionaries 800–1700. The Topical Tradition*. Oxford.
- Jacoby, Michael, 1990: *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden.
- Johannisson, Ture, 1961: Nils Matson Kiöping och Lars Salvius. I: *Nils Matson Kiöpings Resa. Parallelltexter ur andra och tredje upplagorna. Med efterskrift och anmärkningar utgivna av Ture Johannisson*. (Svenska texter 6.) Stockholm. S. 125–142.
- Klemming, G. E. & Nordin J. G., 1883: *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883*. Stockholm.
- Larsson, Lennart, 2003: Varifrån kom svenskan? Om den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705. (*Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* 81.) Uppsala.
- Larsson, Lennart, 2005: Mönstrens makt. Om särmarkeringarna av lång vokal i Florinus ordböcker. I: *Studier i svensk språkhistoria* 8. Utg. av Cecilia Falk och Lars-Olof Delsing. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:63.) Lund. S. 179–187.
- Larsson, Lennart, under utgivning: Vem var det som bestämde? Om sättarnas betydelse för textgestaltningen i Florinus ordbok. Föredrag vid symposiet Svenska språkets historia 9, Åbo 19–20 maj 2006.
- Lexicon Latino-Svecanum*, se Lindblom, J. A.
- Lext, Gösta, 1950: *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809*. Göteborg.
- Lincopensen: se Petri Gothus, Jonas & Grubb, Nicolaus: *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*.
- Lindblom, J. A., 1790: *Lexicon Latino-Svecanum, Latinsk och Svensk Ord-Bok, på Konungens befallning, utgifven af Akademien i Upsala*. Uppsala.
- McArthur, Tom, 1986: *Worlds of Reference. Lexicography, learning and language from the clay tablet to the computer*. Cambridge.
- NLO= *Nordisk leksikografisk ordbok*, 1997. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 4.) Oslo.
- Nordqvist, Nils, 1965: *Antikvan och vetenskaperna. Svensk typografi omkring åren 1703, 1743 och 1783*. Stockholm.
- Petri Gothus, Jonas & Grubb, Nicolaus, 1640: *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum [...]* (Lincopensen). Linköping.
- Romppanen, Birgitta, 2001: *Från målspråk till källspråk. Utvecklingen av den finsk-svenska och den enspråkiga svenska ordboken*. (Acta Wasaensia 91. Språkvetenskap 18.) Vasa.

- Santesson, Lillemor, 1986: Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:37.) Lund.
- SAOB= Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien. 1–, 1898–. Lund.
- SAOBArkiv= Svenska Akademiens ordboks samlingar, Lund.
- SB 17= Svensk bibliografi 1700–1829. Bibliografisk databas. Internetadress: <<http://websok.libris.kb.se/websearch/form?type=sb17> />.
- Schück, Henrik, 1923a–b: Den svenska förlagsbokhandelns historia 1–2. Stockholm.
- Schück, Henrik, 1929: Lars Salvius. Minnesteckning. Stockholm.
- Svenskt biografiskt lexikon, bd 16, 1964–1966. Stockholm.
- Tengström, Johan Jakob, 1825: Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne. Åbo.
- Thelander, Mats, 1986: Norm, bruk och variation i en svensk 1700-talsgrammatik. I: Nysvenska studier 66. S. 43–87.

Ordförklaringar som betydelserepresentationer eller yttranden

Av LISA RUDEBECK

I inledningen till sin *Ordbok öfver svenska språket* (härefter OSS), vars första band kom ut 1850, skriver Anders Fredrik Dalin om hur märkligt det är att »ett folk, som i nästan alla bildningens riktningar höjt sig till jemnbredd med jordens mest hyfsade nationer [ännu saknar] en ordbok öfver sitt eget språk, något som de flesta Europas folkstammar äga, till och med de ofria» (s. 7). Han förklarar sin avsikt att komma till rätta med denna brist, och han lyckades faktiskt fullborda den första kompletta (dvs. avslutade och utgivna) enspråkiga ordboken över svenska språket. Hannesdóttir (1998 s. 495) menar att den enspråkiga svenska lexikografin därmed fastställs och »framträder som fullt utvecklad».

Drygt 130 år efter OSS utkommer *Svensk ordbok*¹ (härefter SOB) där man i inledningen (s. VII) kan läsa: »För svenskans vidkommande har en definitionsordbok hittills saknats, till skillnad från vad som är fallet med en rad andra språk.»

SOB:s påstående är uppenbart mer diskutabelt än Dalins motsvarande. Även om OSS betraktas som föråldrad, fanns i Sverige vid tiden för SOB:s utgivning t.ex. en ambitiös förklaringsordbok² som *Bonniers svenska ordbok*, vars första upplaga kom ut 1980. SOB-redaktionen uppfattar alltså inte denna och andra förefintliga ordböcker som »definitionsordböcker». Något tydligt svar på vad

Staffan Hellberg, Jan Svanlund och tre anonyma referenter har gett mig värdefulla synpunkter på tidigare versioner av den här artikeln. Mitt arbete som huvudredaktör för Svensk skolordlista har gett mig nödvändiga erfarenheter av lexikografiskt arbete i praktiken, och i detta arbete har mina kolleger på Svenska språknämnden och Norstedts Ordbok, särskilt Håkan Nygren, bistått med stor erfarenhet, frigörande öppenhet för att pröva nya idéer och gott moraliskt stöd. Tack!

¹ Första upplagan kom ut 1986. Här refererar jag genomgående till den senaste, tredje, upplagan från 1999.

² Att ordet *definition* i lexikografiska sammanhang ibland används specifikt om sådana ordförklaringar som följer det kanoniska lexikografiska förklaringsidealet (se nedan), och då just för att skilja ut dessa från ordförklaringar i allmänhet (t.ex. Svensén 2004 s. 266–297), är det främsta skälet till att *förklaring* och *förklaringsordbok* i denna artikel har valts som övergripande termer.

SOB har som gör att den ensam hamnar i denna kategori erbjuder emellertid inte förordet, och jag har inte hittat det någon annanstans heller, men min förmodan är att SOB:s självuppfattning som enastående har att göra med två saker: För det första är SOB den första svenska förklaringsordbok som har utformats i universitetsmiljö, med allt vad det innebär i form av tillgång till resurser och akademiskt självförtroende. För det andra (och, får man förmoda, delvis som en följd av det första) präglas manuset av en ovanligt hög grad av metodologisk medvetenhet och konsekvens. Båda dessa aspekter har på det stora hela varit gynnsamma för ordboken, och i förlängningen för svensk enspråkig lexikografi. Däremot har de inte inneburit något kvalitativt brott mot eller någon väsentlig förändring av det lexikografiska förklaringsideal som etablerades i Sverige redan med OSS, nämligen det helt dominerande idealet inom den europeiska traditionen av enspråkiga synkrona förklaringsordböcker över standardspråk. Under lång tid och fram till nyligen har detta förklaringsideal knappast ifrågasatts på allvar. Smärre avvikelser ifrån det har försvarats med hänvisning till att det är användbarhet som i första hand eftersträvas, och att detta föranleder en viss pragmatism i förhållande till teorin – men teorin i sig har stått orubbad, i likhet med det grundläggande förklaringsformatet.

Att jag i den följande analysen av det kanoniska lexikografiska förklaringsidealet (avsnitt 1) i första hand utgår från SOB, beror alltså på att SOB är på en gång typisk och speciell – typisk genom själva idealet, men speciell genom sin tydlighet och konsekvens i förhållande till detta.³ När jag är kritisk mot SOB är det i grunden detta ideal jag ifrågasätter. När jag visar på inkonsekvenser i SOB är det för att visa att inkonsekvenser är ofrånkomliga med detta ideal som grundval. I själva verket är SOB, som sagt, ovanligt konsekvent.

Analysen i avsnitt 1 syftar bland annat till att visa hur det kanoniska lexikografiska förklaringsidealet bygger på en objektivistisk syn på språket som ett slutet system. I avsnitt 2 presenteras en dialektisk-kognitivistisk språksyn som en alternativ – och bättre – grundval för en ordförklarings teori. Grunddragen i en sådan teori skisseras, och bland de viktigaste av dess implikationer är det faktum att ordförklaringar med nödvändighet är normerande – något som annars i allmänhet avfärdas som antingen omöjligt eller olämpligt.

³ NEO, som följer idealet med samma tydlighet och konsekvens som SOB, förekommer bara undantagsvis i analysen. Detta beror på att NEO i grunden bygger på samma manus som SOB och därför i regel inte tillför analysen något utöver det material som kan utvinnas ur SOB.

1. Det kanoniska lexikografiska förklaringsidealet

Dalin skriver vidare i inledningen:

Ingenting är i ett lexikaliskt arbete öfver sjelfva språket vigtigare än ordförklaringen. Det är, så att säga, ordets själ, som derigenom åskådliggöres. Förklaringen måste derföre vara så fullt motsvarig begreppet, att man kan säga »detta är detta», att det ena kan i alla fall och händelser sättas i stället för det andra. (OSS s. 17)

Citatet avslöjar ett par väsentliga utgångspunkter för förklaringarna. Till att börja med kan vi notera att Dalin framhåller att det är ett *begrepp* som ska förklaras. Längre ner på samma sida framgår också att Dalin med begrepp menar en mental föreställning. Att identifiera betydelser med begrepp och begrepp med mentala föreställningar är än idag gängse inom lexikografin (se t.ex. Svensén 2004 s. 266 ff., Malmgren 1994 s. 14), och ett sådant synsätt är också en mycket vanlig (i regel outtalad) utgångspunkt för många språkvetenskapliga framställningar i allmänhet. Det är dock inte oomstritt, och i avsnitt 2.1 nedan presenteras en annan syn på relationen mellan betydelser och begrepp.

1.1 Utbytbbarhetsprincipen

Dalincitatet ovan kan också ses som en formulering av *utbytbbarhetsprincipen* (eller *substituerbarhetsprincipen*). Det är en princip som lexikografin har övertagit från logiken, där diskussionerna om den ofta utgår från Leibniz' formulering av den – »Leibniz' lag» – som säger att två ting är identiska om det ena kan bytas ut mot det andra »salva veritate», dvs. utan att sanningen påverkas (se t.ex. Lyons 1977 s. 160). Resonemang som går ut på att en god definition bör kunna ersätta det ord den definierar i olika satssammanhang kan dock återfinnas redan hos Platon och Aristoteles (se t.ex. Wiggins 1971 s. 26 som refererar ett av Aristoteles exempel). Frege kopplade utbytbbarhetskriteriet till sitt sanningsvärdesbegrepp och till sin distinktion mellan *Sinn* och *Bedeutung*: Satssens sanningsvärde ska efter utbytet vara bevarat i alla tänkbara situationer, vilket avgörs av att ordens referenter (den vanligaste och rimligaste översättningen av Freges egenartade användning av *Bedeutung*) förblir desamma (se t.ex. Gabriel 1984). Medan principen inom logiken har varit både föremål och utgångspunkt för livliga diskussioner om sanning och semantik (se t.ex. Lyons 1977 s. 199 ff.), har den inom lexikografin närmast haft dogmstatus.

I inledningen till SOB (s. XVIII) kan vi läsa att »det definierade ordet [...] så långt möjligt [skall] kunna bytas ut mot definitionen i alla satssamman-

hang». Om än formuleringen är något modestare, tycks SOB-redaktionen vid första påseende uttrycka samma ideal som Dalin. Riktigt så enkelt är det dock inte. Läser man vidare inser man att SOB ställer utbytbarheten *mot* semantisk korrekthet som potentiellt kolliderande ideal:

Sålunda bör objektet till ett transitivt verb inte ingå i definitionen, trots att det kanske semantiskt sett hör dit [...] Kravet på utbytbarhet är ibland dock inte fullt förenligt med kravet på egentlig (flerords)definition. De flesta adjektiv måste t.ex. definieras med hjälp av relativa bisatser [...] och när adjektivet står som predikatsfyllnad blir utbytbarheten mindre god. (SOB s. XVIII)

Samma konflikt framhålls av Svensén (2004 s. 283).

Är det då samma utbytbarhetsprincip vi finner i OSS och SOB? Frågan är inte helt enkel att besvara. Norén (1991 s. 127–128) menar att det är klart att Dalin med sin formulering inte avser »syntaktisk utbytbarhet», alltså utbytbarhet med bevarad välformadhet, eftersom det är uppenbart att han bryter mot en sådan princip bl.a. i förklaringarna av grammatiska ord, t.ex. *att*:

Ex. 1. **att**: Beteckningsord för infinitiven af alla slags verber

Vad Dalin gör i denna och liknande förklaringar är att han formulerar förklaringen på så sätt att den underförstår ett *nämmande*⁴ av uppslagsordet i stället för att ge en förklaring som tänks fungera som en alternativ och med uppslagsordet utbytbar representation av betydelsen, eller som en kopulabefriad predikativ utsaga om subjektets, dvs. uppslagsordets, (generiska) referent, vilket snarast är den ursprungliga tolkningen av den klassiska aristoteliska definitionen (se nedan avsnitt 1.2). I en annars uppskattande artikel om Dalins och Carl Jonas Love Almqvists insatser som lexikografer, kritiserar Malmgren (1988 s. 204) just deras benägenhet att »fullständigt i onödan [skifta] metaspråklig nivå och formellt [beskriva] det definierade ordet i stället för dess referenter».⁵

Reflexiva⁶ förklaringar, såsom Dalins förklaring av *att*, förekommer dock i

⁴ För en diskussion om distinktionen mellan *användning* och *nämmande* (*use* och *mention*), se Lyons 1977 s. 5–10.

⁵ Valet av ordet *referenter* är anmärkningsvärt, eftersom det tredelade teckenbegrepp som oftast används i lexikografiska resonemang om förklaringar brukar tas som utgångspunkt för att hävda att det är begreppet (dvs. den mentala föreställningen), inte referenten, som ska förklaras (t.ex. Svensén 2004 s. 266–277). Också Malmgren identifierar på andra håll (t.ex. 1994 s. 14) ett ords betydelse just som det begrepp som ordet är förknippat med.

⁶ Detta är den term som exempelvis Lyons (1977 s. 5) använder om språkliga yttranden som handlar om det språk som används i dem. Det är alltså en term som snarare anknyter till distinktionen mellan *användning* och *nämmande* än till distinktionen mellan *objektspråk* och *metaspråk*. Lyons (1977 s. 12) diskuterar skillnaden mellan dessa båda begreppspår, som dock i de flesta sammanhang är mycket snarlika.

snart sagt alla ordböcker, inklusive SOB, men de hänförs då, till skillnad från de regelrätta definitionerna, till metaspråket.⁷ Skillnaden mellan OSS och SOB består härvidlag i att SOB använder en särskild konvention för att indikera sådana »skiften av metaspråklig nivå»: Man använder ett mindre teckenformat, som då indikerar att förklaringen inte är att betrakta som en definition. SOB:s förklaringar av *hej* är exempel (1 och 2 presenteras som kärnbetydelser, 3 som bibetydelse till 2):

- Ex. 2. **hej:** 1. ett informellt hälsnings- el. avskedsord
 2. uttr. för munterhet och lössläppthet
 3. äv. för att markera takt, särsk. vid kollektivt arbete

I och för sig märker man i SOB också en större ihärdighet i strävan att åstadkomma regelrätta definitioner, vilket ger sig till synes bl.a. i förklaringen av infinitivmärket:

- Ex. 3. **att:** det som är verksamheten eller tillståndet som anges av följande verb

Denna förklaring är alltså tänkt att om inte helt så åtminstone approximativt uppfylla utbytbarkriteriet och ska följaktligen kunna sättas in på tildens plats i det efterföljande exemplet: »~ segla är nödvändigt». Hur väl detta låter sig göras är en resonemangsfråga, men ser vi på det infinitivmärke som inleder det stycke som följer omedelbart härunder blir vi nog tvungna att medge att utbytbarkriteriet fallerar.

Att utifrån detta dra slutsatsen att Dalin rör sig med en annan utbytbarkhetsprincip än SOB verkar inte motiverat. För det första uppfyller de metaspråkliga (dvs. reflexiva) ordförklaringarna i OSS inget utbytbarkhetskriterium alls. För det andra verkar ett utbytbarkhetskriterium som inte också är syntaktiskt oanvändbart; vad skulle det innebära? Man skulle kunna tänka sig att separera tolkningsbarheten från välformadheten och hävda att utbytbarkhetskriteriet innebär att en sats B som erhålls efter utbytet av uppslagsordet med förkla-

⁷ Enligt en terminologisk praxis som är vanlig inom åtminstone nordisk lexikografi skiljer man på *metaspråk* och *beskrivningsspråk* (se t.ex. dessa uppslagsord i NLO). *Beskrivningsspråk* definieras då som det språk som används i förklaringarna, och man tycks snarast avse ett språk i allmänspråklig mening, alltså t.ex. svenska eller latin, medan definitionen av *metaspråk* anknyter till den logiska och semantiska användningen av termen (se t.ex. Lyons 1977 s. 10–13). I praktiken kan dock »metaspråket» i de flesta lexikografiska framställningar identifieras som all beskrivning av uppslagsordet som inte utgörs av böjningsinformation, definition eller exempel (uttalsbeteckningarnas kategorisering är tveksam). Uppfattningen att (riktiga) definitioner inte är metaspråkliga, som ligger implicit i denna terminologiska praxis, går naturligtvis helt i linje med utbytbarkhetsprincipen, men den är inte utan vidare förenlig med semantiska teorier som man tenderar att anknyta till inom lexikografisk teori (se vidare nedan, avsnitt 1.2.1).

ringen i en sats A ska tolkas som liktydig med sats A, utan att någon av satserna därför med nödvändighet behöver bedömas som helt välformad. Detta innebär dock snarare en uppluckring än ett helt eliminerande av välformadhetskravet; blir syntaxen tillräckligt underlig är satsen knappast tolkningsbar längre. Ett sådant uppluckrat krav på välformadhet är också det enda som är möjligt att upprätthålla ens av en ordbok med SOB:s höga ambitionsnivå, vilket är uppenbart när man ser på SOB:s förklaringar av exempelvis adjektiv och formord (se t.ex. SOB:s förklaring av *att*, exempel 3 ovan). Malmgren (1988 s. 204) framhåller också att Dalin genom tillämpandet av lexikografiska konventioner som parenteser kring verbens objekt förmår formulera definitioner som är »utbytbara mot det definierade ordet», även om denna eftersträvaransvärda utbytbarhet »dock inte alltid [uppnås] av Dalin».

I själva verket är det uppenbart att varken OSS, SOB eller någon annan ordbok alltid uppnår utbytbarhet mellan uppslagsord och förklaring. Det tillkortakommande hos OSS som Malmgren anmärker på är i praktiken av ett mer specifikt slag. Det handlar just om Dalins bristfälliga tillämpning av ett antal lexikografiska konventioner som grundar sig på utbytbarhetsprincipen, konventioner som tillämpas med ovanlig förfining och konsekvens i SOB. Skärskådar man dessa konventioner slås man till att börja med av att de verkar så godtyckligt valda, också i förhållande till utbytbarhetsprincipen: Varför är det t.ex. så mycket viktigare i verbförklaringar än i förklaringar av andra ord att de delar av förklaringen som representerar bundna led hålls utanför själva definitionen (dvs. den del av förklaringen som står i stor stil och inte inramas av en parentes)? Alltså: Varför tillåts »till formell begäran» att stå som en del av definitionen av *avslag*, medan »formell anhållan e.d.» sätts inom parentes i förklaringen av *avslå* i SOB?

Ex. 4. **avslag:** nej till (viss) formell begäran

Ex. 5. **avslå:** förklara (formell anhållan e.d.) icke beviljad

Hänvisningar till ledets grad av syntaktisk obligatoriskhet håller inte som förklaring. Objektet till ett potentiellt transitivt verb hamnar i SOB regelmässigt utanför definitionen, oavsett dess grad av obligatoriskhet; »fisk» står således inom parentes i förklaringen av *fiska* lika väl som i förklaringen av *grava* (där dock objektet specificeras ytterligare i definitionstillägget):

Ex. 6. **fiska:** fånga (fisk) med spö, nät e.d.

Ex. 7. **grava:** tillreda (fisk) genom att gnida in rått fiskkött med socker, salt, dill och peppar och förvara detta ngt eller några dygn vanl. med avs. på strömming, makrill, lax el. sik

Samma strikthet återfinns emellertid inte i behandlingen av bundna adverbial, där det faktiskt går att återfinna en tendens till att graden av obligatoriskhet avgör om ledet upptas som en del av själva definitionen eller ej. Skillnaden i behandlingen av adverbialen i förklaringarna till *utrusta* respektive *beblanda sig* är härvidlag symptomatisk:

- Ex. 8. **utrusta:** förse (ngn) med vad som behövs för visst ändamål
 Ex. 9. **beblanda sig:** ha alltför nära umgänge med oönskade personer etc.

Symptomatisk är emellertid även den bristande konsekvens som blir uppenbar om exempel 9 ovan jämförs med förklaringen av bibetydelsen, exempel 10 nedan:

- Ex. 10. **beblanda sig:** ha könsumgänge med djur

Det är i och för sig ovanligt att finna inkonsekvenser av det här slaget i en och samma artikel i SOB, men vad exempel 8–10 illustrerar är ändå ett fenomen som är karaktäristiskt för SOB, liksom, vågar jag hävda, för enspråkig lexikografi i allmänhet, nämligen det att de utbytbarsprinciperrelaterade konventioner som reglerar behandlingen av adverbial inte är lika rigorösa som motsvarande objektreglerande konventioner, vilket leder till nästa fråga: Varför är det så kinkigt just med objekten?

Listan på frågor och exempel kunde göras längre, men redan här skymtas ett troligt svar: Viktigare än själva utbytbarmheten, som ju har givits upp redan med fundamentala kompromisskonventioner som användandet av relativsatser i adjektivdefinitionerna, är skapandet av en intuition om utbytbarmhet, konsekvens och kalkylerbarhet. För en sådan intuitiv illusion gäller det att framhäva det enkla och typiska som gör att kalkylen vid en första anblick ser ut att gå ihop: de nominala positionerna i verbens valens som prydliga luckor, substantiven som slutna (icke-relationella) enheter som passar in i dessa luckor. Mindre typiska drag, såsom relationella och valensbärande drag hos substantiv, komplicerar bilden om de lyfts fram i ljuset. Ord som saknar (de typiska) verbens och substantivens rena karaktär som appellerar så till intuitionen kräver inte samma omsorg i behandlingen.

Att utbytbarsprincipens starka ställning inom lexikografin har att göra med inflytande från logiken verkar svårt att bestrida, men jag tror också att principen äger en intuitiv lockelse som är en bidragande orsak inte bara till lexikografins allmänna omhuldande av den, utan också till att konventionerna ser ut just som de gör. Jag medger att denna förklaring är en aning spekulativ, men jag hävdar ändå att det i första hand ankommer på den som bestrider dess riktighet att presentera alternativa svar: Varför är utbytbarsprincipen så vik-

tig trots att varje lexikograf är plågsamt medveten om nödvändigheten att bryta mot den? Varför intar verbförklaringarna en särställning? Och så vidare.

1.2 Den klassiska definitionen

Lika stark ställning som utbytbarsprincipen har den klassiska definitionen. Denna, som stammar från Aristoteles, går ut på att definiera ett begrepp genom att ange dess *genus proximum* (närmast överordnade begrepp) och *differentia specifica* (det eller de särdrag som skiljer begreppet i fråga från övriga begrepp med samma *genus proximum*). Den har under seklernas lopp givits flera olika tolkningar och fått uppfylla flera olika funktioner. Ingen av dem är utan vidare kompatibel med det antagande som utbytbarsprincipen vilar på, nämligen att förklaringen är en med uppslagsordet ekvivalent representation av en betydelse.

Hos Aristoteles tjänar definitionerna till att klargöra en ordning som han antar finns bland tingen i världen. Han utgår från att förbindelsen mellan ordet och saken är klar, och han vill med definitionen förklara sakens sanna väsen genom att bestämma dess plats i en naturlig, hierarkisk ordning (se t.ex. Aspelin 1958 [1990] s. 125–127).

Medan Aristoteles definitioner bygger på en begreppsrealistisk grundsyn och alltså anger egenskaper som är nödvändiga och tillräckliga för att en företeelse ska tillhöra en naturlig kategori som existerar oberoende av språket, används den klassiska definitionen av mer nominalistiskt lagda författare i stället för att ange nödvändiga och tillräckliga villkor för att en företeelse ska kunna betecknas med ett visst ord.⁸ Weinreich (1962 [1980] s. 300–311) argumenterar för hur den klassiska definitionen kan användas på så sätt inom lexikografin, samtidigt som han argumenterar mot utbytbarsprincipen.

Inte bara relationen mellan språk och värld, utan också relationerna mellan språk, tanke och sinne, har givits motstridiga tolkningar som alla ändå införlivats i betydelseteorier tillsammans med det klassiska definitionsidealet. Dalin anknuter snarast till ett rationalistiskt synsätt som återfinns både hos skolastikerna och en del av deras utmanare, däribland Leibniz, när han säger sig vilja forma ett klarare begrepp genom att ge en korrekt definition av ett ord som trots att det hör till de grundbegrepp som är »så införlifvade med hvars och ens fö-

⁸ Lyons (1977 s. 109–114) ger en introduktion till begreppen (begrepps)realism och nominalism. Aspelin (1958 [1990] s. 205–219, 246–249) ger en bakgrund med en redogörelse för medeltidens universaliastrider. Se också nedan, avsnitt 1.3, angående relationen mellan språket, föreställningarna och den yttre verkligheten.

reställning, att all förklaring synes vara onödig, om ej rent af löjlig» i grunden ändå är »blott dunkelt, oredigt, sväfvande; det grundar sig blott på erfarenhet, ej på en klar och lefvande föreställning i tankan» (OSS s. 17). Filosofer med en empiristisk och vardagsspråksinriktad språksyn har i stället velat åstadkomma samma klargörande av begreppen genom att med definitioner anknyta dem till ord i vardagsspråket som har en klar och av lärdom oförstörd koppling till enkla begrepp baserade på sinneserfarenheter.⁹

1.2.1 Komponentanalyser

Tanken att begrepp kan klargöras genom att de anknyts till någon form av basala betydelser återfinns i de teorier om semantiska komponenter som hade dominerat lexikologin under ett par decennier när SOB kom ut första gången. Det finns många olika slag av komponentanalyser, både i fråga om deras teoretiska grundval och om metodologin för deras genomförande. Det gemensamma för dem är tanken att ett ords betydelse kan delas upp i mindre delar vilka ingår i en finit uppsättning av sådana semantiska komponenter. Därmed ligger det nära till hands att beskriva komponenterna som »betydelseatomer», en liknelse som också är vanlig (t.ex. Katz 1971 s. 299). Dock föreligger en grundläggande skillnad mellan vad jag skulle vilja beskriva som atomistiskt respektive strukturalistiskt grundade komponentteorier.¹⁰ Det är det atomistiska synsättet som anknyter till de begreppsklargörande strategier som nämnts ovan – och även i dess moderna tappning kan det vila antingen på en rationalistisk eller en empiristisk grund. Enligt detta synsätt är komponenterna primära i förhållande till ett språks (eller alla språks) alla tänkbara eller realiserade betydelser, vilka skapas genom att komponenterna sätts samman till större enheter (enligt de mest simplistiska teorierna tänks detta ske genom ren »summering» eller »hopklumpning»; mer utvecklade teorier förutsätter dock också någon form av lexemintern syntax). Vanligen tänks då komponenterna som mentala realiteter som antingen är medfödda eller skapade genom sinneserfarenheter, vilka då oftast antas vara så grundläggande att de delas av alla människor. (Tendenser

⁹ Ett intressant exempel på en öppen konfrontation mellan en skolastisk-rationalistisk och en konventionalistisk, vardagsspråksbaserad och empiristisk språksyn finns i en debatt mellan den anglikanska biskopen John Bramhall och renässansfilosofen Thomas Hobbes. Debatten handlar primärt om den fria viljan, men frågor om språket och om definitioner tar stor plats (Hobbes & Bramhall 1656 [1841], t.ex. s. 299–300, 368, 390–395).

¹⁰ Detta är en teoretisk renodling. I själva verket är de atomistiska komponentanalyserna oftast inspirerade av strukturalistisk metodologi, och även bland lingvister som räknas som strukturalister återfinns atomistiska tankegångar (se t.ex. Lyons 1977 s. 245).

till ett mer platonistiskt synsätt, där komponenterna tänks givna av en naturnödvändig logik som är oberoende av människan, förekommer dock också.) Den nativistiska synen är kompatibel med den biologiskt grundade rationalism som är utgångspunkten för den generativa lingvistik och därmed för de generativt grundade komponentteorier som på 60-talet började utvecklas i opposition mot den tidigaste generativismens uteslutande av semantiken från lingvistik. Denna syn är givetvis universalistisk. De semantiska komponenterna antas alltså vara gemensamma för alla människor och alla naturliga språk och kallas då ofta »semantiska universalier» eller »universella semantiska primitiver». Dock är inte alla komponentteorier med universalistiska anspråk generativistiska. Wierzbicka driver t.ex. ett (icke-generativistiskt) forskningsprojekt som går ut på att finna universella semantiska primitiver genom noggrann empirisk analys av naturliga språk (t.ex. Wierzbicka 1996).¹¹

Enligt det strukturalistiska synsättet har betydelsekomponenterna ingen självständig identitet, utan existerar bara i relation till språkets helhet av tecken, vilkas funktioner som tecken beror på deras skillnader mot andra tecken – inte på deras förhållande till utomspråkliga realiteter som de uttrycker något om (t.ex. en materiell referent) eller med (t.ex. en ljudsträng), och inte heller på människans kognitiva konstitution. Enligt vissa strukturalistiska komponentteorier ses betydelsekomponenterna som analoga med fonemen. På samma sätt som ett fonem erhåller sin status som fonem genom att utbyten av det mot andra fonem korrelerar med förändringar i betydelse, identifieras betydelsekomponenter genom analoga utbyttestester i omvänd riktning (t.ex. Hjelmslev 1943 [1966] s. 60 ff.). En betydelsekomponent kan alltså definieras som minsta uttrycksskiljande betydelseenhet, och kallas också följdriktigt i en del strukturalistiska framställningar för *sem*.

Andra strukturalistiska komponentteorier utgår från systematiska jämförelser mellan tecknens innehållssidor, utan att med nödvändighet anta att de skillnader som därmed ådagaläggs är definierande för hela språkssystemets grundläggande inventarier. Detta gäller främst de komponentanalyser som utvecklats som en del av teorier om semantiska fält och därmed inom eller med inspiration från den antropologiska strukturalismen (se t.ex. Lehrer 1974 s. 15–72). Till skillnad från de atomistiska komponentteorierna förutsätter de strukturalistiska inte att komponenterna är mentala realiteter. De kan också ses som rena teoretiska konstruktioner som underlättar en förståelse av språkets uppbyggnad (se t.ex. Lehrer 1974 s. 46, Lyons 1977 s. 329).

¹¹ Goddard (1994) ger en bra introduktion till Wierzbickas tankegångar, liksom en bra historisk översyn av olika teorier om semantiska universalier.

Många strukturalistiska och alla generativistiska komponentteorier ingår i dessa båda inriktningars försök att på olika sätt beskriva språket som en matematisk kalkyl, som operationer med tecken enligt givna regler, och det rör sig alltså om en strävan mot det vetenskapsideal som von Wright (1957, särskilt s. 41 ff.) beskriver som det kalkylatoriska. Längst i realiserandet av detta ideal går de teorier som förklarar eller representerar språket med hjälp av formaliserade språk av rent logisk-matematisk art, vilka antingen kan tolkas som representationer av mentala realiteter eller av språket förstått som ett abstrakt objekt, eller som rena teoretiska konstruktioner vilande på förenklingar och abstraktioner utifrån talets mångfald.

Komponentanalystänkandet medförde en beredvillighet hos både lexikografer och andra lingvister att genomföra ännu en omtolkning av den klassiska definitionen, som sedan några decennier följaktligen ofta ses som en komponentanalys (t.ex. Henne 1972 s. 115, Lehrer 1974 s. 46, Svensén 2004 s. 271–275). Därigenom tydliggörs också motsättningen mellan detta definitionsideal och utbytbarhetsprincipen. Inte i någon av sina mer utvecklade versioner ses en komponentanalys som ett språkligt uttryck som uttrycker samma sak på samma metaspråkliga nivå som det uttryck vars betydelse den tjänar som en analys av. Tydligast framgår kanske skillnaden i de fall då komponenterna är en del av ett formaliserat metaspråk, då komponentanalysen lätt låter sig beskrivas som en översättning till detta metaspråk. Även forskare som genomför komponentanalysen med medel som tillhandahålls av det naturliga språk som analyseras (t.ex. Goddard 1994), eller som analyserar befintliga ordboksförklaringar i komponentanalystermer (t.ex. Henne 1972 s. 115), understryker dock det faktum att komponentanalysen/förklaringen i logisk mening är metaspråklig i förhållande till det analyserade ordet.

En konsekvens av att identifiera komponenterna med ord i det beskrivna språket, samtidigt som man håller fast både vid utbytbarhetsprincipen och vid att alla ord kan och bör förklaras, är att det blir omöjligt att undvika att förklaringarna blir cirkulära, vilket också erkänns i SOB (s. XVIII). Detta är dock *inte* fallet om analyserna i stället ses som uttryckta i ett metaspråk.

Det kan tyckas märkligt att SOB, som alltså uppmärksammar svårigheterna att kombinera dessa båda lexikografiska ideal i praktiken, ändå väljer att hålla fast vid dem båda. Om detta är den dock ingalunda ensam inom internationell lexikografi.

1.2.2 Prototypeteorin – en utmaning mot den klassiska definitionen?

Den klassiska definitionen är nära förknippad med den klassiska synen på kategorier och begrepp. Definitionerna täcker enligt denna syn in alla individer som omfattas av begreppet och inga andra, och gränserna mellan olika begrepp är tydliga och fasta. Vidare är definitionerna enligt denna syn inte tänkta att fånga alla aspekter av de mentala föreställningar som antingen tänks utgöra eller vara förknippade med begreppen, utan endast de essentiella egenskaperna, de nödvändiga och tillräckliga villkor eller de grundläggande betydelseenheter som avgränsar och relaterar begreppen i förhållande till varandra.¹²

Med inspiration från bl.a. Wittgenstein (1953 [1992]) och hans familjelikhetsbegrepp utvecklades inom språkpsykologin med början på 1970-talet (t.ex. Rosch 1973) en prototypeteorin som utmanade fundamentala aspekter av denna klassiska begreppssyn. Enligt prototypeteorin är frågan om begreppstillhörighet inte enkelt binär; olika individer som omfattas av samma begrepp befinner sig olika nära begreppets centrum, där prototypen finns.¹³ De egenskaper som karaktäriserar prototypen behöver inte vara vare sig nödvändiga eller tillräckliga för att en individ ska omfattas av det prototypcenterade begreppet, även om sådana egenskaper, som Croft & Cruse (2004 s. 81) påpekar, inte är uteslutna. I vissa tappningar går prototypeteorin också emot den klassiska begreppssynens minimalism. Langacker (1987 s. 17) poängterar exempelvis att prototypen omfattar alla egenskaper vars närvaro bidrar till att en individ uppfattas som en kategorimedlem, och att en beskrivning av prototypen bör sträva efter att ange så många av dessa särdrag som möjligt.

Lexikografin har varit relativt snabb att införliva ett prototyptänkande i sina förklaringsmodeller, och faktum är att hänvisningar till prototypeteorin i lexikografisk litteratur i en del fall är anmärkningsvärt oortodoxa i förhållande till det kanoniska idealet. Svensén (2004 s. 280) argumenterar således för att det kan finnas skäl att frånga särdragstänkandet i förklaringen till förmån för att ange typiska exempel (på underbegrepp eller associerade begrepp). En sådan syn på ordförklaringar låter sig kanske ännu lättare anknytas till Hilary Putnams ste-

¹² Bland de teorier som berörts ovan utgör Wierzbickas *Natural Semantic Metalanguage* (NSM) ett sällsynt undantag till denna syn; NSM-teorin går ut på att NSM-baserade förklaringar restlöst kan beskriva ords fulla betydelser (Goddard 1994 s. 8).

¹³ Exakt hur prototypen ska uppfattas råder det delade meningar om. Sedan 1970-talet har prototypeteorin utvecklats i flera olika riktningar inom både språkpsykologi och kognitiv lingvistik, och flera olika tolkningar har givits: Prototypen har, bland annat, uppfattats som en ideal medlem i kategorin, en mental representation eller som en teoretisk konstruktion baserad på statistiska beräkningar utifrån informanternas utsagor i experiment. Se t.ex. Walder 2004 s. 55–57 för en sammanfattande redogörelse.

reotypibegrepp än till språkpsykologins och kognitivismens prototypibegrepp (även om stereotyper har en plats i prototyp teorin, se t.ex. Croft & Cruse 2004 s. 80–81), och Svenséns rekommendationer är snarlika dem som framförs av Widell (1992) i en artikel där han just diskuterar möjligheten att använda Putnams stereotypibegrepp för att utveckla förklaringspraxisen i ordböcker. Använd på det sättet innebär prototyp teorin (och/eller stereotyp teorin) ett klart avsteg från det kanoniska förklaringsidealet, om än kanske inte en lika radikal förändring av den lexikografiska praktiken. Svensén (2004 s. 280) hävdar också att förklaringar som anger typiska exempel alltid har givits i ordböcker, vilket antagligen stämmer; den lexikografiska praktiken tenderar att vara mer pragmatisk och eklektisk än teorin. Det nya med Svenséns framställning är då att erkänna avvikelserna från det kanoniska idealet och dessutom hävda att de kan bidra till bättre förklaringar – inte bara att de är av nöden framtvingade undantag. Detta kan ses som ett inslag i den kritik mot det kanoniska förklaringsidealet som börjat göra sig hörd under senare år (se vidare avsnitt 1.4 nedan).

Även om förklaringar av det slag som Svensén och Widell förordar förekommer också i SOB (se t.ex. förklaringarna av *färgord*), är SOB:s huvudsakliga strategi snarare att mildt modifiera den klassiska definitionen med prototypinspirerade inslag som inte rubbar systemtanken. En indikation på förfarandet ger förmodligen Malmgrens (1994 s. 15) förslag att utöver de nödvändiga och tillräckliga särdragen dessutom ange en del drag som är utmärkande för prototypen, utan att vara nödvändiga. Ser vi på förklaringen av *kyrka*, det ord han diskuterar som exempel, i SOB, ser vi också att dessa »extra» drag har hamnat i definitions-tillägget (det som står med den mindre stilen) – inte i själva definitionen:

Ex. 11. **kyrka:** byggnad avsedd för en kristen församlings gudstjänst samt för dop, bröllop m.m.; vanl. en fristående byggnad med tillhörande torn

Att den klassiska definitionen förblir idealet, och att den används för att skapa en konsekvent struktur i ordboken, anges också med en otvetydig formulering i NEO (opaginerad inledning, rubrik *Definition*), som i grunden bygger på samma manus som SOB: »En definitions huvudord (genus proximum) [...] definieras på sin givna plats i ordboken, som alltså på det sättet bildar en sammanhängande struktur.»

1.3 Språket, föreställningarna och den yttre verkligheten

De hierarkiska strukturer som ett konsekvent användande av det klassiska definitionsformatet åskådliggör, har mellan Aristoteles och strukturalismen för-

flyttats från den yttre verkligheten via människans föreställningsvärld till själva språket. Att strukturen enligt strukturalismen återfinns »i själva språket» ska inte förstås som att den saknar förbindelse med en materiell och psykisk verklighet, utan endast att den inte bestäms av vare sig den yttre verkligheten eller människans kognitiva konstitution, eftersom ingen av dem tillhandahåller diskreta enheter eller naturligt avgränsade kategorier som kan överföras till eller speglas av språket. Också hos (de europeiska) strukturalisterna är begreppen mentala realiteter – i likhet med tecknens uttryckssidor (se t.ex. Saussure 1916 [1970] s. 93–94). I linje med strukturalismens konventionalistiska begreppssyn, föreskriver den moderna versionen av det lexikografiska förklaringsidealet också att det är de allmänt omfattade vardagsföreställningar som är förknippade med orden som ska beskrivas, inte vetenskapligt definierade eller naturgivna kategorier. Detta är en avgörande skillnad mot Aristoteles definitioner, liksom mot vissa rationalistiskt grundade betydelse teorier, enligt vilka det i princip är möjligt med felaktiga konventioner.

Att säga att den kanoniska lexikografin bekänner sig till den strukturalistiska synen på tecknets begreppssida som arbiträr är dock att gå för långt.¹⁴ De lexikografiska handböckernas i stora stycken sunt-förnufts-baserade förklaringar av vad betydelse är, implicerar snarare att forandet av de mentala föreställningar som orden är förknippade med sker induktivt genom möten med ordets referenter i verkligheten (t.ex. Malmgren 1994 s. 14–15, Svensén 2004 s. 266–267). De formaliserade språkbeskrivningar som går längst i förverkligandet av det kalkylatoriska idealet är ju ofta också förankrade i den generativa lingvistikens biologisk-rationalistiska grundsyn, och den strävan efter beskrivningsekonomi som inom strukturalismen hänger samman med arbitraritetstanken kan också försvaras med hänvisning till att den synliggör den universella, psykiskt reella, struktur som ligger under ytspråkens variation (t.ex. Katz & Postal 1964 s. 16–17).

1.4 Summering

Enligt det kanoniska lexikografiska förklaringsidealet är en ideal ordförklaring:

1. en betydelserepresentation som är utbytbar mot det förklarade ordet i alla kontexter.

¹⁴ Den antika tanken att uttrycket är en arbiträr benämning på begreppet, vilken alltså endast utgör en del av strukturalismens mer långtgående arbitraritetssyn, syns dock ofta även i lexikografiska framställningar.

2. en endocentrisk fras som fungerar som en komponentanalys och är utformad som en klassisk (aristotelisk) definition, vilket gör den till en del av en beskrivningsekonomisk, konsekvent och sluten struktur.
3. ett klagörande av ett begrepp som är en stabil mental representation, hyst av språkkollektivets medlemmar.

Tvårsigenom alla omtolkningar och omformuleringar av utbytbarehetsprincipen och den klassiska definitionen förblir de anmärkningsvärt konstanta som praktiker betraktade, och man kan fråga sig om det verkligen existerar en kanonisk lexikografisk semantisk teori, eller om ensartadheten enbart härrör från en metodtradition. Inga metoder är dock teoretiskt neutrala, oavsett graden av teoretisk medvetenhet hos de som tillämpar dem, och jag menar att konstansen även gäller förklaringarnas fundamentala teoretiska grundval. Även om strukturalismen och generativismen renodlar det kalkylatoriska idealet, är tanken på språket som ett slutet system av konstanta tecken som kombineras enligt fasta regler betydligt äldre än dessa skolor. Den lexikografiska tradition som OSS och SOB representerar ansluter på ett otvetydigt sätt till denna grundsyn, som dock hos SOB återfinns i en tappning som bär spår av strukturalismens mer specifika inflytande. Både utbytbarehetsprincipen och den klassiska definitionsformatet bygger på systemtanken, trots att de alltså, som vi har sett ovan, inte utan vidare kan samsas inom samma tolkning av språket/systemet. I en naiv mening är utbytbarehetsprincipen en uppenbar konsekvens av den för systemtänkandet så centrala kompositionalitetstanken: Om en sats betydelse är en funktion av dess ingående uttryck måste utbytet av ett av dessa mot en synonym bevara satsens betydelse. Men den synonymi vars förefintlighet utbytbarehetsprincipen förutsätter är främmande för en formalisering av systemtänkandet; en matematisk kalkyl rymmer inga synonymer, en sådan redundans går på tvärs mot dess reduktionistiska grundprincip.

De klassiska förklaringarna lever inte upp till sina egna ideal. När diskrepansen mellan teorin och praktiken, liksom mellan olika delar av teorin, är så uppenbar och så genomgripande som inom den klassiska lexikografin borde teorin omvärderas – inte bara kompletteras med ad hoc-lösningar. Som antytts ovan har det kanoniska förklaringsidealet också börjat ifrågasättas på senare år. Både utbytbarehetskriteriet och den klassiska definitionen har fått utstå kritik. Kritiken riktar in sig mot att de klassiska förklaringarna signalerar en falsk precision och generalitet, samtidigt som de är svårtolkade eftersom de medför en krystad syntax och dessutom förutsätter att ordboksanvändaren sätter sig in i en uppsättning ordboksspecifika konventioner, såsom parentesanvändning och

skiften av teckenstorlek (t.ex. Hanks 1987). Kritiken framförs, som vi har sett, ibland med hänvisningar till prototyp- och stereotyp-teori. Hanks (1987 s. 135) drar också in Grices (1957) intentions- och samarbetsbaserade betydelse-teori i diskussionen (se vidare avsnitt 2.2.2 nedan).

Kritiken har också börjat ge avtryck i den lexikografiska praktiken. Det förklaringsformat som 1987 introducerades i *Collins Cobuild English Language Dictionary* (CCED) och som presenteras i Hanks 1987 innebär ett brott med den lexikografiska traditionen. Ord förklaras där med hjälp av fullständiga meningar som inkluderar det förklarade ordet. Förklaringar av detta slag benämns numer inom lexikografisk jargong och litteratur *Cobuild-förklaringar* (t.ex. Svensén 2004 s. 290 ff.).

Norstedts första svenska ordbok (2001) är en svensk barnordbok som har anammat ett Cobuild-inspirerat förklaringsformat. Andra svenska ordböcker som har kommit ut under senare år och som delvis bryter med det kanoniska förklaringsidealet är *Natur och Kulturs svenska ordbok* (2001) och *Svensk skolordlista* (2004). Den förstnämnda har övergett flera av de konventioner som är baserade på utbytbarehetsprincipen. Objekten tas här utan vidare med i förklaringarna av transitiva verb och »skifte av metaspråklig nivå» kan företas utan att detta signaleras på något formaliserat sätt. I *Svensk skolordlista* tillämpas dock dessa konventioner, men strävan efter beskrivningsekonomi och strukturbygge har ersatts av en vardagsspråksbaserad och kommunikativ förklaringsprincip (Rudebeck 2005).

Den intuitiva lockelsen hos förklaringar som ger oss en illusion om språket som ett prydligt system (se avsnitt 1.1) säger antagligen något väsentligt om vår språkförmåga och språkuppfattning, och den är därmed en realitet att förhålla sig till både för den som förklarar vad ett ord betyder och för den som tolkar en sådan förklaring. Den är dock en mycket otillräcklig grund för upprätthållandet av det kanoniska förklaringsidealet. Men bör verkligen idealets teoretiska grundval ersättas med en ny? En agnostisk och eklektisk hållning lämpar sig kanske bättre för den typ av omfattande men ändå enskildhetsnära framställning som en ordbok utgör? I en artikel som mynnar ut just i en plädering för eklekticism, argumenterar Christensen (2002) för att lexikografin visserligen bör vara teoretiskt medveten och att lexikografisk och annan semantik bör berika varandra, men att lexikografin ändå inte bör låsas vid en specifik semantisk teori. I stället bör den fungera som ett korrelerat till alltför generaliserande semantiska teorier. Även om denna hållning utan tvekan är att föredra framför en dogmatism som går ut på att blunda för diskrepanser mellan föreskrivna ideal och den lexikografiska praktiken, är den problematisk: När eklek-

ticismen själv upphöjs till dogm utesluter den i själva verket fruktbara möten mellan kontrasterande synsätt, eftersom all konfrontation neutraliseras till ett till intet förpliktande »både och». Lexikografin kan inte undgå att ta ställning till grundläggande frågor om språkets natur – varken genom ödmjuk pragmatism, principiell eklekticism eller hänvisningar till hävdens – eller intuitionens – styrka.

2. Att förklara ord utifrån en dialektisk språksyn

Mot den objektivistiska språksyn som jag ovan har förbundit med det kanoniska lexikografiska förklaringsidealet vill jag ställa en syn som betonar att varje användning av ett ord är beroende av ordets tidigare användning i språkkollektivets historia och i individens liv, samtidigt som den förändrar ordets fortsatta betydelsepotential. Jag har valt att kalla denna syn dialektisk snarare än kognitivistisk, trots att jag främst kommer att anknyta till teorier som ryms inom ramen för den kognitiva lingvistik. Jag gör detta därför att det som är väsentligt för min framställning är betonandet av processens oskiljbarhet från strukturen, det dubbla framhävandet av det traditionsbundna och det omdanande – det systematiska och det partikulära, tillika det kollektiva och det individuella – i varje användning av ett ord (se t.ex. Voloshinov 1929 [1973] för en klassisk framställning av en sådan språksyn). Det är ett perspektiv som inte finns med i alla kognitivistiska teorier, och bland de teorier som jag anknyter till återfinns sådana där det gängse individualpsykologiska perspektivet i ovanligt hög grad kompletteras med sociala aspekter. Resultatet är en teoriskiss som också bär påtagliga influenser från sociolingvistik och pragmatik.

2.1 Grunddrag i en dialektisk-kognitivistisk syn på ord och betydelse

Nedan följer en sammanfattning av de inslag i en dialektisk syn på ord och betydelse som är avgörande för den därefter följande diskussionen om ordförklaringar. Det rör sig, som sagt, om en kognitivistisk tappning av det dialektiska synsättet. Framställningen anknyter till Croft & Cruse 2004, Croft 2000 och Barsalou m.fl. 1993. Den följer dock inte någon av dessa fullt ut.

2.1.1 Lexikonord och betydelsepotential

Varken konstanta betydelser eller strukturella betydelserelationer är specificerade i det mentala lexikonet. Croft & Cruse (2004 s. 98) drar av detta slutsatsen att ord (dvs. mentala lexikonord) inte har betydelse. Den – också föränderliga – mentala realitet som är en av förutsättningarna för ett lexikonords betydelsepotential kallar de i stället för *purport*, vilket jag här översätter med *ordvana*. Poängen med att inte kalla ordvanan för betydelse är att ordvanan inte har någon motsvarighet i en vardagsuppfattning om betydelse. Så snart vi talar om eller funderar över ett ords betydelse »i allmänhet» har vi i praktiken aktiverat en specifik språklig och situationell tolkningsram för ordet i fråga (se t.ex. Barsalou m.fl. 1993, t.ex. s. 49–50). Som Croft & Cruse säger:

Purport is not to be thought of as a variety of construed meaning. Purport is to interpretation as egg is to omelette, or flour to bread: it is of a different ontological category. Purport is an ingredient of meaning, not a constituent. It cannot be explained, in general, as an abstract, or superordinate meaning, which becomes specified in context. Interpretations are not contextual specifications of purports, they are transformations. (Croft & Cruse 2004 s. 101)

Ordvanan är en mental realitet i individens medvetande som skapas genom individens möten med ordet i olika yttranden. Varje sådant möte med ett ord (inklusive individens egna användningar av ordet) förändrar ordvanan.

Det kollektiva lexikonordet är att betrakta som en abstraktion baserad på yttranden i kollektivets historia, snarare än på kollektivmedlemmarnas mentala lexikonord. Grunden för identifieringen av det kollektiva lexikonordet är alltså det som i engelskspråkig språkvetenskaplig litteratur brukar kallas ordets *lineage*, dvs. ordets användningshistoria (se t.ex. Croft 2000 s. 87–116, särskilt s. 109, vars framställning i stort sett är kompatibel med den beskrivning som här har givits av lexikonordens status). Det sålunda identifierade lexikonordet utgörs av en samling *ordkonventioner*, och med detta menar jag i princip alla typer av regelbundenheter i lexikalt betingat språkligt beteende, men i det här sammanhanget främst det som nedan (avsnitt 2.2.2) beskrivs som *föredragna betydelser*.¹⁵ Medan betydelser, förstådda som mentala realiteter, endast exis-

¹⁵ Frågan om vad en konvention egentligen är tillhör dock de mest problematiska av de fundamentala frågor som i denna teoriskiss lämnas därhän. Detta är dessvärre en brist som denna artikel delar med alltför många språkvetenskapliga framställningar. En ovanligt reflekterad och explicit tolkning av konventionernas natur finns i Croft 2000, särskilt s. 96–99. Än mer problematisk är emellertid möjligen frågan om vad abstraktioner och abstrakta företeelser är. Här finns inte utrymme att gå in på någon närmare diskussion om detta. Jag vill dock understryka att när jag här talar om ord och betydelser i det kollektiva lexikonet som abstraktioner så ska detta inte förstås som att de

terar i enskilda yttranden (se nedan) och mentala lexikonord därför inte har betydelser i någon traditionell eller vardagsspråksbaserad mening, finns det alltså större fog att tala om lexikonords betydelser om man avser de abstraktare kollektiva lexikonorden. Också dessa förändras dock genom varje yttrande där de förekommer.

Det är fullt möjligt för en individ att ha en ordvana som strider mot ordkonventionerna. Eftersom ingen av kollektivets medlemmar har mött exakt samma yttranden som någon annan medlem är varje individs ordvana unik. Ordets betydelsepotential i språkkollektivet beror på ordkonventionerna och medlemmarnas ordvanor, men ordkonventionerna måste givetvis ge avtryck i talarens och/eller lyssnarens ordvanor innan de kan påverka ett yttrande.

2.1.2 Yttranden och betydelser

Betydelser, förstådda som mentala föreställningar, formas genom specifika yttranden i specifika situationer och kräver aktivt deltagande både från talaren och lyssnaren. Jag använder här *forma* som en översättning av det i många kognitivistiska teorier centrala ordet *construe* (t.ex. Langacker 1987, 2000; Croft & Cruse 2004 kapitel 3 går igenom olika aspekter som är relevanta för begreppet). *Construal* översätter jag med *formning*.¹⁶

Skillnaden mellan *formning* och *betydelse* är väsentlig i vissa sammanhang, om än inte i alla. *Formning* står för den mentala representationen av ett förhållande som man talar om eller tänker på – eller för en process som leder fram till en sådan representation. Det används ofta i sammanhang där man vill betona att samma förhållande kan formas på olika sätt, t.ex. som »A köper X av B» eller »B säljer X till A». *Betydelse* står specifikt för en mental föreställning som ett yttrande ger upphov till – eller för en abstraktion som baseras på regelbundenheter mellan sådana föreställningar (se nedan).

Medan en betydelse alltså måste föregås av själva ljudsträngen¹⁷ i yttrandet, behöver en talare forma en tentativ *yttrandeinriktad formning* innan hon eller

nödvändigtvis motsvaras av mentala föreställningar som någon medlem av språkkollektivet någonsin har format (se nästa avsnitt). Såsom konventionsknippen och relationer mellan historiska data existerar de kollektiva lexikonorden oavsett om de identifieras eller inte.

¹⁶ Egentligen är *tolka* och *tolkning* närmare ekvivalenter till *construe* och *construal*. *Tolkning* används dock både inom allmänspråket och inom språkvetenskapligt fackspråk på sätt som ibland innebär att det blir förvirrande att använda *tolkning* som översättning av *construal*. Dessutom använder Croft & Cruse också termen *interpretation* som beteckning för den betydelse som kan associeras med ett ord i ett yttrande (t.ex. s. 98), och jag översätter här denna term med *ordtolkning*.

¹⁷ För att inte krängla till framställningen onödigt mycket bortser jag här från skriftliga yttranden.

han förmår artikulera denna ljudsträng. Ljudsträngen utgör sedan stimulus för både talarens och lyssnarens *yttrandemotiverade formningar*. Dessa formas genom en komplex tolkningsprocess som involverar aktivering (och därmed modifiering) av ordvanor. Den yttrandemotiverade formningen kan med goda skäl ses som en betydelse. Förmodligen är det oftast denna formning som avses när man inom kognitiv lingvistik talar om yttrandets betydelser. I vissa sammanhang är det dock motiverat att även tala om en *gemensam tolkning*,¹⁸ som då också den kan förstås som yttrandets betydelse. Den gemensamma tolkningen är resultatet av ett samarbete eller en förhandling mellan talare och lyssnare och ingen omedelbar effekt av de yttrandemotiverade formningarna. Det krävs alltid någon form av utvärdering av yttrandets resultat innan en gemensam tolkning kan anses vara etablerad. Efterföljande yttranden (eller handlingar av annat slag) kan korrigera den gemensamma tolkningen, och ibland krävas för att en gemensam tolkning över huvud taget ska kunna etableras. Även sedan en gemensam tolkning är uppnådd är talarens och lyssnarens formningar olika. De är dock funktionellt kompatibla med varandra.

En yttrandemotiverad formning är ingen enkel »spegling» av ordsträngen; det råder inget ett-till-ett-förhållande mellan de lexikala enheter som ingår i ett yttrande och den yttrandemotiverade formningens delar. *Ordtolkningen*, dvs. den betydelse som kan förknippas med ett enskilt ord i ett yttrande (se också not), är därmed ingen mental föreställning. De ordvanor som hör till de ord som ingår i yttrandet är givetvis involverade i formningsprocessen, men så snart en färdig betydelse kan sägas vara etablerad kan ordtolkningarna endast identifieras i förhållande till hela yttrandets betydelse (förstådd antingen som en yttrandemotiverad formning eller en gemensam tolkning), och då som en viss relation mellan denna betydelse och andra betydelser som formats med hjälp av samma lexikonord. Till skillnad från yttrandemotiverade formningar är alltså varken ordtolkningar, ordkonventioner eller gemensamma tolkningar fysiska realiteter i form av mentala föreställningar, utan abstrakta företeelser som (i princip) är identifierbara såsom regelbundenheter – eller specifika relationer till sådana regelbundenheter – i språkligt och språkrelaterat beteende. Till sådant beteende hör även effekter av yttranden som i en snäv mening är att betrakta som utomspråkliga, dvs. sådant som ofta hänförs till pragmatiken, exempelvis att lyssnaren går och stänger ett fönster sedan talaren har påpekat att det drar.

¹⁸ Denna term motsvaras av termen *joint construal*, såsom den används bl.a. av Croft (2000 s. 112–113). Att jag just här översätter *construal* med *tolkning* beror på att jag väljer att reservera *formning* för konceptualiseringar, i linje med Langackers (1987, 2000) och Crofts & Cruses (2004) användning av *construal*.

2.1.3 Begrepp

I fråga om begreppens natur och deras grundläggande relation till ord och betydelse följer jag i stort sett Barsalou m.fl. 1993.

Begrepp är associerade med lexikonord, men de är inte detsamma som ordens betydelse eller betydelsepotential. Ordvanor etableras genom individens erfarenhet av yttranden, medan begrepp etableras genom individens erfarenheter i allmänhet. Begrepp baseras på individens kunskap om företeelser och kategorier. Ordvanorna är associerade med denna kunskap, men därtill baseras de på erfarenheter av hur denna kunskap med verbala medel kan göras tillgänglig och användbar för konceptualiseringar och handlingar genom yttranden.

Ett begrepp motsvarar inte en enhetlig, välavgränsad och definierbar kategori, utan utgörs av individens samling av konceptuella modeller (Barsalou m.fl. 1993, särskilt s. 33, 38) för kategorin i fråga. Dessa modeller behöver inte ha en gemensam begreppslig kärna, utan begreppet fungerar väl genom att de olika modellerna är relaterade till varandra genom *begreppslig länkning* (*conceptual chaining*) och genom att individens kunskap innefattar förmåga att applicera en lämplig modell i specifika situationer (Barsalou m.fl. 1993 s. 47 ff.). Begreppet *begreppslig länkning* liknar Wittgensteins (1953 [1992]) familjelikhetsbegrepp.

Modellerna är inte kontextoberoende och universella, utan situerade och lokala. En individs begrepp (alltså modellbibliotek) för exempelvis den kategori som betecknas med ordet *stol* innefattar också kunskap om de omgivningar där stolar tenderar att förekomma, och den modell som aktiveras i en given situation är inte tillämpbar i alla situationer där stolar finns eller där man av någon annan anledning tänker på eller talar om stolar (Barsalou m.fl. 1993, t.ex. s. 38). Liksom lexikonord revideras begrepp kontinuerligt genom individernas aktivering av dem i specifika situationer.

Framställningen hittills har uppehållit sig vid begrepp som företeelser i individers medvetanden (vilket också genomgående är fallet i Barsalou m.fl. 1993). Det är dock även motiverat att tala om kollektiva begrepp, vilka då lämpligen ses som abstraktioner baserade på händelser som involverar kollektivmedlemmarnas begreppsaktiveringar. En stor del av dessa händelser får antas vara yttranden, men även implicita kategoriavgöranden är relevanta, såsom avgöranden som baseras på det faktum att man normalt tenderar att äta »ätbara saker».

En ordtolkning är aldrig detsamma som det ordassocierade begreppet, eftersom ett begrepp förmodligen aldrig aktiveras i sin helhet. Ordtolkningen är heller aldrig identisk med den situerade och lokala begreppsmodell som akti-

veras av ett yttrande, eftersom ordtolkningen också har att göra med referensen, men i vissa fall är den mycket snarlik. Detta gäller de yttranden där ordet har en generisk referent (Barsalou m.fl. 1993 s. 51). Sådana yttranden får dock betraktas som relativt ovanliga. Det gäller även yttranden som ger upphov till universella betydelser (*universal meanings*, se Barsalou m.fl. s. 49–51), dvs. yttranden som säger något om alla individer som tillhör en viss kategori, t.ex. alla individer som kan betecknas av ett ord när det används i bokstavlig betydelse (*literal meaning*, se Barsalou m.fl. 1993 s. 52). En universell betydelse är alltså en ordtolkning som förutsätter en yttrandesituation där hela världen har aktualiserats som samtalskontext, t.ex. en situation där man försöker enas om en definition som ska täcka in ett ords alla tänkbara användningar eller ge en generellt giltig avgränsning av en viss kategori.

De begrepp som är associerade med orden är involverade i referensetableringen, men ett ords referent behöver inte ingå i den kategori som motsvaras av en universell betydelse som skulle kunna formas genom en bokstavlig användning av ordet, dvs. det som vanligen brukar benämnas ordets extension. Det räcker med att den *på något sätt* kan associeras med denna kategori. Barsalou m.fl. (1993 s. 50–52) ger exemplet »Look at the horse», där *the horse* kan tänkas referera till en tavla, en leksak eller ett blodprov. Litteraturen inom kognitiv lingvistik och pragmatik vimlar av liknande exempel.

2.2 Konsekvenser för ordförklaringar

2.2.1 Grundläggande förutsättningar

Den teoretiska hållning som skisserats ovan har långtgående konsekvenser för synen på och förutsättningarna för ordförklaringar:

1. Förklaringen är ett yttrande – inte en representation.
2. Förklaringen kan alltid utformas på flera olika sätt och är aldrig fullständig.
3. Förklaringen påverkar ordets fortsatta användning i språkkollektivet.
4. Förklaringen utgår alltid från följande frågor (medvetet eller omedvetet):
 - a. Vad vet användaren?
 - b. Vad behöver användaren veta?
 - c. Hur har ordet hittills använts i språkkollektivet?
 - d. Hur bör ordet fortsättningsvis användas i språkkollektivet?

Såsom yttrande är förklaringen underkastad samma villkor som vilka yttranden som helst. Dess betydelse är alltså kontextberoende och kan omöjligen fixeras

genom hänvisningar till de ingående ordens förklaringar. Därmed är ordbokens förklaringsstruktur inte heller cirkulär; samma ord (lexem) betyder inte samma sak varje gång det förekommer i ordboken.¹⁹ Detta är en nödvändighet och inte något man som lexikograf kan välja. Vad man kan göra är att sträva efter att upprätthålla en illusion av utbytbarhet och betydelsekonstans, men även i SOB, där denna strävan är så uttalad, är det inte svårt att hitta exempel där samma ord helt uppenbart betyder olika saker, t.ex. beroende på att den omvärldskunskap som är nödvändig för att få till en tolkning av ordet skiljer sig mellan de olika förklaringarna. Jämför t.ex. betydelsen (dvs. ordtolkningen) hos ordet *vanlig* i följande två förklaringar i SOB:

Ex. 12. **avkoda:** översätta (kodat meddelande) till vanlig text el. annan begriplig form

Ex. 13. **kallsåg:** maskin för kapning av metaller vid vanlig temperatur

Det räcker inte att ha förstått förklaringen av ordet *vanlig* för att förstå dessa förklaringar. Man måste också veta hur text brukar se ut och hur varmt det brukar vara i luften.

En rimlig slutsats av det faktum att förklaringarna är yttranden är att Co-build-förklaringarnas ställning stärks, eftersom de med sin normalprosautformning dels synliggör detta faktum, dels får tillgång till en större del av den kommunikativa potential som vanlig prosa erbjuder. Det betyder dock inte att det inte kan vara fruktbart att skapa speciella ordbokskonventioner för att förklara ord – men dessa måste utformas för att tjäna ett speciellt syfte (t.ex. att åskådliggöra en viss typ av relationer mellan betydelser av ett visst slag), och de måste beskrivas på ett hederligt sätt.

2.2.2 Är en pojke ett barn av manligt kön? Om vad som gör en ordförklaring sann

Den interaktionistiska betydelsesyn som Hanks (1987) för in i lexikografin (se avsnitt 1.4 ovan), och som finns med som ett element i den betydelsesteori som skisserats ovan, borde innebära en radikal utmaning mot själva den lexikografiska verksamheten att förklara ord över huvud taget. Om betydelse är en för-

¹⁹ Alltså: Betydelserna är än mer variabla än vad den polysemi som SOB förvisso erkänner och presenterar ger vid handen. Att varje förklarad betydelse är en stabil del av systemet och att varje användning av ett ord i ordboken innebär en representation av en sådan förklarad betydelse är ett helt avgörande antagande för den kanoniska lexikografin i allmänhet och för SOB:s (och NEO:s) metodologi i synnerhet (se t.ex. citatet från NEO sist i avsnitt 1.2 ovan), och det är alltså detta antagandes riktighet jag här bestrider.

handlingsfråga (eller resultatet av ett lyckat samarbete), vad är då ordbokens roll? Att komma med råd för lyckade förhandlingar? Att fungera som koordinationshjälpmedel? Att ange regler och gränser för legitimt förhandlingsförfarande? Hanks' svar (1987 s. 135) tyder snarast på det första alternativet:²⁰ »Dictionaries are much concerned with accounting for what it is that an utterer may expect a hearer to believe.» Hanks exemplifierar med förklaringen av *boy* som lyder:

Ex. 14. A **boy** is a male child.

Han menar att denna förklaring är att tolka som en förkortad variant av följande förklaring:

Ex. 15. If you use the word **boy**, you can expect to be presumed to be talking about a male child.

Dessa två förklaringar säger dock två olika saker, och medan den första i grunden är sann så är den andra falsk.

En förklaring av det svenska ordet *pojke* som är parallell till Hanks' första förklaring av *boy* – och lika sann som denna – är följande:

Ex. 16. En **pojke** är ett barn av manligt kön.

När vi använder ordet *boy*, eller ordet *pojke*, formar vi en betydelse som *på något sätt* kan associeras med den begreppsmodell som aktiveras i universellt och bokstavligt formade ordtolkningar (Barsalou m.fl. 1993 s. 51–52). Detta innebär något annat än det som sägs i exempel 15. Vi använder ofta ordet *pojke* utan att tala om ett barn av manligt kön. Det gäller rimligen exempelvis just i metabegreppsliga utsagor som de i exempel 14–16 ovan, och det gäller, som vi ska se nedan, en hel mängd fall där referenten är för gammal för att betecknas som ett barn. Naturligtvis gäller det också de fall som så ofta framförs som exempel i diskussioner av detta slag, alltså fall där referenten endast bär en viss yttre likhet med individer som ingår i det som normalt räknas som ordets extension, såsom när *pojke* refererar till exempelvis en docka eller en figur på en tavla.

Påståendet att förklaringarna i exempel 14 och 16 är sanna kräver dock en diskussion. Medan förklaringen »en flicka är ett barn av kvinnligt kön» är lika

²⁰ Större insikter i den teoretiska underbyggnaden för betydelsebeskrivningen i CCED ger Moons artikel i samma volym (Moon 1987). Det står där klart att förklaringarna i CCED bygger på en syn på ordbetydelse som är beroende av den språkliga kontexten. Det rör sig om en mycket kollokationsorienterad betydelsesyn, och därmed om en syn som närmar sig men ändå väsentligt skiljer sig från det dialektiska synsätt som förespråkas och beskrivs här.

sann (jag kommer att förklara vad jag menar med detta) som förklaringen »en pojke är ett barn av manligt kön», sammanfaller åldersgränsen mellan *flicka* och *kvinn*a inte med den mellan *pojke* och *man*. Min intuition säger mig att vi tenderar att använda *flicka* längre upp i åldrarna än *pojke*. För att undersöka saken sökte jag på *x-årig* (där *x* står för ett heltal, uttryckt med siffror, mellan 10 och 90) framför *pojke*, *flicka*, *man* respektive *kvinn*a i Presstext.²¹ Resultatet, som redovisas i tabellen, bekräftar min intuition.²² Det visar sig att gränsen mellan barndom och vuxenhet (förutsatt att det är det som avgör ordvalet) infaller någon gång mellan 15 och 27 år. Detta gäller båda könen. Resultatet rymmer inga träffar på kvinnor eller män under 15 år. Den äldsta flickan är 27 och den äldsta pojken 26.²³ Vidare visar resultatet att den verkligt kritiska perioden börjar i 17-årsåldern. Kvinnor/män som är 15 eller 16 år är att betrakta som undantag; de utgör mindre än 2 procent av de sammanlagda träffarna för respektive kön. För *pojke/man* är dock kurvan sedan betydligt brantare än för *flicka/kvinn*a. Med samma procenttal (2) som kritisk gräns i den övre ändan av åldersskalan, infaller skiljelinjen mellan 20 och 21 år för pojkar/män, men mellan 23 och 24 år för flickor/kvinnor. I åldern 18–23 ser vi en tydlig skillnad mellan könen, där »barnordet» i högre utsträckning används för flickor/kvinnor än för pojkar/män.

Resultatet föranleder flera frågor: Har skillnaden att göra med vårt sätt att se på världen eller är det bara fråga om en skillnad mellan godtyckliga lexikala konventioner? Återfinner vi samma könsbundna skillnad om vi ser på användningen av orden *barn* och *vuxen*? Sammanfaller åldersgränsen mellan *barn* och *vuxen* över huvud taget med den som gäller för något av de könsbundna orden? Jag återkommer till den första frågan i slutet av artikeln, lämnar den mellersta därhän, och börjar med den sista.

²¹ Presstext (<http://www.presstext.se/>) är en (avgiftsbelagd) databas som innehåller i princip all text från ett 20-tal stora dagstidningar, veckotidningar och tidskrifter, samt två nyhetsdatabaser, med varierande startår för de olika källorna (mellan 1990 och 2003).

²² Resultatets validitet kan naturligtvis ifrågasättas på ett antal olika grunder. Framför allt innebär textgenren i kombination med den sökta frasen att det är ganska speciella användningar av de undersökta orden som man kommer åt. Bland annat refererar en oproportionellt stor andel av träffarna till personer som är inblandade i brott, som förövare eller offer. Detta kan tänkas inverka på resultatet på olika sätt. Man kan exempelvis tänka sig att förövare betraktas som vuxna i högre grad än offer, vilket kan vara en bidragande orsak till den skillnad mellan könen som syns i resultatet. Även om denna enkla undersökning borde kompletteras med andra undersökningar, tror jag dock att den ger en indikation om vad som gäller för orden i allmänhet.

²³ Jag hittade också en 32-årig pojke, en 40-årig flicka samt några flickor i 50–60-årsåldern. Alla dessa träffar visade dock att skribenten medvetet använde ordet *pojke* respektive *flicka* på ett oegentligt sätt. Detta gäller inte träffarna på flickor och pojkar mellan 24 och 27 (som jag alltså har kontrollerat).

Tabell. Förekomsten av *x*-årig pojke/flicka jämfört med förekomsten av *x*-årig man/kvinna.

Ålder	Andel pojke (% av pojke + man totalt)	Andel flicka (% av flicka + kvinna totalt)	Antal pojke	Antal man	Antal flicka	Antal kvinna
15	99,5	99,6	648	3	692	3
16	99,1	98,8	547	5	586	7
17	93,2	94,2	427	31	566	35
18	41,0	54,0	144	207	294	250
19	17,1	35,0	73	353	171	317
20	2,7	16,3	19	690	75	384
21	1,2	5,7	7	590	16	267
22	0,2	8,4	1	656	28	304
23	0,3	3,9	2	655	11	271
24	0,0	1,3	0	635	3	225
25	0,0	1,2	0	799	3	247
26	0,2	1,4	1	524	3	215
27	0,0	0,6	0	579	1	172
Totalt:	24,6	47,6	1869	5727	2449	2697

Min intuition säger mig att svaret på den sista frågan är nej. Jag kan tänka mig att kalla 18-åringar för pojkar och flickor, men jag har svårare att kalla dem för barn (där tror jag att gränsen går någonstans i 15-årsåldern för mig), och medan jag tycker att det är lite märkligt att kalla 25-åringar för pojkar och flickor, anser jag att det är rent felaktigt att kalla dem för barn.²⁴

Hur kan jag då påstå att förklaringarna »en flicka är ett barn av kvinnligt kön» och »en pojke är ett barn av manligt kön» är lika sanna, ja, att de är sanna över huvud taget? Vad är det dessa förklaringar förklarar?

Att de inte uppfyller kraven på en klassisk definition torde vara en uppenbar konsekvens av flera av de resonemang som förts ovan, men skillnaden i acceptabelt åldersspann mellan *barn*, *flicka* och *pojke* visar tydligt att förklaringarna inte kan sägas ange särdrag som är nödvändiga och tillräckliga för att en individ ska kunna betecknas med ordet i fråga (eller för att den ska tillhöra en naturlig kategori som kan betecknas med ordet i fråga).

Inte heller kan de sägas ange vanliga betydelser. Som nämnts ovan är generiska, dvs. begreppsnära, och universella betydelser i själva verket ovanliga. Men vad är egentligen en vanlig betydelse? Croft & Cruse (2004, t.ex. s. 71–72) talar om *default construal*. De ger dock aldrig någon tillfredsställande för-

²⁴ Under föregivande av en bokstavlig betydelse formad utifrån det begrepp som diskuteras här – givetvis inte utifrån det relationella begrepp som aktualiseras i sammanhang där man talar om en person såsom barn till sina föräldrar etc.

klaring av begreppet, och jag uppfattar det i praktiken som liktydigt med »vanlig formning» eller »vanlig betydelse» – alltså helt enkelt kollokationer och konstruktionssätt jämte betydelser som formas med hjälp av dessa som ofta förekommer bland språkkollektivets användningar av ordet. En likhetsdimension kan dock läggas till frekvensen, eftersom varje ordtolkning egentligen är unik och en viss grad av likhet mellan ordtolkningarna är nödvändig för att en identitet ska kunna abstraheras ur dem. Det handlar med andra ord om kluster av ordtolkningar i ordets användningshistoria. Det är detta jag menar med *föredragen betydelse* när jag nedan använder denna term som en motsvarighet till Crofts & Cruses *default construal*.

Vad de diskuterade förklaringarna av *pojke* och *flicka* snarast gör är att de anger egenskaper som är avgörande för (i princip nödvändiga och tillräckliga för) att en individ ska kunna ses som en typisk representant för den kategori som kan betecknas med ordet.²⁵ En annan möjlighet är att uppfatta förklaringarna som angivelser av de mest återkommande egenskaperna hos kategoriexemplaren, varvid det är möjligt att se förklaringarna som något uppluckrade varianter av klassiska definitioner; absoluta villkor har ersatts av statistiska tendenser (se t.ex. Barsalou & Hale 1993 s. 115–118). Enligt båda dessa tolkningar kan förklaringarna ses som prototypangivelser – men endast enligt prototypsynen som, i likhet med den klassiska begreppssynen, är minimalistiska. Med utgångspunkt i en icke-minimalistisk prototypuppfattning, såsom Langackers (se ovan avsnitt 1.2.2), är de diskuterade förklaringarna mycket torftiga.

Vad jag menar med att dessa förklaringar är sanna har dock inte i första hand att göra med deras kompatibilitet med en eller annan lexikal teori. Dessa förklaringar är i grunden vardagsspråksbaserade yttranden om verklighetens beskaffenhet; förklaringen »en pojke är ett barn av manligt kön» säger faktiskt något om vad en pojke är – och endast i förlängningen något om vad ordet *pojke* betyder. Ordförklaringars sanning är av samma slag som alla andra sanningar. Det handlar alltså om en överensstämmelse mellan ett påstående och verkligheten (se vidare nedan). Den kritiska frågan är hur man kan avgöra om en förklaring är sann eller inte, och det jag grundar min visshet på när jag säger att förklaringarna av *pojke* och *flicka* är sanna, är min intuition om dessa påståendens intersubjektiva godtagbarhet;²⁶ jag antar att en överväldigande majori-

²⁵ Se Croft & Cruse 2004 s. 80 för en diskussion om begreppet typiskhet och dess relation till snarlika begrepp som stereotypi.

²⁶ Detta är ett avgörande kriterium när sanningshalten hos utsagor som ger sig ut för att beskriva vardagsspråkligt grundade begrepp ska avgöras, men inte därmed för alla vardagsspråkligt formulerade utsagor om kategorier av alla slag, vilket framgår av diskussionen nedan.

tet av alla svensktalande personer går med på att påståendet »en pojke är ett barn av manligt kön» är sant – inte bara i allmänhet (såsom påståendet »en pojke är en människa» är sant) utan även under förutsättning att det ska gälla som en rimlig approximativ angivelse av en kategoris avgränsning. Sanningen avgörs alltså på grundval av de anspråk som förklaringen signalerar – i detta fall genom exempelvis sin vardagsspråkliga utformning, subjektets generiska referens och de kunskaper vi har om ordet *pojke* som gör att vi uppfattar predikatet som definierande för en kategori. När förklaringar av detta slag införlivas i klassiska begreppstaxonomier, implicerar de dock symmetrier mellan olika begrepp som inte existerar, och blir därmed falska.

Påståendet »en pojke är ett barn av manligt kön» i en ordförklaringskontext medför en metabegreppslig tolkningsram som eventuellt är avgörande för min intuition om påståendets intersubjektiva godtagbarhet. Croft & Cruse (2004 s. 126–134) framlägger hypotesen att metaspråklig språkanvändning följer andra regler än »vanlig situerad» användning, och i deras efterföljd presenterar jag här hypotesen att de betydelser som förklaras i ordböcker ofta är *metaspråkligt sanktionerade betydelser*, dvs. betydelser som gynnas av en situation där vi medvetet reflekterar över ords betydelse. Croft & Cruse underbygger sin hypotes genom att demonstrera hur informanter tenderar att forma en hyperonym betydelse av orden *knife* och *card* när de reflekterar över dessa ords betydelser, trots att det går att visa att ordens respektive föredragna betydelser är inkompatibla med varandra på samma sätt som betydelserna hos ord för sidoordnade begrepp. För att beskriva den polysema strukturen hos ord som *knife* och *card* etablerar de termen *microsense*, som jag här översätter med *mikrobetydelse*. Jag förstår en mikrobetydelse som en föredragen betydelse som motsvaras av en viss struktur i talarnas ordvanor. Mikrobetydelser är autonoma och etablerade lexikala enheter, och de utmärks av att det lexikonord som förenar dem normalt inte kan användas för att forma en i förhållande till mikrobetydelserna hyperonym betydelse utan stöd av kontextuella signaler som »flera sorters» eller »av olika slag». Croft & Cruse ger ett antal bevis för att det förhåller sig på det sättet med *knife* och *card*. Bland annat visar de hur generiska formningar av orden aktiverar de hyponyma begreppen, och att dessa uppvisar sanningsvillkorsrelaterad autonomi i förhållande till varandra. Trots detta anser informanter i allmänhet att orden står för det hyperonyma begreppet och de måste övertygas för att gå med på att de hyponyma betydelserna inte är kontextuella justeringar av den hyperonyma betydelsen. Croft & Cruse drar alltså slutsatsen att det är tänkbart att den metalingvistiska yttrandesituationen är en faktor som gynnar en hyperonymiskt formad ordtolkning.

»Metaspråkligt sanktionerad» är alltså inte detsamma som »metaspråkligt formulerad». Situerade betydelser av olika slag kan naturligtvis beskrivas med metaspråkliga medel. Detta är det normala förfarandet i semantisk litteratur. Cobuild-förklaringar av typen »en pojke är ett barn av manligt kön» är *inte* metaspråkligt formulerade, vilket är avgörande för hur vi tolkar dem och därmed för om de ska betraktas som sanna eller inte. Det går naturligtvis att ge en metaspråklig formulering om den betydelse som ordet *pojke* har i denna utsaga, men den lyder inte som Hanks' formulering i exempel 15 ovan. Den lyder snarare så här:

Ex. 17. I formningar av en universell betydelse av ordet *pojke* utgörs referenten normalt av alla barn av manligt kön. I yttranden som syftar till att avgränsa denna kategori med hjälp av formuleringar där subjektet refererar till en generisk pojke, är ordet *pojke*:s betydelse ungefär liktydig med det begrepp som är förknippat med kategorin.

Jag hävdar att denna förklaring är lika sann som förklaringen »en pojke är ett barn av manligt kön». Den är dock knappast utan vidare lika intersubjektivt godtagbar. Och om den är lika bra är ytterligare en annan fråga.

2.2.3 Är en flickvän en pojkes? Om förhållandet mellan sanning och kvalitet hos ordförklaringar

Följande förklaring av *kniv* i SOB är förmodligen intersubjektivt godtagbar:

Ex. 18. **kniv**: ett verktyg som består av ett tunt, skarpt (metall)blad med skaft och används som skär- el. ätverktyg, vapen m.m.

Som Croft & Cruse (2004 s. 131) visar bygger emellertid tolkningsbarheten hos själva definitionen i detta exempel på att ordboksanvändarna redan vet vad en kniv är²⁷ (definitionstillägget medför dock ett något högre informationsvärde). Både *blad* och *skaft* är ord med mikrobetydelser av samma slag som *kniv*, varför förklaringen i själva verket antagligen tolkas som någonting i stil med »ett verktyg som består av ett knivaktigt tunt, skarpt metallblad med ett knivaktigt skaft».

Vad är poängen med förklaringar av detta slag? En möjlighet är att de står där för andraspråksinlärares skull. I så fall behöver de inte klargöra alldagliga begrepp som *kniv* eller *pojke* eller *flicka*, bara ange kopplingen mellan ordformen och kategorin, som redan är känd för användaren:

²⁷ Perfekta översättningsekvivalenter existerar antagligen inte, men *kniv* och *knife* är mycket goda kandidater. De resonemang som Croft & Cruse för om *knife* är över lag överförbara till *kniv*.

Förklaringsfunktion 1: Förklaringen klargör en förbindelse mellan en kategori och ett ord, utan att förändra användarens förståelse av kategori, dvs. användarens med kategorin associerade begrepp.

Man frågar sig dock vilka användare som kan orden *blad* och *skaft* utan att känna till *kniv*, och om inte kunskaper om ord som *pojke* och *flicka* ingår i den nödvändiga behärskning av det beskrivna språket som varje enspråkig ordbok förutsätter att dess användare besitter. Kvar blir misstanken att dessa förklaringsfrämsta funktion är att skapa en intuition om utbytbarhet och en prydlig begreppstaxonomi (jämför avsnitt 1.1 och 1.4 ovan). Kvar blir också den akuta frågan om möjligheten att över huvud taget ge någon meningsfull information om betydelsen hos vanliga ord för all dagliga och konkreta företeelser som knivar. Jag återkommer till denna nedan (förklaringsfunktion 4).

Troligare är att en rent kopplande funktion mellan ordform och kategori framför allt uppfylls av förklaringar av ovanligare ord, som då också kan fungera på samma sätt för modersmålstalare. Förklaringen av *ackuschörska* i SOB är förmodligen ett exempel:

Ex. 19. **ackuschörska:** barnmorska

Förklaringar som syftar till att ge en approximativ beskrivning av en kategori, eller en angivelse av kategorins gränser, kan dock även uppfylla andra funktioner, och även i fall då både ordform och begrepp är välkända för användaren kan de vara meningsfulla:

Förklaringsfunktion 2: Förklaringen förändrar användarens med ordet och kategorin associerade begrepp.

Detta gäller i regel fackord (även en hel del sådana som är så vanliga att de har en befäst plats i standardspråket), och förklaringen av *atom* (från SOB) fungerar förmodligen på detta sätt för många användare:

Ex. 20. **atom:** materiepartikel som är den minsta del av ett grundämne som har detta ämnes kemiska egenskaper och vars ytterligare sönderdelning endast kan ske med extraordinära metoder

Det gäller antagligen också många förklaringar av relativt vanliga ord för abstrakta begrepp som har en framträdande ställning inom någon eller några specialiserade diskurser, såsom *ekonomi*. När en ordboksanvändare slår upp ett sådant ord gör den det antagligen just för att få hjälp att specificera och konkretisera sitt eget vaga och abstrakta begrepp, och då helst i riktning mot den djupare förståelse som personer med en större expertis om kategorin kan tänkas ha. Dessa ord utgör alltså exempel på att förklaringar för att fungera

väl (såsom användarna väntar sig och oftast har behov av) kan behöva utformas i enlighet med expertkunskap snarare än med allmänt omfattad vardagskunskap. Det är dock mer problematiskt när det gäller ord som *ekonomi* än när det gäller fackord såsom *atom* (se vidare under tes 2 nedan), eftersom det i fallet *ekonomi* faktiskt finns vardagskunskap som konkurrerar med expertkunskapen. Idealt sett bör då förklaringarna ge insikter om båda begreppen. Förklaringen i exempel 21 nedan av *ekonomi* (från *Svensk skolordlista*) fungerar antagligen väl som en populariserande sammanfattning av mer initierade förståelser av begreppet än den som de tilltänkta användarna kan förmodas ha, men borde kompletteras med en förklaring som representerar motsvarande, vagare, vardagsbegrepp, som förklaringen i exempel 22 (från *Norstedts första svenska ordbok*).

Ex. 21. **ekonomi:** system för hur människor skapar och skaffar saker som de behöver och vill ha, t.ex. genom att arbeta, köpa och sälja

Ex. 22. **ekonomi:** Ett lands ekonomi handlar om att hantera pengar, affärer, industri och handel.

Självklart kan kategoridefinierande förklaringar också introducera tidigare okända kategorier för användaren:

Förklaringsfunktion 3: Förklaringen bidrar till att användaren omstrukturerar kunskapen i långtidsminnet så att ett nytt begrepp etableras.

Detta gäller i regel förklaringar av ovanliga ord för speciella företeelser. Följande förklaring i SOB fungerade exempelvis så för mig:

Ex. 23. **karlsbadarsalt:** salt innehållande mineraler som anses hälsosamma från källvatten från Karlsbad el. konstgjort; milt laxerande

Lägg märke till att denna förklaring med formuleringen »anses» också indikerar begreppets status såsom folkligt och inte understött av samtida vetenskaplig auktoritet. Denna typ av metabegreppslig information är också ofta ytterst väsentlig för användaren, men det går inte att komma ifrån att den innebär ett tydligt normativt ställningstagande. Ställningstaganden av detta slag är dock inte bara användbara, utan också ofrånkomliga i en ordbok (se vidare under tes 4 nedan), och det är signifikativt att de också i SOB tar sig ända in i själva definitionerna, trots att de omöjligt kan integreras i den enkla och slutna begreppstaxonomi som eftersträvas.

I många fall är metaspråklig information av olika slag i själva verket viktigare för användaren än det rena utpekandet eller avgränsandet av en kategori:

Förklaringsfunktion 4: Förklaringen ökar användarens metaspråkliga medvetenhet om hur ett ord används.

En förklaring som klargjorde de åldersrelaterade skillnaderna i användandet av orden *pojke* och *flicka* skulle vara en sådan förklaring, liksom en förklaring av ordet *kniv* som redde ut hur dess föredragna betydelser förhåller sig till det hyperonyma begreppet. (Eftersom lexikonord och (ordanknutna) begrepp är förbundna med varandra, uppfyller förklaringar av detta slag förmodligen ofta även förklaringsfunktion 2.) Därmed har vi alltså återknutit till den akuta frågan om vad vi ska ha förklaringar av vanliga ord som *kniv* till.

Av detta kan vi dra följande två slutsatser om relationerna mellan intersubjektiv godtagbarhet, sanning och kvalitet hos ordförklaringar:

Tes 1: Alla intersubjektivt godtagbara förklaringar är inte bra förklaringar.

Tes 2: Att en förklaring är sann innebär inte med nödvändighet att den är intersubjektivt godtagbar i den meningen att den uppfattas som sann för alla (eller de flesta) talare omedelbart och intuitivt. Det kan kräva övertygning.

Övertygningen kan bestå i demonstration av fakta om hur ordet faktiskt används. Den kan också utföras genom hänvisning till auktoriteter av olika slag. I själva verket utgör ordböcker i praktiken i sin helhet en hänvisning till de auktoriteter som står bakom dem, vilket ger lexikografer ett ansvar som de bör beakta (se vidare under tes 4). Man kan också hänvisa till auktoriteter med sakkunskap om de företeelser som ingår i en kategori som via ett begrepp är associerad med ordet i fråga. Förklaringar av ord med fackordskaraktär bygger i själva verket alltid på sådana implicita hänvisningar. Förklaringen av *atom* ovan (exempel 20) är endast intersubjektivt godtagbar i den meningen att talarna litar på att experter skulle tycka att den är en rimlig approximation av begreppet. En sådan tillit understöds naturligtvis (när det gäller ett så pass allmänt känt ord som detta) av att förklaringen liknar andra förklaringar som användarna har stött på i olika sammanhang, men förklaringen kan inte därför sägas representera någon allmänt omfattad vardagsföreställning om vad en atom är. För ord som detta är det knappast rimligt att över huvud taget tala om vardagsföreställningar. Det finns bara vetenskapligt baserade föreställningar med (väldigt!) varierande grader av intentionsdjup.

Utöver de två slutsatserna ovan vill jag avslutningsvis argumentera för ytterligare två väsentliga påståenden rörande intersubjektiv godtagbarhet, sanning och kvalitet hos ordförklaringar:

Tes 3: Intersubjektiv godtagbarhet är ofta eftersträvansvärd, men inte alltid uppnåelig.

Vissa ord är förknippade med kategorier som är underkastade politisk förhandling i språkkollektivet. När man förklarar sådana ord är intersubjektiv godtagbarhet ofta omöjlig att uppnå. Jämför exempelvis följande förklaringar av ordet *flickvän* i SOB (exempel 24; förklaring 1 är kärnbetydelse och förklaring 2 bibetydelse) respektive *Svensk skolordlista* (exempel 25):

Ex. 24. **flickvän:** 1. flicka till vilken en viss man eller pojke står i kärleksförhållande

2. ibl. äv. väninna

Ex. 25. **flickvän:** flicka eller kvinna som någon är ihop med (dvs. har ett kärleksförhållande med)

Medan exempel 24 förmodligen var intersubjektivt godtagbart för några decennier sedan, är det troligt att ingen av förklaringarna ovan kan godtas av en stor majoritet av alla svensktalande idag. Man skulle kunna uppnå en högre grad av intersubjektiv godtagbarhet genom att låta förklaringen förmedla ordets kontroversiella status, t.ex. så här:

Ex. 26. En pojkes **flickvän** är en person av kvinnligt kön som pojken har ett kärleksförhållande med. För många talare är den prototypiska flickvännen en flicka eller en ung kvinna, och en del av dessa talare tycker att det är fel att kalla en 40-årig kvinna som är tillsammans med en jämnårig man för mannens flickvän. För andra talare är dock detta en helt acceptabel användning av ordet. Även flickor och kvinnor kan ha flickvänner. Om en kvinna talar om sin flickvän utgår de flesta från att hon talar om en kvinna som hon har ett kärleksförhållande med, men en del talare använder ordet flickvän om en flicka som är vän (men inte har en kärleksrelation med) en annan flicka. För ytterligare andra talare är det inte nödvändigt att en flickvän är av kvinnligt kön, det räcker med att personen i fråga intar en kvinnlig könsroll.

Många invändningar kan dock göras mot denna förklaring. En del skulle säkert hävda att den betydelse som anges i sista meningen är så perifer att det är rent felaktigt att ange den i en så sammanfattande framställning som en ordboksförklaring ändå med nödvändighet är. Andra skulle säga att den är onödig, eftersom de talare som anammar en så radikal omtolkning av de traditionella könskategorierna ändå använder ord som *flicka* och *kvinna* om transsexuella personer med manliga gener – och att den första meningen följaktligen borde omformuleras i stället. Ytterligare andra skulle tycka att hela förklaringen andas en ängslig strävan efter politisk korrekthet och att den ger det felaktiga intrycket att ordet inte kan användas på ett oreflektat och obekymrat sätt av de allra flesta talare i de allra flesta sammanhang. Och så vidare.

Tes 4: Oavsett om det går att hitta en intersubjektivt godtagbar förklaring eller inte innebär förklaringen ett normativt ställningstagande.

Redan den språksyn som vi genom förklaringsformatet förmedlar fungerar normerande. Om förklaringarna förmedlar en syn på språket som ett slutet system, kan denna syn i sin tur tas till intäkt för enskilda normativa avgöranden; det är exempelvis troligt att systemsynen stöder uppfattningen att en språklig enhets kvalitet avgörs på grundval av hur lätt den låter sig integreras i en redan etablerad beskrivning av språkssystemet. Denna aspekt av ordförklaringsars normativa funktion diskuteras i Rudebeck 2005. Här ska jag ta upp en annan aspekt.

Alla ord kan förklaras på olika sätt och ingen förklaring är fullständig. Detta konstaterades redan som en omedelbar konsekvens av den dialektiska språksynen. I samband med resonemanget om den åldersrelaterade skillnaden mellan orden *pojke* och *flicka* ställdes frågan om skillnaden hade att göra med vårt sätt att se på världen eller om det bara var en fråga om en skillnad mellan godtyckliga lexikala konventioner. Svaret på den frågan har egentligen också givits redan i och med karaktäristiken av den dialektiska språksynen: Förutsatt att inget språkligt system existerar som är avskuret från vare sig användningen av språket eller från våra föreställningar om världen, säger oss resultatet något om både språket och vårt sätt att se på världen. Detta innebär att även förklaringar av så vanliga och till vardags okontroversiella ord som *pojke* och *flicka* blir normerande för så väl vår språkanvändning, vår språksyn som vår världsbild. Ger vi en förklaring som ger sken av att vara en giltig realdefinition medan den i själva verket är ett approximativt angivande av ett vardagsbegrepps gränser (såsom »en pojke är ett barn av manligt kön»), förmedlar vi också en illusion av att språket är ett objektivet och värdeneutralt kommunikationsverktyg. Förklarar vi begreppets prototyp eller föredragna betydelser samtidigt som vi låter påskina att förklaringen ger en universellt giltig definition av en kategori, bidrar vi till att konservera rådande föreställningar (såsom i förklaringen av *flickvän* i exempel 24 ovan). Förklarar vi samma betydelser samtidigt som vi höjer den metaspråkliga medvetenheten om deras status, ger vi användaren möjlighet (eller tvingar vi användaren!) att ta ställning till sin egen förståelse av kategorin och användning av ordet (såsom i förklaringen av *flickvän* i exempel 26 ovan).

Sanning innebär en överensstämmelse mellan en betydelse och ett förhållande i verkligheten. En dialektisk språksyn står inte i konflikt med en sådan fundamentalt korrespondersteoretisk förståelse av sanningsbegreppet. Men det finns många olika betydelser och många olika förhållanden i världen (av

vilka många dessutom utgörs av andra betydelser) som är relevanta för förklaringen av ett ord. Att förklaringen är sann är bara en nödvändig, inte en tillräcklig, förutsättning för att den är bra. En bra förklaring ska också åstadkomma en bra förändring av verkligheten. Normalt består denna förändring i första hand av att användarna ökar sin förmåga att använda det förklarade ordet på ett sätt som gagnar både deras kommunikativa och deras kognitiva mål. Men därmed förändras också både själva språket (om vi för ögonblicket tillåter oss en sådan abstraktion) och användarnas världsbild. Detta är något som man som lexikograf bör vara medveten om, och ibland är dessa, normalt sekundära, slag av förändringar nog så väsentliga som de förra.

Litteratur

- Aspelin, Gunnar, 1958: Tankens vägar: En översikt över filosofiens utveckling. Del 1. Nytryckning 1990. Gyttorp.
- Barsalou, Lawrence W. & Christopher R. Hale, 1993: Components of conceptual representation: From feature lists to recursive frames. I: Categories and concepts. Theoretical views and inductive data analysis, red. av Van Mechelen m.fl. San Diego. S. 97–144.
- Barsalou, Lawrence W. m.fl., 1993: Concepts and Meaning. I: Chicago Linguistics Society 29: Papers from the parasession on conceptual representations, red. av K. Beals m.fl. University of Chicago: Chicago Linguistics Society. S. 23–61.
- Bonniers svenska ordbok, 2004. Sten Malmström m.fl. Åttonde reviderade upplagan. Stockholm.
- CCED = Collins Cobuild English Language Dictionary, 1987, red. av John Sinclair. London.
- Christensen, Lisa, 2002: Universitetssemantik och ordbokssemantik. I: Alla ord är lika roliga: Festskrift till Lars Svensson 28 februari 2002, red. av Anki Mattisson m.fl. Stockholm.
- Croft, William, 2000: Explaining Language Change. An Evolutionary Approach. London.
- Croft, William & Alan D. Cruse, 2004: Cognitive Linguistics. Cambridge.
- Dalin, Anders Fredrik. Se: OSS.
- Gabriel, Gottfried, 1984: Fregean Connection: Bedeutung, Value and Truth-Value. I: Frege: Tradition & Influence, red. av Crispin Wright. Oxford. S. 189–193.
- Goddard, Cliff, 1994: Semantic Theory and Semantic Universals. I: Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings, red. av Cliff Goddard & Anna Wierzbicka. Amsterdam & Philadelphia. S. 7–27.
- Grice, H. Paul, 1957: Meaning. I: Philosophical Review 66. S. 377–388.
- Hanks, Patrick, 1987: Definitions and explanations. I: Looking up: An account of the COBUILD Project in Lexical computing and the Development of the Collins COBUILD English Language Dictionary, red. av John Sinclair. London. S. 116–136.
- Hannesdóttir, Anna Helga, 1998: Lexikografihistorisk spegel: Den enspråkiga svenska

- lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga. Akademisk avhandling, Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Henne, Helmut, 1972: *Semantik und Lexikographie: Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache*. Berlin.
- Hjelmslev, Louis, 1943: *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. Återutgiven 1966. Köpenhamn.
- Hobbes, Thomas & John Bramhall, 1656: *The Questions concerning Liberty, Necessity, and Chance, clearly stated and debated between Dr. Bramhall, Bishop of Derry, and Thomas Hobbes of Malmesbury*. Återutgiven i: *The English Works of Thomas Hobbes*, red. av William Molesworth. 11 band (1839–1845). London. Band 5 (1841).
- Katz, Jerrold J, 1971: *Semantic Theory. I: Semantics: An interdisciplinary reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*, red. av Danny D. Steinberg & Leon A. Jakobovits. Cambridge. S. 297–307.
- Katz, Jerrold J. & Paul M. Postal, 1964: *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Cambridge, Massachusetts.
- Langacker, Ronald W., 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford.
- Langacker, Ronald W., 2000: *Grammar and Conceptualization*. Berlin & New York.
- Lehrer, Adrienne, 1974: *Semantic Fields and Lexical Structure*. Amsterdam & London; New York.
- Lyons, John, 1977: *Semantics. Volume 1*. Cambridge.
- Malmgren, Sven-Göran, 1988: *Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse. I: Studier i svensk språkhistoria*, red. av Gertrud Pettersson. Lund. S. 195–213.
- Malmgren, Sven-Göran, 1994: *Svensk lexikologi: Ord, ordbildning och orddatabaser*. Lund.
- Moon, Rosamund, 1987: *The Analysis of Meaning. I: Looking up: An account of the COBUILD Project in Lexical computing and the Development of the Collins COBUILD English Language Dictionary*, red. av John Sinclair. London. S. 86–103.
- Natur och Kulturs svenska ordbok, 2001. Birgitta Hene m.fl. Stockholm.
- NEO = Nationalencyklopedins ordbok, 1995–1996. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Höganäs.
- NLO = Nordisk leksikografisk ordbok, 1997. Henning Bergenholtz m.fl. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi 4.) Oslo.
- Norén, Kerstin, 1991: *Utformningen av artiklarna i Dalins Ordbok öfver svenska språket (1850–1855). I: Språk och Stil NF 1*. S. 109–138.
- Norstedts första svenska ordbok, 2001. Birgitta Ernby, Martin Gellerstam & Sven-Göran Malmgren. Stockholm.
- OSS = Dalin, Anders Fredrik, 1850–1853: *Ordbok öfver svenska språket*. 2 band. Stockholm.
- Rosch, Eleanor H., 1973: *Natural Categories. I: Cognitive Psychology 4*. S. 328–350.
- Rudebeck, Lisa, 2005: *Normering i den nya upplagan av Svensk skolordlista. I: Språk i Norden 2005*, red. av Torbjørg Breivik. Oslo. S. 121–141.
- Saussure, Ferdinand de, 1916: *Kurs i allmän lingvistik*. Svensk översättning av Anders Löfqvist 1970. Staffanstorp.

- SOB = Svensk ordbok, 1999. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Tredje reviderade upplagan. Stockholm.
- Svensén, Bo, 2004: Handbok i lexikografi: Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik. Andra, omarbetade och utökade upplagan. Stockholm.
- Svensk skolordlista, 2004. Fjärde omarbetade och utökade upplagan. Utarbetad av Svenska Akademien och Svenska språknämnden, red. av Lisa Rudebeck. Stockholm.
- Walder, Renate, 2004: Fokus på *föra*: Om svenska funktionsverbsfrasers semantik och valens, med särskild utgångspunkt i verbet *föra*. Akademisk avhandling, Uppsala universitet. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 65.) Uppsala.
- Weinreich, Uriel, 1962: Lexicographic Definition in Descriptive Semantics. Ursprungligen publicerad i »Problems in Lexicography» i International Journal of American Linguistics 28. Återutgiven 1980 i: On Semantics, red. av William Labov & Beatrice S. Weinreich. S. 295–314.
- Widell, Peter, 1992: Om definitioner i almensproglige ordbøger. I: Nordiske studier i leksikografi: Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, 28.–31. mai 1991, red. av Ruth Vatvedt Fjeld. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi 1.) Oslo. S. 144–155.
- Wierzbicka, Anna, 1996: Semantics: Primes and Universals. Oxford.
- Wiggins, David, 1971: On sentence-sense, word-sense and difference of word-sense: Towards a philosophical theory of dictionaries. I: Semantics: An interdisciplinary reader in Philosophy, Linguistics and Psychology, red. av Danny D. Steinberg & Leon A. Jakobovits. Cambridge. S. 297–307.
- Wittgenstein, Ludwig, 1953: Filosofiska undersökningar. Svensk översättning av Anders Wedberg 1978. Ny upplaga 1992. Stockholm.
- Voloshinov, Valentin Nikolaevic, 1929: Marxism and the Philosophy of Language. Engelsk översättning av Ladislav Matejka och I. R. Titunik 1973. Cambridge, Massachusetts.
- Wright, Georg Henrik von, 1957: Logik, filosofi och språk. Stockholm.

En jämställd kroppsdel?

Om lanseringen av ett neutralt ord för flickors könsorgan

Av KARIN MILLES

Det sägs ibland att det inte finns något etablerat ord för flickors könsorgan som är lika neutralt som ordet för pojkars: *snopp*. De beteckningar som finns har ofta negativa konnotationer eller används som skällsord. Att flickors könsorgan inte kan omnämnas på samma neutrala och vardagliga sätt som pojkars kan kopplas till ideologiska föreställningar om flickors och kvinnors sexualitet (Larsson 1994). Problemet har fått en del uppmärksamhet i medierna, och radiokanaler och tidningar har arrangerat omröstningar för att få fram ett ord som ska fungera.

1990 klagar journalisten Susanne Hobohm i Expressen över att det inte finns några »trevliga, lagom runda ord» för flickors kön (text 13, se källförteckningen). Men 2005 svarar en student på frågan om vad han kallar flickors könsorgan: »Snippa är det, antar jag, politiskt korrekt att säga.» *Snippa* har också tagits in i 2006 års upplaga av Svenska Akademiens ordlista.

Syftet med föreliggande undersökning är att beskriva initiativet och verkningarna av att i jämställdhetens namn lansera ett ord för flickors kön. Jag kommer även att beskriva och analysera ett antal ord som används för att beteckna flickors kön i svenskan idag. Samtidigt har man också försökt lansera olika ord för vuxna kvinnors kön, men då denna lansering på många sätt skiljer sig från lanseringen av ett ord för små flickors kön, berör studien endast det senare.

Jag menar att initiativet kan beskrivas som språkvård. Språkvård, eller *language planning* som den anglosaxiska termen lyder, definieras här som att av något skäl försöka förändra det språkliga beteendet i samhället (Kaplan & Baldauf Jr. 1997). Den här undersökta språkvårdsinsatsen är lite annorlunda än språkvård överlag, framför allt för att den vill förändra muntligt språkbruk. Språkvård brukar annars i huvudsak vara inriktat mot skriftligt bruk, som exempelvis det stora klarspråksarbetet i Sverige (Statskontoret 2001 s. 111 ff.)

som velat förändra myndighetssvenskan. Också de feministiska språkvårdsinsatserna som beskrivs nedan (avsnitt 1) har ofta fokuserat skriften.

Vad gäller ett ord för flickors könsorgan rör det sig nästan uteslutande om muntligt bruk – det handlar om att prata med små flickor i vardagliga situationer som toalettbesök eller vid samtal om kroppen, kärlek och fortplantning. Eftersom den här typen av språkvård i huvudsak förts utanför den officiella språkvården kan den också kallas *språkhygien* (Cameron 1995), dvs. språkvård utförd av icke språkvetare som aktivt vill påverka språkfrågor.

Sammankopplingen mellan ord för det kvinnliga könsorganet och kvinnofrigörelse är inte ny. Redan under 1970-talet uppmärksammades att kvinnor ofta inte kände till ord för sitt kön. Genom böcker och kurser uppmuntrades de att lära sig de korrekta anatomiska termerna för att få bättre bemötande av gynekologer etc. (Våra kroppar våra jag 1980). Detta ledde i Danmark till att *tissekone* som benämning på flickors könsorgan bildades vid sidan av det redan befintliga ordet *tissemand* (Petersen 1975 s. 54).

Mer specifikt vill studien försöka belysa tre frågeställningar:

1. Hur kan språkvårdsprocessen beskrivas i stort – dvs. vem har försökt förändra vilkas språkbruk hur och i vilket syfte?
2. Hur ser det aktuella språkbruket ut? Vilka benämningar används, och i vilken grad anger språkbrukarna att de inte har något ord alls?
3. Hur hänger benämningarna som används ihop med kulturella föreställningar om kön?

Den första frågeställningen behandlas i avsnitt 2 genom en undersökning av ett antal texter: artiklar i specialtidningar, krönikor i dags- och kvällspress samt böcker som alla publicerats i syfte att driva frågan. Den andra frågeställningen undersöks i avsnitt 3 genom en enkätundersökning riktad mot förskolepersonal och studenter. Den tredje frågeställningen behandlas i avsnitt 4 genom en undersökning av de språkliga mönster som kan skönjas i de synonymer som enkätundersökningen gav. Särskild uppmärksamhet ägnas ordet *snippa*, som verkar ha stora chanser att slå igenom som den neutrala benämning som efterfrågas. Utifrån undersökningens resultat diskuteras sedan i artikelns sista avsnitt om det har varit ett lyckat språkvårdsinitiativ eller inte.

1. Tidigare språkvård i feminismens tjänst

Språkvård sker aldrig i ett socialt tomrum, utan oftast i samband med någon social förändring (Cooper 1989). Det är därför inte konstigt att feminismen, som är en av den moderna tidens stora sociala förändringar, har gett upphov till språkvårdsinsatser. Debatten har varit särskilt livaktig i USA (Edlund 2004 s. 271) och den engelskspråkiga världen som helhet (Pauwels 2000 s. 271).

Feminister har alltså ofta använt språket som måltavla: »one constant theme of the feminist critique is the need to change words and make them fitter for our use» (Cameron 1992a s. 2). Det var framför allt i USA som den andra vågens feminism på 1960- och 1970-talet gav upphov till kraftig kritik av språkets roll i kvinnoförtrycket. Cooper (1989 s. 16) menar att denna andra våg uppstod som en effekt både av kvinnors ökade förvärvsarbete och av den högre politiska medvetenheten som följde på medborgarrätts- och Vietnamrörelsen, men varför den fokuserade språk och språkbruk är svårare att förklara.

Kritiken kan i huvudsak delas in i tre huvudgrupper (Cameron 1990). En form av kritik är den som fokuserar samtal mellan kvinnor och män för att undersöka eventuella skillnader i samtalsstil och om män förtrycker kvinnor i samtal. En annan form av kritik är den som ifrågasätter om kvinnor över huvud taget kan tala eller skriva på ett språk skapat av och för män. Denna kritik, främst representerad av franska filosofer som Julia Kristeva och Luce Irigaray, väcker frågan om det finns ett speciellt kvinnligt sätt att skriva och tala, eller om kvinnor tvärtom är dömda att antingen tala männens språk eller tiga. Den tredje formen av kritik har gått ut på att visa hur språket i sig själv speglar och skapar misogyna, kvinnofientliga, innebörder. Det är denna tredje form av kritik som har mest gemensamt med drivkrafterna för det språkvårdsinitiativ som ska beskrivas i den här undersökningen.

Cameron (a.a.) menar att denna tredje analys av språkets koppling till kvinnors underordning har klara anknytningar till den s.k. Sapir & Whorf-teorin, tanken att språket är en bild av den sociala gruppens förståelse av verkligheten. Enligt teorin är språket inte så mycket en representation av verkligheten som något som kraftigt påverkar hur vi ser och upplever den. Värdet för en feministisk analys av språket utifrån dessa utgångspunkter är att man då både kan visa hur kvinnor underordnas män med språkets hjälp och finna strategier för att ändra detta.

De misogyna språkliga innebörderna kommer till uttryck genom att språket har en grundläggande semantisk eller grammatisk uppdelning i manligt och kvinnligt, där det manliga är det omarkerade och positiva och det kvinnliga är

det markerade och negativa. Detta sker dels genom att de existerande uttrycken är misogyna, dels genom att språket saknar resurser för att beskriva alternativa världsbilder. Denna sista tanke kan kopplas till de franska filosofernas språkritik, och har också stor relevans för föreliggande undersökning.

Kritiken gav upphov till ett flertal motstånds- och förändringsstrategier. Många skönlitterära skildringar av utopiska samhällen där kvinnoförtrycket är upphävt, varav den mest kända är *Native Tongue* (Elgin 1985), har intressant nog också inbegripit mer eller mindre utarbetade förslag till alternativa språk. Men om dessa försök kanske saknar reell förändringskraft (även om de kan ge ökad medvetenhet som i sin tur kan sporra till förändringsinitiativ), så har andra varit mer direkta språkvårdsinitiativ.

Stor kraft har riktats mot såväl användningen av benämningar som *mankind*, *chairman* och *forefather* som generisk användning av pronomenet *he*. Ett tredje fokus har varit att introducera en titel för kvinnor, *Ms*, som i analogi med den manliga motsvarigheten *Mr* inte indikerar äktenskaplig status. Undersökningar har visat att dessa initiativ verkligen har medfört förändringar i språkbruket. Cooper (1989 s. 19) visar att särskilt generiskt *he* används mindre i amerikanska texter, medan Pauwels (2000) i en undersökning av muntligt språkbruk i Australien visar att konstruktionen fortfarande har fäste, även om särskilt yngre kvinnor i högre grad använder alternativa former.

I Sverige har denna diskussion varit mycket mindre livaktig och inte förts av feministrörelsen utan främst inom språkvetenskapen och språkvården. Diskussionen har fokuserat två problem: yrkesbeteckningar och generiskt *han* (Himanen 1990 s. 11). Relevant för frågan om könsneutralt språk är också adjektivbøjningen som i svenskan kan variera mellan *-a* och *-e* beroende på kön.

Precis som i fallet med USA kan man anta att diskussionen uppstod som ett svar på samhälleliga förändringar. Då kvinnorna kom ut på arbetsmarknaden märktes exempelvis bristen på yrkesbeteckningar som kunde användas på kvinnor. Formmässigt var yrkesbeteckningar som *lärare* och *läkare* maskulina. Här har Sverige gått en annan väg än Tyskland, som delvis p.g.a. språkstrukturella drag infört obligatoriska feminina former vid sidan av de manliga (Hornscheidt 1998). I Sverige har vi i stället valt att använda från början manliga yrkesbeteckningar könsneutralt. Det gäller exempelvis beteckningar med ändelserna *-are*, *-ör* eller *-or*: *lärare*, *informatör*, *doktor* (Grünbaum 1996 s. 113). Vi har också valt att behålla de historiska beteckningarna i de fall de är kvinnliga: det finns både manliga *sjuksköterskor* och *barnmorskor* på våra sjukhus (Himanen 1990 s. 24, Grünbaum 1996 s. 117). När yrkesbeteckningarna har haft *-man* som efterled, exempelvis *riksdagsman*, *ombudsman*, *tjäns-*

teman, har vi dock infört könsneutrala nybildningar som *riksdagsledamot*. Men då de i praktiken ofta används bara om kvinnor kan nyttan kanske ifrågasättas (Grünbaum 1996 s. 114).

Också generiskt *han* har kritiserats, dock inte från feministiskt håll (Hornscheidt 1998 s. 101). Från språkvårdens sida har bruket fått kritik för att det både kan vara opraktisk och »någon gång kännas stötande» (Dahlstedt 1967 s. 111). Tystnadspliktskommittén menade 1975 att skrivningar med generiskt pronomen medför att lagar och förordningar »formellt sett riktats till ungefär halva befolkningen när de reellt har gällt även andra hälften» (Molde 1976 s. 5). Olika lösningar har föreslagits: användningen av omväxlande *han* eller *hon*, *denne*, *vederbörande* eller olika varianter av både *han* och *hon*, *han/hon* etc. Det finns också förslag på att låta ett nytt könsneutralt pronomen ta hand om problemet: *hen* (inspirerat av finskans *hän*), *hin* eller *hn*. Den rekommendation som i dagsläget ges är att i de flesta fall använda *den* (Språkriktighetsboken 2005 s. 77–79).

Adjektivböjningen har inte fått någon större uppmärksamhet, varken av feminister eller av språkvårdare. Frågan gäller huruvida maskulin adjektivböjning ska användas i allmän betydelse, heter det *bästa kund* eller *bäste kund*? Ett problem är att *a-* och *e-*formens bruk inte är fast utan varierar regionalt och stilmässigt, och språkvården menar att man får välja själv (Språkriktighetsboken 2005 s. 88–96).

Hur debatten påverkat den faktiska språkanvändningen är osäkert. Användningen av generiskt *han* har undersökts av Himanen (1990) och Landqvist (2001). Himanen har i en analys av 60- och 70-talstexter lyckats visa att användningen av generiskt *han* minskat och varianten *han* eller *hon* ökat i svenskt tidningsspråk under tidsperioden 1960–1970. Men Landqvist å sin sida visar att generiskt *han* fortfarande används i svenskt författningsspråk och att alternativformer fortfarande är ovanliga.

2. Att lansera ett neutralt ord för flickors kön

2.1 Problemet

Vi känner alla till att en grundtanke i Freuds beskrivning av den lilla flickans psykosociala utveckling är att hon är avundsjuk på att pojkar har snopp: »Hon upptäcker en brors eller lekkamrats påfallande synliga, stora penis, erkänner

den genast som ett överläggset motstycke till sitt eget lilla och dolda organ, och är från det ögonblicket hemfallen åt penisavunden» (Freud [1925] 1998 s. 276).

Här är inte platsen att diskutera giltigheten i Freuds teorier som har blivit starkt ifrågasatta och problematiserade av psykologer, feminister och genusforskare. Citatet kan däremot användas som avstamp för en beskrivning av problematiken kring att vi inte har något ord för flickors könsorgan.

Att kvinnlighet överlag ofta definieras som en brist är något som många feministiska analyser har uppmärksammat (Cameron 1992a). Detta har feminister kritiserat som en effekt av en misogyn världsuppfattning snarare än en sann beskrivning av kvinnlighetens essens. Socialkonstruktivistiska feminister ifrågasätter dessutom om det över huvud taget finns någon essens i kvinnligheten och menar att den är en social konstruktion. Hirdman (1988), som har utarbetat den teori om hur det socialt konstruerade könet – genus – kan förstås, menar att detta karaktäriseras av två logiker: för det första att män och kvinnor ses som åtskilda och olika, och för det andra att mannen är normen och kvinnan det avvikande, en variant av kvinnligheten som brist.

Men att flickors kön beskrivs som en brist är ingenting som hör historien till. Så här låter det i en nyutkommen barnbok, Har loppan snopp? (text 22).

Förut var allt enkelt för Max. För det första fanns det dom med snopp. För det andra fanns det dom utan snopp. Och för det tredje var dom med snopp starkare än dom utan snopp. Uppenbarligen för att dom hade snopp!

Men flickor har ju likaväl som pojkar ett könsorgan. Vad är det som gör att flickors kön inte verkar finnas, och vad är det hos pojkarnas könsorgan som gör att det värderas högre? Är det synligheten, vilket verkar vara vad Freud antyder? Kan man då inte bara påpeka för alla barn att flickor också har ett kön och att graden av synlighet inte har något med värdet att göra? På så sätt skulle vi bespara flickorna penisavundens pina och få pojkarna att inse att flickorna har något eget.

Och det är här språket kommer in. Freud omtalar flickans könsorgan bara med en mycket allmän beteckning: *organ* – något som enligt ordboken är en »avgränsad inre kroppsdel [...] med bestämd funktion» (Bonniers svenska ordbok 1988). *Organ* kan alltså vara ett hjärta eller en lever, men i detta fall förstår vi utifrån sammanhanget att det är flickans könsorgan som åsyftas. Pojkens könsorgan benämns däremot med det specifika ordet *penis*.

Här kommer tanken med det misogyna språket in, att vissa specifikt kvinnliga betydelser och kategorier inte finns språkligt kodade eftersom språket avspeglar ett manligt perspektiv på världen (Cameron 1990 s. 13). Flickan avundas alltså pojken hans penis, inte för att den är något »överläggset motstycke»

(Freud [1925] 1998 s. 276) till hennes eget kön, utan för att hon inte vet om att hon har något eget, vilket i sin tur beror på att hon inte har något ord för det.

Analysen identifierar alltså en lexikal lucka – att språket saknar ett ord för något som vi behöver omtala, nämligen flickors könsorgan.

Någon lexikal lucka på språkssystemnivå kan det dock inte handla om; det finns trots allt många benämningar för flickors könsorgan, både sådana som står i lexikon och sådana som är förankrade i talspråket (det handlar snarare om överlexikalisering, se nedan avsnitt 4).

Problemet rör ordens lämplighet. En del anses passa bäst att använda hos doktorn men sämre i vardagliga situationer: »ord av mer klinisk karaktär som slida och vulva» (text 4). En del anses olämpliga för att de gör gemensam sak med könsorganet och bakdelen: »Framstjärt är ett totalt ologiskt ord» (5). En del för att de kan användas som skällsord: »brutalt, som 'fittan'» (4). Inte heller sexuellt färgade ord anses lämpliga: »idag har 'fitta' en klang av vuxen sexualitet» (34), »muttan [lät] för porrigt» (32).

Detta gör att faran är tudelad. Antingen känner flickor inte till något ord, och då vet de inte om att de har ett kön alls. Eller så har de negativa och olämpliga ord, som lär dem att flickors kön är mindre värt.

2.2 Språkvårdsinitiativets texter

Men om nu problemet har med språket att göra, kan man kanske använda språket för att lösa det. Genom att införa ett neutralt ord kan man visa att flickor också har ett kön, och att det är lika bra som pojkarnas. För att beskriva detta språkvårdsinitiativ har jag analyserat texter från specialtidningar, dags- och kvällstidningspress samt böcker, som alla tar upp frågan om att vi inte har något eget ord för flickors könsorgan, och/eller vill lansera ett visst ord.

Analysen vill framför allt försöka besvara frågan vilka som har varit de centrala aktörerna i språkvårdsinitiativet, vilka argument som framförs för lanseringen av ett neutralt ord, samt vilka ord som föreslagits. För att försöka finna de texter som kan tänkas ha påverkat språkbruket mest har jag begränsat sökningen till vissa specialtidningar (specialtidningar om sexualitet och tidningar riktade till föräldrar och förskolepersonal), de största dags- och kvällstidningarna samt några barnböcker. Det är naturligtvis möjligt att också andra texter har skrivits i ämnet, exempelvis i någon av de mindre dagstidningarna i landet, men då dessa når färre människor har de inte lika stort inflytande. Jag har också begränsat mig till texter och inte tagit med andra typer av språk-

vårdsinitiativ, som omröstningar i radio eller på Internet. Detta gör att analysen naturligtvis inte täcker alla initiativ som tagits. Jag kan heller inte veta vilken inverkan de enskilda texterna har haft.

Artiklar har samlats in från specialtidningarna Vi Föräldrar, Tidningen Förskolan samt Ottar från sent nittiotial och tidigt 2000-tal. Texterna från dags- och kvällspress hittade jag i de digitala arkiven Presstext och Mediearkivet genom att söka på de åtta vanligaste benämningarna som enkäterna gav (se nedan avsnitt 3): *snippa*, *snipa*, *slida*, *stjärt*, *springa*, *framstjärt*, *underliv* samt *fitta* i de största tidningarna Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet, Expressen och Aftonbladet. Jag har också funnit två artiklar i gratistidningen Metro, som inte finns tillgänglig via de digitala arkiven. Jag har uteslutit artiklar som i huvudsak handlar om frågan om ordet för vuxna kvinnors kön.

Två barnböcker med mer eller mindre uttalad ambition att för barn lansera ett ord för flickors kön har också hittats, Flickans lilla (text 29) respektive Har Loppa snabbt? (22).

Sammanlagt har jag funnit 37 texter, se källförteckningen. Den tidigaste är från 1990 och den senaste från 2004, båda artiklar i Expressen. Det är framför allt i Expressen och Dagens Nyheter som debatten förts, medan en stor morgontidning som Svenska Dagbladet inte har publicerat någon artikel i ämnet (i alla fall ingen som den digitala sökningen fann). Huvuddelen av texterna har publicerats under 2001–2003.

Språkvårdande initiativ brukar i typfallet drivas av någon myndighet eller liknande. I det här fallet kan vi alltså tvärtom se en mängd enskilda journalister, till större delen kvinnor, som driver frågan. Men kanske kan man också anse att RFSU, riksförbundet för sexuell upplysning, ligger bakom initiativet genom att de länge arbetat för frågan också på andra sätt än genom att skriva artiklar. Redan 1992 anordnade de en omröstning för att finna ett ord – denna gång dock inte speciellt för små flickor utan även för kvinnor. I slutet av nittioalet väcker de frågan igen i ett specialnummer av *Ottar* om kvinnans kön. I början av 2000-talet enas de först om *snäppan*, sedan *snippan*. I Malmö har de drivit ett förskoleprojekt om barns sexualitet, där ett av delmålen var att lansera *snippa* som gemensamt ord (Kosztovics 2003).

Vilka argument anförs då för att man ska lansera ett neutralt ord? Grundantagandet är att det som inte har någon benämning inte finns, som det uttrycks i en artikel från 1995: »Hur kan man ta på något som ofinns?» (text 20). Detta kan kopplas till den starka tolkningen av Sapir & Whorf-teorin, teorin att vi är fångna i språket och uppfattar världen på det sätt som den kodas språkligt. Men varför är det viktigt för flickor att veta att de har ett kön? De argument som

framförs handlar i huvudsak om att detta ger dem en sund sexualitet och en starkare självkänsla, dvs. de slipper penisavunden. Andra argument handlar om att ett ord skulle göra det lättare att tala om hur man sköter hygien vid toalettbesök och liknande. I en tidig artikel (12) anförs också argumentet att flickor behöver ett ord för att skydda sig från att bli sexuellt utnyttjade. Den första artikeln (13) har dock en helt omvänd argumentation – i den sägs det att vi får ett ord när flickorna och kvinnorna blir självständiga.

Med tiden blir argumentationen mer implicit. I ett flertal av artiklarna från 2000-talet framförs inga argument alls, utan det kan handla om att man kritiserar en ordboksredaktion för att de inte har något ord för det kvinnliga könsorganet i en ordbok för barn eller helt enkelt att vi ska använda ett specifikt ord, exempelvis *snippa*.

I en del av artiklarna lanseras inget specifikt ord, utan artikelförfattaren menar bara att vi bör enas om ett, möjligtvis utifrån en uppräknings av olika förslag på ord eller kortare intervjuer där olika personer får ge sina förslag. I de flesta artiklar har man dock ett eller några ord som man menar är lämpligare. Artiklarna från 1990-talet propagerar för *vagina* och *vulva*, och *snippa* dyker också upp en första gång 1998. Under 2000-talet dominerar *snippa*. *Snippa* är över huvud taget det ord som föreslås oftast, i mer än en tredjedel av artiklarna. *Fitta* föreslås tre gånger, alla gånger under 2000-talet.

Sammanfattningsvis kan sägas att man har använt två strategier vid valet av ord. Den ena har varit att förorda ett redan befintligt ord (exempelvis *vulva* eller *fitta*). Då många ord har negativa konnotationer måste man också omvärdera orden för att de ska fungera. Vad gäller ordet *fitta* handlar det då om strategier liknande dem som homosexuella har använt när de övertagit skällsorden *bög*, *flata*, *queer* (»we're here, we're queer – get used to it») (se Cameron & Kulick 2003 s. 28) eller när invandrare övertar *svartskalle* (se Kahlin 2005). För ord som anses olämpliga i mer allmän betydelse handlar det om att utvidga bruket till nya domäner.

Den andra vägen är att lansera ett nytt ord, exempelvis *snippa* eller *snäppa*. Dessa ord är inte helt nyskapade, men har begränsad spridning.

3. Enkätundersökningen

För att få en uppfattning om det aktuella språkbruket har jag genomfört en enkätundersökning. Tidigare har undersökningar utförts i Linköping och i

Malmö. Linköpingsundersökningen visade att endast 60 % av föräldrar och lärare hade något ord för flickors könsorgan medan motsvarande siffra för benämning av pojkarnas kön var 75 % av lärarna och 83 % av föräldrarna (Larsson 2001 s. 63). En undersökning på förskolor i Malmö visade att endast 21 % av förskolepersonalen uppgav sig ha ett *gemensamt* ord för flickors kön. Denna siffra ökade till 50 % efter ett projekt med delsyftet att introducera ett sådant ord (Kosztovics 2003). Hur många som uppgav sig ha ett ord över huvud taget undersöktes dock inte.

Föreliggande enkät har besvarats av två olika informantgrupper: förskollärare samt studenter vid Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet. Förskolepersonalens språkbruk var intressant framför allt av två skäl. För det första kan det tänkas peka mot framtiden, då de ord som används av förskolepersonal har stor möjlighet att sprida sig vidare, via barn och föräldrar. För det andra har det pedagogisk relevans, då förskolor ofta är viktiga arenor för förmedling och upprätthållande av åtskillnad mellan pojkar och flickor (Svaleryd 2002, Davies 2003). Att också låta studenter besvara enkäten har varit ett försök att ge en bild av språkbruket i samhället i stort. Studenterna som ingår i informantgruppen kan dock varken sägas vara åldersmässigt, könsmässigt eller utbildningsmässigt representativa för Sveriges befolkning överlag, varför resultaten av enkäten får ses som tentativa.

I enkäten, som var kort, ställdes frågan: »Vilket ord brukar du använda a) om pojkars könsorgan, b) om flickors könsorgan?», och därefter gavs utrymme för eventuella kommentarer. Ett problem med frågorna är att det är oklart om informanterna associerat till barn eller tonåringar. Vi kan anta att förskolepersonalen förstod att det handlade om förskolebarn. Studentinformanterna informerades muntligen om att det var ord för barn som åsyftades, men det är inte otroligt att vissa studenter ändå angav ord som de använde när de var tonåringar, exempelvis. I de enkäter som delats ut på förskolor efterfrågades också i vilka situationer orden användes. Alla informanter fick fylla i födelseår, kön och eventuell barnskötar- eller förskollärarytbildning.

Enkäterna har sedan analyserats. Jag har räknat alla ord för könsorgan som förekommer i svaren. Då många informanter har angivit fler än ett ord innebär detta att antalet ord överstiger antalet informanter. Jag har slagit samman böjningar (exempelvis bestämd form) med grundordet: *snippa* och *snippan* räknas alltså båda till kategorin »snippa». Jag tog även med ord som förekom inom parentes.

Ord som enligt informanternas explicita uppgift gäller vuxna har sorterats bort. Så har exempelvis skett med svaret: »När jag pratar med vuxna: underliv,

slidan». Jag tar heller inte med ord som informanten själv säger är olämpliga. Det innebär att jag sorterar bort svaret: »Gillar inte pga vulgärt: fitta». Det finns dock gränsfall: svaret »Framstjärt: vet inte! Egentligen brukar jag benämna de olika delarna var för sig» har sorterats på *framstjärt*.

3.1 Förskoleenkäten

Enkäter har samlats in från förskolor på tre orter: Stockholm, Nora och Alingsås, under läsåret 2004–2005, se tabell 1. Sammanlagt har 152 enkätsvar kommit in. Informanterna är födda mellan 1939 och 1985.

Enkäterna har i de flesta fall skickats ut sedan jag fått tillstånd av förskolechef eller liknande. I ett fall var jag själv med ute på förskolan och samlade in enkäterna. Manliga informanter står för endast 7 % av svaren, och detta avspeglar den sneda könsfördelningen bland dem som arbetar på landets förskolor.

Tabell 1. Förskoleinformanterna.

Tidpunkt	Ort	Antal	Kvinnor/män
Höst 2004	Storstockholm	82	72/10
Vår 2004	Nora	32	32/0
Vår 2004	Alingsås	38	37/1
Totalt		152	141/11

Någon lexikal lucka vad gäller benämning på pojkars könsorgan finns inte då alla informanter ger svar på frågan om vad de kallar pojkars könsorgan. I genomsnitt anger varje informant 1,1 ord och enkäterna ger tillsammans nio synonymer, varav tre är varianter på *pille* (*pille*, *pillenicken* och *pillesnopp*). Intressant att notera är att *stjärt* och *kisseriet*, som också förekommer som benämning på flickors könsorgan, dyker upp här (låt vara endast med en förekomst var).

Den etablerade benämningen verkar vara *snopp*. Den överväldigande majoriteten av informanterna ger *snopp* som enda svarsord. Ordet utgör också 89 % av alla svarsord och finns i 97 % av alla enkäterna. *Penis*, som är det näst vanligaste ordet, utgör endast 6 % av svarsorden.

Vad gäller benämningen på flickors könsorgan är det 5 % av informanterna som inte anger något ord, se tabell 2. I genomsnitt anger informanterna 1,1 ord. Antalet synonymer är tre gånger fler än för pojkorden, 27 stycken. 40 % av synonymerna förekommer dock endast i en enkät vardera.

Tabell 2. De sju vanligaste svarsalternativen, förskoleenkäten (procentuell förekomst i enkäterna).

Svar	Förekomst i procent
Snippa	32
Slida	17
Stjärt	15
Springa	10
Snipa	7
Anger inget ord	5
Underliv	5

Vi ser också att den vanligaste benämningen är *snippa* som förekommer i 32 % av svaren (läggs de ihop med *snipa* blir siffran 39 %). Också *slida* och *stjärt* förekommer ganska ofta, i 17 respektive 15 % av svaren. Om de olika varianterna av *stjärt* och *rumpa* (*stjärt*, *framstjärt*, *lilla stjärten*, *rumpa* etc.) läggs ihop finns dessa i 21 % av svaren (endast *stjärt* finns upptaget i tabell 2).

Benämningen *snippa* verkar enligt enkäten ha ett ganska starkt fäste i förskolan. Enkäten visar dock också på regionala skillnader, då *snippa* dominerar starkt i stockholmsenkäten (40 %) men inte alls på samma sätt i Nora (11 %) eller Alingsås (15 %), där *springa* respektive *stjärt* i stället är de vanligaste orden. Någon helt etablerad benämning, som *snopp* kan sägas vara, finns inte för flickors könsorgan.

3.2 Studentenkäten

Enkäter riktade till studenter har samlats in vid fyra tillfällen under läsåret 2004–2005, se tabell 3. Informanterna läste på olika kurser vid Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet. Sammanlagt har 196 enkätsvar inkommit. Informanterna är födda mellan 1949 och 1985. 10 % av dessa har barnskötar- eller förskolläraryr utbildning.

Jag har själv undervisat i studentgrupperna och enkäterna har integrerats i föreläsningarna, då de kunnat leda vidare till diskussion kring ämnet språk och kön, som behandlats i de aktuella kurserna. Att just dessa studentgrupper valdes hade alltså framför allt praktiska orsaker. Till viss del kan informanterna antas vara intresserade och eventuellt ha en del förkunskaper i ämnet (då de åtminstone bör vara intresserade av språkets sociala dimensioner). Den sneda könsfördelningen på kurserna slår igenom i enkäterna, som endast har 16 % manliga informanter.

Tabell 3. Studentinformanterna.

Tidpunkt	Studentgrupp	Antal	Kvinnor/män
Höst 2004	Grundkurs svenska	39	27/12
Höst 2004	Läraryrket	55	50/4 ¹
Vår 2005	Grundkurs svenska	54	40/14
Vår 2005	Läraryrket	48	47/1
Totalt		196	164/31

Vad gäller benämning på pojkars könsorgan så finns ingen upplevd lexikal lucka, då alla enkäterna anger minst ett svarsalternativ. I genomsnitt anger varje informant 1,3 ord, och enkäterna som helhet ger 30 olika synonymer. Av dessa är det över tre fjärdedelar som endast förekommer en gång.

Den gängse benämningen är ganska klart *snopp* också bland studenterna. 97 % av svarsorden är *snopp* och *pillesnopp*, och 95 % av informanterna anger ordet *snopp* eller *pillesnopp* som enda alternativ eller tillsammans med andra synonymer. Av de andra benämningarna är det endast *penis* som har någon högre frekvens (9 % av informanterna).

Det ser annorlunda ut när det gäller benämning på flickors könsorgan. För det första är det 17 % av informanterna som inte uppger något ord, se tabell 4. För det andra ger enkäterna sammanlagt hela 61 olika synonymer, dvs. dubbelt så många som synonymerna för pojkars könsorgan (i genomsnitt anger varje informant 1,1 ord). Precis som för pojkorden är dessa dock ofta engångsord, två tredjedelar av orden förekommer endast en gång.

Tabell 4. De sju vanligaste svarsalternativen, studentenkäten (procentuell förekomst i enkäterna).

Svar	Förekomst i procent
Slida	20
Snippa	18
Anger inget ord	17
Stjärt	9
Framstjärt	7
Underliv	7
Fitta	5

¹ En person har inte angivit kön.

De vanligaste benämningarna är *slida* respektive *snippa*, de förekommer i 20 respektive 18 % av enkäterna. Också varianter på *stjärt* och *rumpa* (*stjärt*, *framstjärt*, *lillstjärt*, *rumpa*, *framrumpa*) finns i 19 % av svaren (endast *stjärt* och *framstjärt* finns upptagna i tabell 4). Ordet *fitta* förekommer i 5 % av enkäterna.

Sammantaget visar enkäterna att bruket av ord för flickors könsorgan är varierande, med många synonymer och ganska stor spridning dem emellan. Även om det finns en kärngrupp av ord – *slida*, *snippa* och varianter av *stjärt* – som förekommer i många av svaren, kan man inte säga att det finns någon helt etablerad benämning på samma sätt som *snopp* är den gängse benämningen på pojars könsorgan. Det ganska stora antalet informanter som inte uppger något ord visar också på detta.

3.3 Diskussion

De två enkäterna uppvisar vissa skillnader. I förskoleenkäten förekommer inte ordet *fitta* någon gång. Detta ord anses också väldigt stigmatiserat, och det är därför anmärkningsvärt att det i studentenkäten faktiskt är det sjunde vanligaste svaret. I textmaterialet (se ovan, avsnitt 2) kan vi dock se förslag på att man som en medveten motstrategi skulle vilja överta det negativt konnoterade ordet (exempelvis text 27 och 16). En förklaring kan alltså vara att denna motstrategi har börjat ge utslag i språkbruket, åtminstone utanför förskolevärlden. Det finns dock andra, troligare förklaringar som handlar om hur informanterna förstått enkätens frågor. En är att studenterna, trots att enkäten efterfrågar vilket ord de använder, uppger det ord de skulle *vilja* använda i linje med motstrategin som nämnts ovan. En annan är att de, trots att jag upplyste dem om att det var frågan om ord för små flickors könsorgan, anger vad de kallar större flickor/vuxna kvinnors kön.

Framstjärt har inte alls en lika stark ställning i förskolan som bland studenterna, medan det omvända gäller för *stjärt*. Vi kan också se att ord som bildats på *stjärt* eller *rumpa* (framför allt *stjärt* och *framstjärt*, men också *rumpa*, *framrumpa* och några till), har ungefär lika många förekomster som *snippa* i båda undersökningarna, men här visar en del kommentarer på negativa värderingar kopplade till ordet: »min mamma sa framstjärten, hemskt!» (kvinna, född 1971).

Alla synonymerna som enkäterna har gett (se nedan, tabell 6) visar med all tänkbar tydlighet att det inte finns någon lexikal lucka på ett språkligt plan – svenskan har många ord för flickors könsorgan! En förklaring till att så pass

många informanter uppger att de inte har något ord kan dock vara att många av orden har negativa konnotationer för en del språkbrukare. Enskilda språkbrukare upplever alltså att de inte har något ord, att de har en lucka i det individuella ordförrådet. 17 % av informanterna i studentenkäten anger att de inte har något ord, och med tanke på studenternas ålder och utbildning och inte minst könsfördelningen (det är troligt att kvinnor i högre grad har ett ord än män) kan man tänka sig att siffran skulle bli högre om hela Sveriges befolkning skulle få svara på enkäten. I förskoleenkäten var det endast 5 % av informanterna som angav att de inte hade ett ord. Alla informanterna i båda undersökningarna hade dock minst ett ord för pojkars könsorgan.

Vad detta beror på – att informanterna som anger att de inte har något ord aldrig talar om flickors könsorgan, inte känner till något ord och därför inte *kan* tala om det (fast de har behov av det), eller har ord som de inte tycker är bra – kan vi inte veta utifrån enkäten.

Att andelen informanter som anger att de inte har något ord för flickors könsorgan är lägre i förskolan än bland studenterna kan tolkas på flera sätt. En förklaring är att förskolepersonalen i och med sitt arbete i högre grad än studenter kommer i kontakt med små flickor och att verksamheten då också skapar behovet av ett ord. För detta talar också de enkätkommentarer som anger att informanten använder orden både vid toalettbesök och när man pratar om kroppen eller sexualitet: »vid toalettbesök, vid barnens utforskande» (kvinna, född 1969). En annan förklaring, som naturligtvis samspelar med den första, är att det språkvårdsinitiativ som RFSU drivit har gett särskilt stor effekt inom förskolan.

En del kommentarer visar att det finns en allmän uppfattning att *snippa* är ett ord man borde använda: »snippa är det, antar jag, politiskt korrekt att säga. Men själv använder jag mer spontant det 'anonyma' springa, tyvärr!» (man, född 1971). Och en annan: »Jag försöker säga 'snippa' för att RFSU har rekommenderat det» (kvinna, född 1980). I förskoleenkäten anger några informanter att man kommit överens om benämningen gemensamt på förskolan: »Vi har diskuterat och kommit fram till detta i arbetslaget» (kvinna, född 1963).

4. Synonymerna

Enkätterna konstruerades för att visa hur det aktuella språkbruket bland förskolepersonal och studenter såg ut, och vill man raljera lite kan man se att den

gamla devisen om »kärt barn ...» håller också här. Sammantaget har enkäterna gett 35 synonymer som benämning på pojkars kön, se tabell 5, och 70 ord för flickors, se tabell 6. Följande avsnitt ska undersöka hur språkliga mönster bland dessa synonymer, särskilt flickorden, kan sägas hänga ihop med kulturella föreställningar om kön.

Tidigare forskning har visat att ideologiska föreställningar kring kön influerar hur man i ett samhälle benämner könsorgan. Cameron (1992b) visar hur de metaforer som används i amerikanska smeknamn på det manliga könsorganet hänger ihop med kulturella definitioner av manlighet och sexualitet. Sålunda beskrev metaforerna inte sällan penisen som ett vapen eller en självständig varelse med egen vilja. Braun & Kitzinger (2001) visar hur engelska ordböckers beskrivning av det kvinnliga och det manliga könsorganet hängde ihop med den kulturella föreställningen om kvinnligheten som brist och passivitet och manligheten som aktivitet.

4.1 Överlexikalisering och tabu

Hur kommer det sig att vi har så många benämningar på könsorganen? En förklaring kan vara så kallad överlexikalisering (Halliday 1978 s. 165, Carter 1987 s. 93 f.). Att ett begrepp har många synonymer tyder på att det på något sätt är problematiskt eller tabubelagt, i typfallet att det har med sex, död eller naturalia att göra (Byrman 1989 s. 19). I detta fall handlar det om att orden denoterar någonting som har med sexualitet och urin att göra, två områden som är potentiellt känsliga och tillhör det allra mest privata i vårt samhälle.

Tabu kan också påverka hur orden värderas och de negativa eller olämpliga konnotationer som de får. Tabu kan förklaras som ett socialt fenomen som uppkommer i mellanrummet mellan två oförenliga kategorier. Om vi har två kategorier, A och B, och dessa definieras genom sin åtskillnad: A är vad B inte är och vice versa, och dessa två kategorier överlappas av en tredje kategori, C – som delar egenskaper med dem båda – uppstår tabu (Leach 1964 s. 36).

Byrman (1989) har undersökt det stora antal graviditetsuttryck som finns i svenska språket och menar att de olika uttrycken varierar i upplevd fulhet beroende på hur starkt orden aktualiserar sexualitet. Sålunda är ett uttryck som *Han har gjort henne på smällen*, som fokuserar det samlag som föregått graviditeten, fulare än *Hon ska ha en liten*, där fokus snarare ligger på det framtida föräldrskapet.

Någon attitydundersökning liknande Byrmans har inte gjorts för orden för

flickors könsorgan. Däremot visar såväl textmaterialet som enkätundersökningen hur de olika orden värderas på ett sätt som kan kopplas till tabuteorin. Ord för flickors könsorgan kan värderas negativt utifrån vilka domäner de kan användas i. Ord som kan användas i den medicinska världen eller i poesi är därför olämpliga: »slida [är] alltför kliniskt» (text 5), »Vissa moderna föräldrar försöker motverka den negativa könsbilden genom att ambitiöst hitta på de mest poetiska och surrealistiska namn» (20).

Tydligast kommer värderingen till uttryck vad gäller benämningar för flickors könsorgan som på något sätt kan förknippas med sexualitet: »idag har 'fitta' en klang av vuxen sexualitet» (34), »muttan [lät] för porrigt» (32). Att orden inte ska ha någon sexuell klang – fast de benämner könsorganet – kan tyckas märkligt, men kan kopplas till vårt samhälles syn på det oskyldiga och asexuella barnet. Denna syn ifrågasätts också någon gång i artikelmaterialet av skribenter som förordar *fitta*: »detta snygga ord fyllt med sex och power» (16).

Intressanta utifrån tabuteorin är också de s.k. stjärtorden. Dessa värderas genomgående negativt: »min mamma sa framstjärten, hemskt!» (enkätmaterialet, kvinna, född 1971). »Framstjärt är ett totalt ologiskt ord» (5). Då sexualitet är tabu är ordet känsligt bara genom att tillhöra synonymkategorin för det kvinnliga könsorganet (precis som alla de andra synonymerna). För det andra är ordet fult genom att det egentligen betyder någonting som har med exkrementer att göra – vilket också är tabu (Byrman 1989 s. 19). Som om detta inte skulle räcka blandas nu dessa två i sig tabuladdade fält samman, vilket medför ytterligare tabu: »benämningen 'framstjärt' [...], en term som precis som 'kissen' förbinder könsorganet med kiss och bajs» (21).

Sammanfattningsvis kan sägas att om orden på något sätt blandar samman två områden som utifrån tabuteorin inte får sammanblandas – sexualitet och den medicinska världen, barn och sexualitet, sexualitet och exkrementer – blir de negativt värderade (detta ifrågasätts dock någon gång vad gäller sammanblandningen av barn och sexualitet).

Att det finns fler synonymer för flickornas könsorgan än för pojkarnas kan kanske också förklaras utifrån tabuteorin – flickor och sexualitet är helt enkelt mer tabubelagt än pojkar och sexualitet, vilket leder till en högre grad av överlexikalisering. Det kan också bero på att det ännu inte har etablerats en fullständigt accepterad benämning som pojkarnas *snopp*. Detta medför större variation och ett större utrymme för mer eller mindre fantasifulla och kanske tillfälliga nybildningar.

4.2 Språkliga mönster

Går man igenom alla synonymerna kan man se vissa språkliga mönster i de båda grupperna. För pojkorden (tabell 5) kan vi se att ett en del gör penisen till en person eller en figur (*Lillen, Pelle, Petter-Niklas, Snobben*) och några är metaforiska anspelningar på könsorganets form, framför allt hämtade ur skafferiet (*dolme, prinskorv*).

Detta kan jämföras med Cameron 1992b. Också där förekom personifieringar och matmetaforer bland collegestudenters smeknamn på penisen. Att göra penisen till en person menade Cameron anknöt till en kulturell föreställning om penisen som en okontrollerbar Andre, med eget liv, och att använda matmetaforer var ett sätt att implicera litenhet hos organet. Det är därför intressant att se att denna typ av metaforer också dyker upp bland de ord som svenska informanter uppger att de använder om små pojkars kön. Detta skulle kunna vara en kulturell föreställning som vi delar med den amerikanske kulturfären.

I den amerikanska undersökningen liknades penisen dock framför allt vid hjältar, djur, verktyg och vapen, något som Cameron menar visar på kulturella föreställningar om penisens roll i den heterosexuella kärleksakten. Skillnaden mellan den amerikanska undersökningen och föreliggande kan antagligen förklaras utifrån att det här är frågan om benämningen på barns könsorgan, varvid de sexuellt laddade metaforerna inte anses lämpliga (se ovan avsnitt 4.1). En intressant fråga för vidare forskning är dock om dessa mönster för vuxna mäns könsorgan också skulle synas i en svensk undersökning.

Det är heller antagligen ingen slump att 29 % av orden slutar på *-e*, då denna vokal kan ange maskulin betydelse (ett exempel är adjektiv på *-e* till huvudord med maskulin betydelse: *den gamle mannen*). I svenskan är manliga smeknamn gärna tvåstaviga ord med slutledet *-e* (Riad 2002 s. 75): *Sven* blir *Svenne*, *Jan* blir *Janne*. Över en fjärdedel av synonymerna har denna form.

Tabell 5. Alla enkäter, pojkord.

Balle	Kissfinger	Pille	Snoppa
Barndomsminne	Kokosh	Pillenicken	Snorre
Dolme	Kotte	Pillenirk	Snupp
Druse	Kuk	Pillerillen	Snutte
Fjong	Lillen	Pillesnopp	Spopp
Gungeligung	Morot	Pitt	Stjärt
Humhum	Pelle	Prinskorv	Strut
Kisse	Penis	Snobben	Underliv
Kisseriet	Petter-Niklas	Snopp	

Tabell 6. Alla enkäter, flickord.

Blomma	Kisselina	Miff	Sköte
Det kvinnliga könsorganet	Kisselisa	Muff	Slida
Dosa	Kissemaja	Muffsa	Smula
Där fram	Kissemurra	Murra	Snipa
Där nere	Kisseriet	Murvetossa	Snipp
Fia	Kissibur	Mus	Snippa
Fiffi	Kissimurra	Mussla	Snuppa
Fitta	Kisstjärt	Mutta	Snutta
Framrumpa	Knopp & springa	Mutte	Snäcka
Framstjärt	Kussimurra	Necessär	Snäcka & pärla
Grej	Kön	Pilla	Springa
Greta	Könsorgan	Plurra	Stjärt
Höna	Lilla asken	Possolina	Tisse
Kiss	Lilla musen	Prilla	Underliv
Kissa	Lilla stjärten	Pulla	Vagina
Kissblomma	Lillstjärt	Puppa	Vulva
Kisse	Lottan	Ros	
Kisselikiss	Mellan benen	Rumpa	

I gruppen av flickord (tabell 6) kan man också se en del mönster. Även för flickorden finns det många benämningar som anspelar på könsorganets form eller utseende (*blomma, springa*), men här är metaforiken snarare hämtad från naturen i allmänhet och växt- (*blomma, ros*) och djurriket i synnerhet (*höna, mus, mussla*). Bildledet kan också vara något som innehåller något (*lilla asken, necessären*), ibland värdefullt (*mussla, snäcka, snäcka & pärla*).

Kanske kan dessa mönster också kopplas till kulturella föreställningar om flickors sexualitet/asexualitet. Vad betyder det exempelvis att könet liknas vid blommor? Det är antagligen inte bara en utseendemässig association där blomornas blad motsvaras av blygdläpparna, utan också en association till sexualitet, där blomman som blir befruktad av ett bi används som en bild av den mänskliga fortplantningen (jämför uttrycket »blommor och bin»). Att blomman är en passiv mottagare av pollen från det omkringflygande biet är antagligen inte heller någon slump, utan kan kopplas till synen på den kvinnliga sexualiteten som passiv, till skillnad från mannens aktiva. Braun & Kitzinger (2001) som undersökt engelska ordboksdefinitioner av *vagina* och *penis* visar samma tendens.

Lite svårare är det kanske att tolka djurmetaforerna. Även om de inte är personifieringar som i fallet med pojkorden, ansluter de till samma tanke om könsorganet som en egen, självständig entitet med eget liv. Om inte annat är detta

ett alternativ till den bild av den kvinnliga passiva sexualiteten som diskuterades i anslutning till blomm-metaforiken ovan.

Särskilt intressanta är kanske metaforerna där bildledet är något som innehåller något, möjligtvis värdefullt. Är detta en omskrivning för oskuld, alltså det kulturella värde som tillskrivs flickors sexuella återhållsamhet? Om man öppnar asken eller musslan (dvs. har sex), riskerar man att innehållet eller pärlan trillar ut – oskulden och hedern går förlorad. En annan, mindre pessimistisk tolkning är att metaforiken associerar till sexualitet i positiv bemärkelse. Då skulle innehållet i *lilla asken* eller *dosan* vara den sexuella njutningen, och *pärlan* i *snäcka* & *pärla* klitoris, ett organ som är extra känsligt för sexuell retning.

Orden har också vissa formmässiga regelbundenheter. Vad gäller ordens begynnelsebokstäver finns det många ord på *k-*, *m-* och *s-*. Många ord börjar också på ljudkombinationerna *mu-* respektive *sn-*. Nästan 20 % av benämningarna innehåller morfemet *kiss-*. Över hälften av orden slutar på *-a*, som på samma sätt som *-e* kan ange kön i svenskan (exempelvis slutar feminina yrkesbeteckningar ofta på *-a*: *barnmorska*, *köksa*). Också här ansluter orden till mönster för hur vi bildar smeknamn i svenskan. Kvinnliga smeknamn är ofta tvåstaviga ord som slutar med *-a* (Riad 2002 s. 75), och till detta mönster ansluter över 40 % av orden för flickors könsorgan. Av de vanligast förekommande orden är det också tre som innehåller vokalparet *i* och *a*: *fitta*, *slida* och *snippa*.

Även om enkäterna gett ett stort antal synonymer verkar det alltså som om många av dessa synonymer hålls samman av vissa formmässiga och metaforiska samband, som visar att de inte bildats helt slumpmässigt.

4.3 Snippa

Synonymen *snippa* kan vara värd att kika lite närmare på, då detta ord har en stark ställning i språkvårdsinitiativet och också är ett av de vanligaste orden i både förskole- och studentenkäten. Jag menar att detta ord har vissa formmässiga egenskaper som kanske kan förklara dess popularitet, och också talar för dess fortsatta utbredning.

Ovan har vi sett att ordet formmässigt ansluter till ett flertal av mönstren bland synonymerna. För det första är det antagligen från början en metafor som går tillbaka på ordet *snipa*, och syftar på formen hos antingen en gräddsnipa – »avlång mindre kanna l. skål» (SAOB S 8123), alternativt »mindre (, flatbottnad), smal, i båda ändar spetsig båt» (SAOB S 8123), dvs. en avlång och smal

form eller behållare. Denna metaforik kommer visserligen inte från djur- eller växtriket som de andra metaforerna – men kanske är detta också en styrka, då det gör ordet lite mer vardagsbetonat och inte alltför poetiskt. Varken *snipa* i betydelsen *gräddsnipa* eller *båtsnipa* används särskilt frekvent, vilket försvagar bildledets påverkan och kan göra den nya användningen mer självständig.

Det andra mönstret ordet ansluter till är att det börjar på *sn-*. Anledningen till att så många av synonymerna börjar på *sn-* kan kanske stå att finna i ljudsymbolismen, tanken att vissa ljud och ljudkombinationer hänger ihop med vissa betydelser (Jakobson & Waugh 1979 s. 183). Abelin (1999), som studerat ljudsymbolismen i svenskan, har visat att klustret *sn-* verkar ha viss pejorativ betydelse (andra ord i svenskan som börjar på samma sätt är exempelvis *snafs*, *snicksnack*, *snylta*), men här är det förmodligen inte mer nedsättande än det är för exempelvis *snopp*.

Det tredje mönstret är att ordet innehåller vokalparet *i* och *a*. Utöver att dela detta mönster med många av de andra orden i enkätsvaren, delas egenskapen också med många andra ord som antingen (på både neutralt och klart nedsättande sätt) betecknar kvinnliga individer, exempelvis *kvinna*, *flicka*, *kicka*, *slinka*, *piga*, *stinta*, *frilla*. Det finns naturligtvis många substantiv som inte har dessa specifikt kvinnliga betydelser (*ficka*, *hicka*), men däremot är det svårt att finna särskilt många exempel på substantiv med någon klar manlig koppling. Möjligen kan man anföra *prilla* 'portion snus' som ett ord med viss manlig konnotation. Men faktum är att det också förekommer här som en av synonymerna för flickors könsorgan (se tabell 6).

Den fjärde egenskapen är att ordet, liksom många av de andra, ansluter till en vanlig form för smeknamn bildade till ett kvinnonamn, dvs. är ett tvåstavigt ord med initial betoning och *-a* i slutet (Riad 2002 s. 75). Det kan förstärka både dess koppling till kvinnlighet och dess vardagliga karaktär.

Sedan finns det en egenskap hos ordet, som det inte delar med någon av de andra synonymerna, nämligen dess starka formmässiga koppling till *snopp*. Är det rentav ett ord bildat till *snopp*? Detta kan vi naturligtvis inte få reda på med någon säkerhet, men däremot är det troligt att populariteten hos detta ord har att göra med att *snopp* och *snippa* bildar ett formmässigt tilltalande ordpar. Denna formmässiga likhet är inte bara tilltalande i största allmänhet, utan jag menar att den tydligt kan kopplas till hur vi förstår och konstruerar kön i samhället. För det första förstår vi gärna manligt och kvinnligt som ett grundläggande konceptuellt par i vår kultur, där de två delarna är som två sidor av samma mynt – kön. Att dessa då uppvisar formlikhet är symboliskt. Formlikheten består i detta fall av att de ingående konsonanterna är desamma, och pla-

cerade likadant: *sn* : *pp*. Men vi förstår inte manligt och kvinnligt som två likadana eller likvärdiga delar i ett par. Olikheten kommer till uttryck genom att det manliga ordet innehåller vokalen *o*, medan det kvinnliga ordet innehåller vokalerne *i* : *a*, dvs. både olika kvalitet och olika antal. Olikhet skapar också viss asymmetri. Visserligen blir *snippa* det kvantitativt – bokstavs-, fonem- och stavelsemässigt – längre ordet, vilket i sig gör det överordnat. Men två andra egenskaper placerar i stället *snippa* under *snopp* i hierarkin. Ordet *snippa* kan ses som en bildning till ordet *snopp*, vilket korrelerar med hur vi vanligtvis konstruerar feminina ord, exempelvis yrkesbeteckningar, genom en ändelse: *kock* – *kocka*. Detta gör *snippa* till det markerade och sekundära ordet, och stämmer väl överens med den kulturella föreställningen om kvinnan som »det andra könet» (Beauvoir [1949] 2002). Vokalväxlingen mellan *o* och *i* kan också förstås som en symbolisk representation av tanken om kvinnligheten som det mindre könet (se exempelvis Freud-citatet ovan i avsnitt 2.1). Just vokalen *i* anses ha starka ljudsymboliska kopplingar till litenhet, svaghet och betydelselöshet (Jakobson & Waugh 1979 s. 183).

Hirdman (1988) menar att kön (genussystemet i hennes terminologi) struktureras av två lagar: dels att manligt och kvinnligt är två olika kategorier som inte bör blandas, dels att det manliga är det överordnade och normen. Kopplar vi detta till beskrivningen ovan ser vi att ordparet *snippa* – *snopp*, vare sig vi tycker om det eller inte, stämmer överens med vår kulturella förståelse av kön vad gäller att det manliga är överordnat. Däremot stämmer det inte med antagandet att manligt och kvinnligt är två helt olika kategorier som inte bör blandas (det så kallade särartstänkandet), då *snopp* och *snippa* som ord har många egenskaper gemensamma. Sett som beskrivning av vår förståelse av kön symboliserar därmed ordparet snarare en enkönsmodell än en tvåkönsmodell (Laqueur 1994, Hirdman 2001).

Sammantaget har ordet *snippa* alltså en mängd egenskaper som gör att det, utifrån allmänt språkliga och mer ljudsymboliska utgångspunkter, är sammanlänkat med vårt samhälles kulturella konstruktion av kön.

5. Ett lyckat initiativ?

En relevant fråga vid alla typer av språkvård är naturligtvis om de tagna initiativen resulterar i någon förändring, och i så fall i den förändring som man önskade. När det gäller detta språkvårdsinitiativ handlar det i stort om tre frågor:

Har man lyckats etablera en neutral benämning? Vilket ord är detta? Och kommer det i så fall att leda till ökad jämställdhet genom att flickor får större självkänsla och kroppsmedvetenhet?

Även om undersökningen är synkron och alltså ger indikationer om språkbruket endast vid en viss tidpunkt, menar jag att det finns fog för att anta att den upplevda lexikala luckan – att individer känner att de saknar ett ord – har minskat. Detta stöds av rapporteringen av RFSU:s projekt (Kosztovics 2003). Också det faktum att förskoleinformaterna i lägre grad uppgav sig sakna ett ord kan tas som tecken på detta. Enkätundersökningen och i viss mån textmaterialet gav ju vid handen att det finns en stor mängd synonymer i bruk, vilket också klart och tydligt visar att det inte finns någon lucka på språkssystemplanet. En komplicerande faktor är dock att just denna synonymrikedom antagligen bidrar till en rikedom och brokighet i ordens laddning, då dessa ord ofta har en vardaglig och tillfällig karaktär och inte tas upp i ordböcker eller används i skrift. Ett ord som upplevs som neutralt av en språkbrukare kan därför upplevas som olämpligt av en annan. Det är antagligen inte förrän svenskan har en, och endast en, kodifierad benämning som används konsekvent i text och finns upptagen i ordböcker, som vi kan säga att vi har en neutral benämning.

Kommer luckan att fyllas av ett särskilt ord? Här tror jag att *snippa* har en god chans. *Snippa* är det absolut vanligaste ordet i förskoleenkäten. Och då förskolornas språkbruk har stor möjlighet att spridas till det omgivande samhället via föräldrar och barn, tror jag att *snippa* har god chans att etableras i svenskan i takt med att förskolebarnen växer upp. *Snippa* har varit det dominerande ordet i det undersökta textmaterialet och även det ord som förordats av RFSU. Språkligt har *snippa* också många formella egenskaper som talar för att det kommer att accepteras av språkbrukare i gemen, och här tror jag särskilt att de egenskaper som symboliskt kopplar det till vår kulturella förståelse av kön är viktiga. Dessutom har ordet börjat användas utan kommentar i olika sammanhang och alltså inte bara i den typ av debatterande texter som undersökts här. Exempel på detta är pjäsen *Snopp och snippa* som sattes upp på Backateatern i Göteborg 2005, och textningen av den amerikanska filmen *Kiss Kiss Bang Bang* som går på biograferna i början av 2006. Slutligen har *snippa* kommit med i den trettonde upplagan av SAOL, vilket troligen starkt kan bidra till att ordet etableras ordentligt.

Vilka av de andra synonymerna som kommer att leva kvar vid sidan om *snippa* är svårt att veta, men något som framtida forskning säkert kan ta reda på. Framför allt kan det vara intressant att se om det negativt värderade *framstjärt* förlorar i bruk inom den närmsta framtiden.

Intressant är att se att initiativet som började med att man föreslog *vagina* och *vulva* resulterade i att ett helt annat ord antogs. Varken *vagina* eller *vulva* ger något större utslag i enkätundersökningen och det talar för att detta del-initiativ misslyckades.

Man har också föreslagit ett omvärderande av det negativt laddade *fitta*. Detta verkar dock inte heller ha lyckats; ordet förekommer endast i student-enkäten. En starkt bidragande orsak till detta misslyckande är antagligen ordets tydliga sexuella laddning, som gör att man inte gärna vill använda det som beteckning på barns kön. Men det kan också bero på att det är svårt att lansera ett ord åt någon annan än sig själv. Olika grupper har med framgång återtagit tidigare negativt laddade beteckningar, exempelvis *bög* och *svartskalle*. Men det är antagligen betydligt svårare att lansera en beteckning åt en grupp man talar för än åt en grupp man tillhör, då gruppen man talar för inte på samma sätt har förberett sig på det motstånd som kan uppstå. Ytterligare en komplicerande faktor är naturligtvis att det handlar om barn, som är mer sårbara och skyddslösa än vuxna. För att lansera ett ord för en annan grupp måste man alltså välja ett som inte är laddat.

Anta alltså att *snippa* är det ord som framför de andra alternativen håller på att etableras i svenskan. Vad kommer att hända med ordet? Kommer det nya ordet att kunna förbli en neutral och vardaglig benämning, eller kommer gamla föreställningar om kvinnor och sexualitet att i sin tur ladda ordet med negativa konnotationer, likt många av de synonymer som inte verkar ha fått fäste? Kommer *snippa* att kunna hålla sig undan den pejoriseringsprocess som ofta drabbar kvinnliga ord? Betydelsen och laddningen hos ord som betecknar kvinnor förändras ofta och får fler och fler negativa konnotationer, för att i slutändan få en klart nedsättande och negativt sexuell betydelse (Schulz 1975, Svahn 1999). Det engelska ordet *mistress* var förut endast en beteckning på en kvinnlig person, men används numera mest i betydelsen 'älskarinna', medan inget liknande har drabbat den manliga pendangen *master*. Pejorisering kan ses som ett sätt att skapa skällsord för kvinnor (Svahn 1999). Svenska exempel som Svahn anför är *kona*, *frilla* och *käring*, ord som tidigare varit neutrala men numera är starkt nedsättande i de flesta dialekter. Schulz (1975) menar att pejoriseringen i grunden handlar om gruppen mäns rädsla för och fördomar om gruppen kvinnor, som kommer till uttryck genom att män försöker kontrollera kvinnorna genom språket. Jag tror dock det är bättre med en förklaring som inte spekulerar och generaliserar kring mäns känslor och inställning till kvinnor. Utifrån den diskursanalytiska tanken att språk och samhälle hänger ihop på ett dialektiskt sätt kan pejoriseringen i stället ses som en följd av att kulturella och negativa

föreställningar om kvinnor med tiden avspeglas i ordens betydelse, vilket i sin tur cementerar och vidareför dessa föreställningar.

Få vetenskapliga studier har dock kunnat visa hur denna pejoriseringsprocess faktiskt går till. En studie som lyckats fånga hur språkbruket medverkar till ett ords pejorisering är Wong 2002 som undersökt hur det kinesiska ordet för homosexuella, *tongzhi*, används i tidningstext. *Tongzhi* 'kamrat' användes först i det kommunistiska Kina. I det postkommunistiska Kina har det övertagits av de homosexuella utifrån de positiva konnotationer som ordet har: en marginaliserad grupp under förtryck som kämpar för en gemensam sak. Men Wong kan visa hur termen, när den används i tidningarna, tar på sig negativa konnotationer då ordet nästan uteslutande förekommer i fördomsfulla och negativa sammanhang.

Det ska därför bli intressant att se hur det går för *snippa*. En riskfaktor tror jag är om ordet används i sexuella sammanhang, då barn och sex är en problematisk kombination i samhället (se ovan, avsnitt 4.1). Våren 2005 skakades Dramatiska Institutet av en skandal då en student hade läst upp en pornografisk novell för en grupp förskolebarn. I novellen användes ordet *snippa* som beteckning på flickors kön. Delar av novellen lästes upp i radio och gick också att få tag på via nätet. Detta skulle kunna ladda ordet med negativa sexuella konnotationer. Det finns också tecken på att *snippa* håller på att etablera sig som en benämning också på vuxna kvinnors kön. I Vecko-Revyn nr 2 2005 används ordet i en artikel om orgasm (Eriksson 2005). Det är inte otroligt att de sexuella konnotationer som då följer kan få negativa konsekvenser för ordets användbarhet på barn.

Men om det nu är så att de språkplanerande insatserna burit frukt och *snippa* i en nära förestående framtid kommer att etableras som den vardagliga och neutrala benämningen på flickors kön, så är det också en intressant fråga om detta ger några positiva effekter för flickors och kvinnors självbild och sexualitet. Kan det vara så enkelt som att lansera ett nytt ord för att få bukt med det historiska förtrycket av flickor och kvinnor? Är det verkligen språket i sig som skapar förändringen? Är inte språket snarare ett verktyg för att sprida modernare tankar kring flickors och kvinnors värde och sexualitet? DI-novellen visar ju att ordet kan användas också i sammanhang som inte självklart leder till att flickor stärks i sin självkänsla. Det är inte ordet i sig som skapar förändringen, utan hur det används. Och hur lämpligt är ett ord som på ett symboliskt plan återskapar bilden av kvinnan som det andra könet?

I inledningen konstaterade jag att språkvård sällan sker i ett socialt tomrum (jfr Cooper 1989), och det gäller för detta språkvårdsinitiativ också då det dri-

vits som ett medel för att öka jämställdheten snarare än språkets uttrycksförmåga. Cameron (1995 s. 216) menar att språkvårdsfrågor ofta blir ett symboliskt sätt att diskutera andra konflikter rörande ras, klass, kultur och kön. Undersökningen har också visat att frågan drivits av aktörer som har stort intresse av ökad jämställdhet mellan kvinnor och män, dvs. RFSU (som verkar för att alla ska kunna njuta av sin sexualitet) och kvinnliga journalister. Kanske är det också ett tecken på att Sverige är ett land med en officiell positiv hållning till jämställdhet då undersökningen inte funnit några artiklar som argumenterar emot initiativets grundantaganden – att vi behöver ett ord för att öka flickors och kvinnors sexuella frigörelse. Däremot har frågan om *vilket* ord som ska lanseras debatterats flitigt på ett sätt som har visat på ideologiska föreställningar rörande kön, barn och sexualitet exempelvis. Att det ord som verkar vinna denna debatt på ett symboliskt plan representerar en förståelse av kön som åtminstone många feminister opponerar sig emot, är också intressant.

Men för att slå an en hoppfull sluttan som indikerar att åtminstone en flicka som använder ordet *snippa* har en positiv syn på sitt kön, kommer här en liten historia från det verkliga livet, berättad av en vän:

Siri, 3 år, sitter i bilen tillsammans med sin mamma och lillasyster. Hon är bekymrad.

–Mamma, det är så synd om pappa!

–Varför då?

–Han har ju ingen snippa!

Källförteckning

1. Björmfot, Helena, 2003: Flickans lilla. Kärt barn utan namn. I: Expressen 2003-09-14.
2. Brev till familj: Fram för »muff»! I: Dagens Nyheter 2003-04-17.
3. Brodrej, Gunilla, 2001: Hallå där ... I: Expressen 2001-09-19.
4. Ekeus, Carolina, 1998: Efterlyses: ett namn på framstjärten. »Könet måste ha ett bra namn – det handlar om flickors självkänsla». I: Aftonbladet 1998-11-26.
5. Eriksson, Terri, 2003: –Stora föräldrapriset till RFSU för ordet snippa. I: Aftonbladet 2003-02-14.
6. Fahrman, Monica, 1998: Vad kallar vi flickors kön? I: Expressen 1998-05-10.
7. Gemzell, Sara, 2000: Sex. Kvinnors lust. Ny bok vill lära oss njuta av sex. I: Expressen 2000-12-10.
8. Genberg, Ia, 2002: Final! Ord det är svårt att röva tillbaka. I: Dagens Nyheter 2002-07-26.
9. Glöm framstjärten, snippan ska den heta. I: Aftonbladet 1998-12-03.
10. Gustavsson, Cecilia, 2003: RFSU: Säg snopp ... och snippa. I: Aftonbladet 2003-05-14.

11. Hamberg, Emma, 2002: Visst finns det ett toppennamn på kvinnans kön. I: *Expressen* 2002-07-31.
12. Hernbäck, Eva, 1992: »Lär barn säga nej». Ny bok visar hur sexuella övergrepp kan undvikas. I: *Dagens Nyheter* 1992-04-18.
13. Hobohm, Susanne, 1990: Flickan med det hemliga könet. I: *Expressen* 1990-07-24.
14. Höjer, Dan, 2002: Kan du prata sex med ditt barn? I: *Vi föräldrar*. Nr 5, 2002. S. 80–82.
15. Johansson, Linna, 2003: Lilla snippelorum. I: *Expressen* 2003-04-28.
16. Johansson, Linna, 2004: Hellre fitta än snippa. I: *Expressen* 2004-10-02.
17. Kihlström, Staffan, 2003: Staffan Kihlström om 2002 års bästa nya ord: när gjorde du en hel pudel sist? I: *Dagens Nyheter* 2003-01-03.
18. Kjöllér, Hanne, 2003: I korthet snoppar och snippor. I: *Dagens Nyheter* 2003-05-16.
19. Kosztovics, Anna, 2002: Prata sex i förskolan! I: *Tidningen Förskolan*. Nr 1, 2002. S. 41.
20. Kågström, Anna, 1995: Laddad kvinnortriangel söker sitt namn. Stark läsareaktion på »vulvan». Bra namn på kvinnans kön ett fall för jämställdhetsminister Mona Sahlin. I: *Dagens Nyheter* 1995-02-28.
21. Kågström, Anna, 1995: Vad ska hennes heta? I: *Dagens Nyheter* 1995-02-10.
22. Lenain, Thierry & Durand, Delphine, 2003: Har Loppa snopp? Stockholm.
23. Lumholdt, Helene, 2001: Kärt barn får nytt namn. I: *Tidningen Förskolan*. Nr 10, 2001. S. 26–27.
24. Lytsy, Anna, 2001: Liten fuktig äng eller pärla. I: *Dagens Nyheter* 2001-05-14.
25. Lytsy, Anna, 2001: På dagis saknar flickor kön. I: *Dagens Nyheter* 2001-05-07.
26. Mårtensson, Mary, 2001: Flickornas kön kom bort i nya ordboken. I: *Aftonbladet* 2001-10-21.
27. Ortmark, Annika E., 1998: Mus, springa, muff, fitta ... Vad har flickorna mellan benen? I: *Vi föräldrar*. Nr 5, 1998. S. 18–21.
28. Pettersson, Mats, 2003: »Snippa» och »älgkramare» – nya ord i svenskan. I: *Expressen* 2003-01-03.
29. Scholtz, Anna & Sjöstrand, Camilla, 2003: Flickans lilla. Malmö.
30. Skatten. I: *Ottar* nr 4, 1997.
31. Sohlander, Annika, 2002: Först snopp – sen snippa. I: *Aftonbladet* 2002-12-14.
32. Sundström, Lena, 2000: Det saknas bra namn på vårt kön. I: *Metro* 2000-09-06.
33. Sörenson, Margareta, 2001: Det är alltid könsorden man kollar först. I: *Expressen* 2001-09-10.
34. Sörenson, Margareta, 2003: Debatt: Snopp och klang. I: *Expressen* 2003-05-05.
35. Sörenson, Margareta, 2003: Fran(s)k upplysning. I: *Expressen* 2003-08-11.
36. Wennö, Peter, 2001: Ett könsord med naturlig fräschör. I: *Metro* 2001-05-11.
37. Yllner, Nadja, 2002: »Glöm inte att torka snippan.» Ursprungligen publicerad med rubriken Snippa – snart i var mans mun. I: *Ottar*. Nr 4, 2002. S. 28–30.

Litteratur

Abelin, Åsa, 1999: *Studies in sound symbolism*. Department of Linguistics, Göteborgs universitet.

- Beauvoir, Simone de, 2002: *Det andra könet*. Stockholm. [Franskt original 1949.]
 Bonniers svenska ordbok. Utarbetad av Sten Malmström. Stockholm 1988.
- Braun, Virginia & Kitzinger, Celia, 2001: Telling it straight? Dictionary definitions of women's genitals. I: *Journal of Sociolinguistics* 5/2. S. 214–232.
- Byrman, Gunilla, 1989: *Graviditetsuttryck i svenskan*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 44.) Lund.
- Cameron, Deborah, 1990: *The Feminist Critique of Language*. London.
- Cameron, Deborah, 1992a: *Feminism and Linguistic Theory*. New York.
- Cameron, Deborah, 1992b: Naming of parts: gender, culture, and terms for the penis among American college students. I: *American Speech* 67: 4. S. 367–382.
- Cameron, Deborah, 1995: *Verbal Hygiene*. London & New York.
- Cameron, Deborah & Kulick, Don, 2003: *Language and Sexuality*. Cambridge.
- Carter, Ronald, 1987: *Vocabulary: Applied Linguistics Perspectives*. London.
- Cooper, Robert L., 1989: *Language Planning and Social Change*. Cambridge, New York & Melbourne.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1967: *Språkvård och samhällssyn*. I: *Språk, språkvård och kommunikation*. Stockholm. S. 93–112.
- Davies, Bronwyn, 2003: *Frogs and Snails and Feminist Tales*. Preschool Children and Gender. Cresskill, NJ.
- Edlund, Ann-Catrine, 2004: Kan män vara sjuksköterskor och kvinnor brandmän? Om sambandet mellan yrkesbeteckningar och kön. Bilaga 3 i SOU 2004:43: *Den könsuppdelade arbetsmarknaden*. Stockholm. S. 263–280.
- Elgin, Suzette Haden, 1985: *Native Tongue*. London.
- Eriksson, Pernilla, 2005: Fitt-ness. I: *VeckoRevyn*. Nr 2, 2005.
- Freud, Sigmund, 1998: *Sexualiteten*. Samlade skrifter av Sigmund Freud. V. Stockholm. [Tyskt original 1925.]
- Grünbaum, Catharina, 1996: *Strövtåg i språket*. Stockholm.
- Halliday, M. A. K., 1978: *Language as Social Semiotic*. London.
- Himanen, Ritva, 1990: Kvinnliga ombudsmän och manliga sjuksköterskor. (Ord och stil. *Språkvårdssamfundets skrifter* 21.) Uppsala.
- Hirdman, Yvonne, 1988: Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning. I: *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3. S. 49–63.
- Hirdman, Yvonne, 2001: *Genus – om det stabila föränderliga former*. Malmö.
- Hornscheidt, Antje, 1998: On the limits of language planning: a comparison of Swedish and German language change. I: *Sprog, køn – og kommunikation*. Rapport fra 3. Nordiska Konferens om Språk og Køn, København, 11.–13. oktober 1997, red. av Inge Lise Pedersen & Jann Scheuer. København. S. 95–112.
- Jakobson, Roman & Waugh, Linda, 1979: *The Sound Shape of Language*. Brighton.
- Kahlin, Linda, 2005: Om användandet av beteckningarna invandrare, utlänningar och svartsallar. Identitetsarbete i gruppsamtal mellan gymnasieelever i en multikulturell skola. I: *Svenskans beskrivning* 27, utg. av Byrman, Gunilla m.fl. Växjö. S. 135–147.
- Kaplan, Robert B. & Baldauf Jr., Richard, 1997: *Language Planning, from Practice to Theory*. Clevedon.
- Kosztovics, Anna, 2003: *Rapport om barns sexualitet på 53 förskolor i Malmö*. Opublicerad rapport.

- Landqvist, Hans, 2001: Han, hon, han eller hon och hon eller han. Generiska pronomen i svenskt författningsspråk. I: *Språk, kön och kultur. Rapport från fjärde nordiska konferensen om språk och kön*. Göteborg den 6–7 oktober 2000, utg. av Kerstin Nordenstam & Kerstin Norén. Göteborg. S. 150–162.
- Laqueur, Thomas, 1994: *Om könsens uppkomst: hur kroppen blev kvinnlig och manlig*. Stockholm.
- Larsson, IngBeth, 1994: *Är det normalt eller-? Om förskolebarns sexuella beteende, vuxnas attityder och nya forskningsresultat*. Stockholm.
- Leach, Edmund, 1964: *Anthropological aspect of language: animal categories and verbal abuse*. I: *New Directions in the Study of Language*, ed. by Eric H. Lenneberg. Cambridge, Massachusetts. S. 23–63.
- Molde, Bertil, 1976: Han, hon, den – eller vad? I: *Språkvård* 1. S. 4–7.
- Pauwels, Anne, 2000: *Generic Pronouns in the marketplace or ... shopping centre. Exploring the impact of non-sexist language policy on everyday speech*. I: *Sett och hört. En vänskrift tillägnad Kerstin Nordenstam på 65-årsdagen*, utg. av Anna Gunnarsdotter Grönberg m.fl. Göteborg. S. 270–277.
- Petersen, Pia Riber, 1975: *Bedepiger, styrkvinder og formandinder*. I: *Dansk Sprog-nævn. At færdes i sproget. Iagttagelser og synspunkter*. København. S. 53–64.
- Riad, Tomas, 2002: *Svensk smeknamnsfonologi*. I: *Studia anthroponymica Scandinavica*. Tidskrift för nordisk personnamnsforskning 20. S. 51–98.
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien. Lund 1893–.
- Schulz, Muriel R., 1990: *The semantic derogation of woman*. I: *The Feminist Critique of Language*, ed. by Cameron, Deborah. London. S. 134–147.
- Språkriktighetsboken*. Utarbetad av Svenska språknämnden. Stockholm 2005.
- Statskontoret 2001 = *På väg mot ett bättre myndighetsspråk*. Statskontoret 2001:18. Stockholm.
- Svahn, Margareta, 1999: *Den liderliga kvinnan och den omanlige mannen. Skällsord, stereotyper och könskonstruktioner*. Stockholm.
- Svaleryd, Kajsa, 2002: *Genuspedagogik*. Stockholm.
- Wong, Andrew, 2002: *The semantic derogation of tongzhi: a synchronic perspective*. I: *Language and Sexuality. Contesting Meaning in Theory and Practice*, ed. by Kathryn Campbell-Kibler m.fl. Cambridge. S. 161–174.
- Våra kroppar våra jag. En bok om kvinnor av kvinnor*. Stockholm 1980.

Realism och symbolförstärkning

– lokala samtalsämnen i dramadialog

Av JULIA SPECTOR

»I den schalen, vän, gömmas tretti års egna kval och andras!» Repliken är rollfiguren Portvakterskans i August Strindbergs pjäs *Ett drömspel* (s. 26).

Schalen i denna pjäs är inte bara en schal utan betyder mycket mer. Repliken kommenterar dock ett konkret föremål som befinner sig i scenrummet. Yttrandet är ett exempel på den företeelse som kan benämnas *lokala samtalsämnen* och som är ämnet för denna artikel.

Innebörden i begreppet lokala samtalsämnen är att man talar om något som finns, sker, luktar eller låter i det konkreta rummet. Denna företeelse har främst uppmärksamats och undersökts i autentisk dialog men existerar även i litterär dialog. En liten detalj, såsom en doft, ett föremål eller en händelse, som kommenteras i ett dramatiskt samtal kan ha stor betydelse. Ett så enkelt och vardagligt ting som en schal kan bära på många kval, minnen och symboler.

Mitt intresse för lokala samtalsämnen i dramadialog väcktes under skrivandet av tidigare arbeten då jag noterade att lokala samtalsämnen förekom i oväntat hög grad i det drama som då undersöktes. Den fråga som främst har intresserat mig till följd av denna iakttagelse är vilken *funktion* de lokala samtalsämnen kan ha i dramadialog. Jag undersökte därför fenomenet vidare.

Jag har begränsat undersökningen till att gälla lokala samtalsämnen i svensk dramadialog från 1900-talet och vill här, utifrån de resultat som framkommit, beskriva dessa yttrandens speciella funktioner i dramadialog. De utvalda dramerna är hämtade från flera olika genrer och perioder av 1900-talet.

Det kan vara värt att understryka att syftet med undersökningen *inte* har varit att försöka beskriva någon sorts utveckling i användandet av lokala samtalsämnen. För en sådan beskrivning vill jag hänvisa till Ulla Melander Marttals *Samtal och scenmiljö i svenska dramer* (under utgivning).

När det gäller tidigare forskning om lokala samtalsämnen vill jag främst lyfta fram Jörg R. Bergmanns artikel »On the local sensitivity of conversation» från 1990, på vilken svensk forskning om lokala samtalsämnen grundar sig.

Bergmanns benämning på företeelsen är *local sensitivity*. Andra termer som används är *konkreta samtalsämnen*, *situationsrelaterade yttranden* och *lokala samtalsämnen*. Jag har valt att i denna artikel använda termen *lokala samtalsämnen*. Genom användandet av detta begrepp anser jag mig ha kunnat sätta alla yttranden som på något sätt har med den konkreta omgivningen att göra inom en och samma ram. Termen *lokala samtalsämnen* menar jag därför vara ett bra samlingsnamn.

Ett lokalt samtalsämne utlöses alltså av något som finns eller sker i den konkreta omgivningen. Bergmann (1990 s. 206) beskriver begreppet på ett belysande sätt:

I suggest that in every kind of discourse there operates a basic principle which I shall call the principle of 'local sensitivity' and which can be described as the structural tendency built into every topic talk to turn to local matters. [...] There are matters outside of the verbal flow itself – objects at hand and situative events – which can be perceived by the actors and which in themselves constitute a separate local context for next actions.

Bergmann slår alltså fast att lokala samtalsämnen innebär tal om både fysiska föremål och händelser i situationen – »objects at hand and situative events». Det kan röra sig om exempelvis maten man äter, en tavla på väggen eller ett plötsligt ljud. Catrin Norrby (1996 s. 149) påpekar att det »är en vanlig strategi att vi nominerar konkreta objekt i den fysiska omgivningen som tänkbara ämnen, exempelvis när vi inte vet vad vi ska prata om». Ett sådant konkret ämne kan ibland utvecklas mot en annan och kanske mer abstrakt topik. Anne-Marie Londen (1993 s. 69) skriver att »det som började med en kommentar om väskan på golvet eller blomman på bordet kan utvecklas vidare och generera nya topiker – plötsligt talar vi om något helt annat utan att vi egentligen vet hur vi hamnade där». Londen (s. 69) konstaterar vidare att: »Händelser och föremål i det fysiska rum som är gemensamt för deltagare i ett samtal utgör en i det närmaste outtömlig språklig resurs».

Hur stort utrymme i autentiska samtal upptas då av repliker med lokala samtalsämnen? Mirja Saari (1992 s. 12) kommenterar ett samtal där lokala samtalsämnen utgjorde en dryg sjättedel av konversationen. Enligt Norrby (1996 s. 143) är detta »ett förhållande som tycks gälla generellt i vardagssamtalen – de lokalt förankrade ämnena upptar en väsentligt mindre del av samtalet än de andra ämnena, men proportionerna kan förstås variera mellan olika samtal».

Tidigare forskning om lokala samtalsämnen har främst inriktat sig på denna företeelse i autentisk dialog. Ämnet för denna artikel är däremot lokala samtalsämnens funktion i dramadialog. En fråga som ändå kan vara intressant att

reflektera över är om föreliggande undersöknings resultat skulle kunna säga något om användningen av lokala samtalsämnen i autentisk dialog. Först och främst måste man konstatera att dramadialog och verkliga samtal har helt olika förutsättningar och syften. Dramadialog och annan litterär dialog är genomtänkt, planerad och strävar exempelvis efter att förmedla ett vackert språk, viktiga symboler och en handling. Verklig och oförberedd dialog, å andra sidan, är spontan och har andra syften, exempelvis att framföra en åsikt eller att bara skapa kontakt. Mick Short (1996 s. 174–179) understryker bland annat att dramatisk dialog skiljer sig från verklig dialog på så sätt att den dramatiska dialogen är mer flytande och undviker misstag, upprepningar och missförstånd. Där missförstånd och upprepningar förekommer tenderar publiken eller läsaren att uppfatta dem som bärare av en viss betydelse.

Även lyssnarrollerna är olika i autentisk och litterär dialog. Mats Eriksson (1998 s. 43–44) skriver att det i litterär dialog, i en roman eller i en teaterpjäs, »föreligger ett dubbelt mottagarskap för varje yttrande i samtalet – det är riktat både till samtalspartnern och till läsaren/åskådaren». Detta dubbla mottagar-
skap har betydelse i min undersökning av funktionen hos lokala samtalsämnen i dramadialog. Det är ju här viktigast hur repliken uppfattas av »den andra» nämligen mottagaren, läsaren eller åskådaren. En dramatisk replik är aldrig riktad till ingen.

Likheter mellan autentisk och litterär dialog finns naturligtvis också. Short (1996 s. 179–181) skriver att man i både dramatisk och verklig dialog kan finna bland annat att kommunikationen sker genom turtagning, att personen som talar kan säga en sak men tydligt mena en annan och att ett och samma yttrande kan få olika betydelse i olika kontexter. Man kan alltså inte helt klippa banden mellan verklig dialog och dramadialog när det gäller lokala samtalsämnen. Resultaten som kommer att redovisas i denna artikel bör dock inte generaliseras förrän en jämförande undersökning avseende lokala samtalsämnens funktion är gjord mellan autentisk och dramatisk dialog.

Hur fungerar då de lokala samtalsämnena i litterär – och då särskilt dramatisk – dialog enligt tidigare forskare? Dramaforskaren Manfred Pfister (1988 s. 265) har bland annat behandlat symboliska funktioner i det sceniska rummet. Han diskuterar betydelsen hos en bukett syrener som står på tjänstefolkets köksbord i Strindbergs *Fröken Julie*. Pfister menar att dessa blommor inte bara är en dekorativ detalj utan också fungerar som ett afrodisiakum som stimulerar fröken Julie. Syrenerna har dessutom en symbolisk funktion. Pfister skriver: »the fact that they have been brought in from the ornamental garden into the servants' kitchen must be interpreted as a symbol for Julie's attempt to 'cross

frontiers' [...], for her violation of social barriers». Jag anser, vilket jag ska återkomma till senare, att den symboliska betydelsen av ett föremål på scenen kan förstärkas genom repliker med lokala ämnen.

Inom samtalsanalysen poängteras bland annat att lokala samtalsämnen ofta fungerar som inledare till nya topiker (se exempelvis Londen 1993). Även i litterär dialog kan de lokala samtalsämnena fungera på detta sätt, men de kan också ha andra funktioner. Den tidigare citerade artikeln av Anne-Marie Londen (a.a.) behandlar Runar Schildts novell *Häxskogen*. I ett samtal i denna novell initieras »i tur och ordning tre samtalsämnen som alla tar fasta på föremål i rummet [...]. Alla tre föremål har, eller får, en symbolisk betydelse och hela det laddade samtalet vibrerar av explicit och implicit uttryckta åsikter och tankar» (a.a. s. 69). Denna symboliska betydelse är något som jag har intresserat mig för.

Även Carin Östman (2003 s. 89) har skrivit om lokala samtalsämnen i litterär dialog. Hon finner i sin jämförelse mellan Strindbergs två dramer *Fadren* och *Fröken Julie* att det fysiska rummet ger upphov till samtalsämnen endast i den senare pjäsen. Östman påpekar att utnyttjandet av den fysiska kontexten i *Fröken Julie* motiverar »tvära ämnesövergångar». Dessa tvära ämnesövergångar gör i sin tur att dialogen »kan uppfattas som både mer naturalistisk och mer lik en autentisk dialog» (a.a. s. 91).

Tidigare forskare har alltså behandlat lokala samtalsämnen i både autentisk och litterär dialog. Deras funktion i litterär dialog har däremot inte undersökts ingående tidigare.

Material och metod

Materialet för undersökningen har utgjorts av de första 28–44 sidorna i sex svenska dramer från 1900-talet. Utdragen slutar där det föll sig naturligt i respektive drama, där en scen eller en replikväxling får ett tydligt slut.

Att valet föll på dramer från denna tidsperiod beror framför allt på att lokala samtalsämnen är sällsynta i äldre dramatik (se främst Melander Marttala u.u.). Dramerna är utvalda just för att de innehåller lokala samtalsämnen och speglar inte företeelsens spridning över genrer eller tidsperioder. Jag är medveten om att begränsningen till de första sidorna av ett drama kan utgöra ett problem, men jag anser att jag i min undersökning ändå har fått intressanta resultat utifrån detta begränsade material.

De utvalda dramerna är sinsemellan ganska olika. Vissa är drömspelsartade

med absurda eller överkliga och starkt symboliska inslag. Andra dramer i materialet är mer lika verkligheten i innehåll och dialog. Dessa senare dramer, eller deras innehåll och dialog, betecknar jag ofta som realistiska. Med realism menar jag då likhet med verkligheten i dialog eller situationer.

De utvalda dramerna är följande (de undersökta sidorna anges inom parentes):

Ett drömspel av August Strindberg från 1902 (s. 9–53).

Aftonstjärnan av Hjalmar Söderberg från 1912 (hela dramat).

Midsommardröm i fattighuset av Pär Lagerkvist från 1941 (s. 9–45).

Marta, Marta av Sara Lidman från 1970 (s. 7–35).

Isbjörnarna av Jonas Gardell från 1997 (s. 7–46).

Skuggpojkar av Lars Norén från 1999 (s. 7–49).

Ett drömspel från 1902 är en pjäs om guden Indras dotter som kommit till jorden för att ta reda på hur människorna lever. Pjäsen är just ett drömspel med allt vad det innebär av drömliknande sekvenser, snabba miljöbyten, absurda inslag och symboler.

Aftonstjärnan är ett realistiskt drama vars hela handling utspelar sig på ett kafé en sen kväll den första april. Dramat handlar om den unga kaféservitrisen Vivan som frestas att sälja sin dygd till den äldre Hovkamrern.

Midsommardröm i fattighuset handlar om några fattighjon som är tvungna att tillbringa midsommarkvällen på sitt rum i fattighuset. Det utdrag som har undersökts är realistiskt, men i pjäsens senare delar blandas mer övernaturlighet, eller saga, in i dramat.

Marta, Marta är ett politiskt drama som handlar om hur de fattiga torparna Marta och Agnar luras från sin gård till att arbeta åt den rike Possido på dennes såg och hur de sedan leder ett arbetaruppror. Dramat är inte särskilt realistiskt och innehåller tydlig politisk symbolik.

Isbjörnarna är ett familjedrama som rör sig mellan realism och överdrivna, eller lätt absurda, dialoger, situationer och rollfigurer. Dramat är fyllt av outredda konflikter och problem och utspelar sig på modern Ilse födelsedag. Ilse får besök i sin lägenhet av de vuxna döttrarna Gertrud och Solveig.

Skuggpojkar, slutligen, utspelar sig på ett fängelse där grova brottslingar befinner sig. Dramat växlar mellan scener som innehåller dialoger och monologer. Pjäsen är realistisk men har inslag av lätt överkliga, otäcka och i det närmaste drömspelsliknande sekvenser.

Av dessa sex dramer har bara *Aftonstjärnan* undersökts i sin helhet. Detta beror dels på att pjäsen är kort, dels på att vissa intressanta lokala samtalsäm-

nen återkommer genom hela pjäsen och bland annat kan ha en tematisk funktion. Naturligtvis kan denna tematiska funktion även finnas i andra dramer. *Af-tonstjärnan* var dock den omfångsmässigt mest lämpade pjäsen att studera i det avseendet i den här undersökningen.

Huvudintresset för min studie är vilken funktion de lokala samtalsämnena har i dramadialog. Med detta menar jag de speciella effekter som ett lokalt samtalsämne kan ge och därmed hur dessa effekter påverkar uppfattningen av dramat. Det ska understrykas att de funktioner som framkommit är baserade på mina egna intryck av och uppfattningar om de lokala samtalsämnenas effekter.

I min undersökning av de lokala samtalsämnenas funktioner i dramadialog har jag först definierat vad som egentligen kan klassas som ett lokalt samtalsämne. Följande kriterier anser jag bör vara uppfyllda:

1. Repliken ska vara en reaktion på en företeelse eller händelse som finns eller utspelar sig i scenrummet. Den kan antingen vara möjlig att uppfatta för publiken eller existera bara i illusionen. Repliken ska alltså vara kopplad till något som rollfiguren ser, hör, känner, luktar eller smakar på i scenrummet. Detta gäller även i ett scenrum som ser tomt ut för en åskådare, alltså ett scenrum som saknar verklig dekor eller rekvisita och där miljön skapas endast genom rollfigurernas repliker och åtbörder.
2. En händelse som kommenteras ska ha inträffat omedelbart innan eller inträffa samtidigt som repliken uttalas.
3. Jag räknar endast talade repliker. Stumma nickanden, blickar som är påbjudna i scenanvisningar eller stumma repliker räknas alltså inte.
4. Repliken ska *inte* vara en reaktion på en annan rollfigurs tal eller utseende.

Ytterligare ett kriterium skulle kunna ställas upp, då med utgångspunkt i Bergmanns artikel (1990 s. 215): »When co-interactants turn, in their talking, to local matters, they orient their talk towards components of the communicative situation which are simultaneously accessible to both of them.» Man skulle i så fall kunna säga att ytterligare ett kriterium borde vara att föremålet för yttrandet ska vara tillgängligt för både talaren och samtalspartnern. I dramadialog skulle det alltså betyda tillgänglighet för både den rollfigur som är talare, motspelarens rollfigur och/eller publiken. Jag har dock valt att *inte* låta detta vara ett kriterium eftersom föremål på en teaterscen inte måste finnas fysiskt för att höra till pjäsen. Teater bygger i många fall på illusion där de lokala samtalsämnena kan spela en viktig roll i uppbyggnaden. Exempelvis kan en doft vara

mycket viktig i ett drama och kan kommenteras utan att den fysiskt sprider sig över scen och salong. Därför räknas också repliker som utlöses av sinnesintryck som bara *en* rollfigur upplever, exempelvis känslor av smärta, som lokala samtalsämnen.

Det fjärde kriteriet var inte helt självklart, men jag har dock kommit fram till att rollfigurerna i pjäsen inte ska räknas till den fysiska scenkontexten. De är levande personer och inga föremål eller företeelser som kan räknas till scenrummet. De är inga s.k. *sleeping objects* som väcks till liv genom att man talar om dem. Därför räknas inte en replik som kommenterar exempelvis andra rollfigurers utseende som ett lokalt samtalsämne. Det finns dock flera tveksamma fall. I *Midsommardröm i fattighuset* (s. 31) talar man exempelvis om flickan Cecilias hår:

ENOK Å rosor på kinderna, å håret krölligt, bara kröller alltihop – alldeles som då va lockat.

CECILIA Å så dum du är, det *är* sånt. Jag har bara rullat det lite på fingrarna.

Här framstår håret som mer eller mindre oberoende av Cecilia. Jag har därför räknat dessa två repliker som innehållande lokala samtalsämnen.

Jag har räknat varje replik som utlöses av något i den konkreta miljön som förekomst av ett lokalt samtalsämne. Detta innebär att jag i mitt material har fått med även korta yttranden såsom »tack» och »hoppsan!» som ju kan kommentera att en rollfigur får något, exempelvis pengar, eller att en plötslig händelse inträffar.

En replik som bara delvis innehåller ett lokalt samtalsämne räknas som ett fullvärdigt belägg och även mycket långa repliker som innehåller flera olika lokala samtalsämnen räknas som en enda instans. Det måste medges att denna metod oundvikligen ger en aning oexakta resultat. Det mest korrekta resultatet skulle naturligtvis fås av en undersökning gjord på ordnivå. Jag tror dock att min förenklade metod kan ge en tillförlitlig översiktsbild.

Resultat av analysen

Efter att ha fastställt vilka repliker som kan klassas som innehållande lokala samtalsämnen har jag undersökt hur stort utrymme dessa upptar, vilka sinnesintryck som främst orsakar dessa repliker och inte minst huvudintresset för undersökningen: deras funktioner i dramadialogen.

Förekomst av och upphov till lokala samtalsämnen

I de undersökta dramerna innehåller mellan drygt en tiondel och nära en tredjedel – eller mellan 12 och 30 % – av dramats alla repliker lokala samtalsämnen. Totalt sett upptar därmed replikerna med lokala samtalsämnen nästan en femtedel av det totala antalet repliker i det sammanlagda materialet, vilket kan jämföras med resultatet av Saaris undersökning (1992 s.12) där de lokala samtalsämnena upptog en dryg sjättedel av ett undersökt autentiskt samtal.

I detta sammanhang konstaterar jag även att andelen lokala samtalsämnen inte står i direkt proportion till om pjäsen i fråga ger ett realistiskt intryck eller inte, alltså om den är mer eller mindre lik verkligheten. Vissa mer realistiska pjäser, exempelvis Jonas Gardells *Isbjörnarna*, innehåller en mycket stor andel lokala samtalsämnen, medan andra realistiska dramer innehåller få. De pjäser som är mindre realistiska uppvisar samma variation; exempelvis innehåller utdraget ur Strindbergs *Ett drömspel* 28 % repliker med lokala samtalsämnen. Man kan alltså inte säga att ett stort antal lokala samtalsämnen automatiskt leder till ökad realism. Ett lokalt samtalsämne *kan* dock – vilket ska redovisas nedan – ge ökad realism, beroende på hur det används.

Av alla fem sinnen är det främst synen som ger upphov till lokala samtalsämnen, vilket kanske var ett väntat resultat. Detta antar jag beror på att teater är en visuell konstform och alltså till stor del bygger på synintryck. I dramadialog får de många repliker som är orsakade av synintryck till följd att publikens/läsarens uppmärksamhet dras till det repliken behandlar, antingen det är naturligt eller onaturligt, symbolbärande eller på annat sätt viktigt. Efter synen orsakar hörseln och känslan, flest lokala samtalsämnen i de av mig undersökta dramerna.

Funktioner

Det har visat sig att lokala samtalsämnen kan ha flera olika funktioner i dramadialog, ibland flera samtidigt.

Två ytterligheter kan skönjas: å ena sidan kan de lokala samtalsämnena medverka till ökad realism och naturlighet, å andra sidan kan de öka intrycket av att dialogen är skriven i ett konstnärligt syfte och förstärka dess symboler, onaturlighet eller drömlighet.

De resultat som framkommit i min undersökning visar att lokala samtalsämnen kan:

- förstärka ett realistiskt intryck av pjäsen och dialogen
- ge tematiska och/eller stilistiska effekter

- förstärka intrycket av scenmiljön och pjäsens symboler
- ge pjäsförfattaren viss kontroll och visst medbestämmande över en framtida uppsättning av pjäsen.

Ovanstående kategorier presenteras utförligare nedan med hjälp av exempel från de undersökta dramerna.

Förstärkt realism

Ett lokalt samtalsämne är ibland ett naturligt och nödvändigt element i dialogen utan att det behöver ha symboliska eller tematiska funktioner. Jag menar att dessa repliker, tillsammans med andra komponenter i dramat, också får till följd att den dramatiska dialogen uppfattas som mer realistisk. Med realistiskt menar jag här att det dramatiska samtalet helt eller delvis liknar ett autentiskt samtal. Jag vill dock påpeka att dramatisk dialog aldrig helt kan likna autentisk dialog. Därtill är dramadialog för ekonomisk och tydlig, och den har även ett annat syfte och är mer genomtänkt än autentisk dialog.

Carin Östman (2003 s. 90) har uppmärksammat att realismen i ett drama kan ökas genom användande av lokala samtalsämnen. Hon har funnit att de lokala samtalsämnena skapar ett realistiskt intryck genom att de medger tvära ämnesövergångar i det dramatiska samtalet. Jag menar att de lokala samtalsämnena kan skapa realistiska intryck även på andra sätt. Ett exempel är när lokala samtalsämnen utgör topikinledare och sedan leder vidare till andra ämnen. Detta beror, tror jag, på att lokala samtalsämnen i autentisk dialog ofta leder vidare till andra samtalsämnen (jämför Londen 1993). När lokala samtalsämnen i dramadialog fungerar som topikinledare anser jag att det realistiska intrycket ökas.

I det undersökningsmaterialet finns flera exempel på när lokala samtalsämnen på olika sätt ökar realismen i dialogen.

I *Ett drömspel* fungerar lokala samtalsämnen vid flera tillfällen som praktiska och naturliga inslag i vanliga samtal. Ett exempel är följande (s. 13):

MODREN [...] Emellertid, här är barnens nya linne ... Se nu efter att de byter två gånger i veckan, onsdag och söndag, och att Lovisa tvättar dem --- över hela kroppen [...].

Barnens nya linne är något naturligt och vardagligt, liksom repliken som behandlar det. Linnen kan naturligtvis tolkas annorlunda och ges en symbolisk innebörd, men repliken har ändå en, i min mening, praktisk och naturlig funktion.

I Hjalmar Söderbergs *Aftonstjärnan* är ett flertal repliker med hänсыftning på lokala samtalsämnen enkla, naturliga och praktiska. Exempelvis (s. 138–139):

Under loppet av detta samtal har Vivan kommit med kaffe och konjak till Ingenjörn.

VIVAN Var så god.

INGENJÖRN Tack [...].

Sådana repliker ger bara korta kommentarer, eller responser, på handlingar. Efter min bedömning har de ingen symbolisk laddning utan fyller snarare en praktisk funktion och ger ett realistiskt intryck.

Det avsnitt av Pär Lagerkvists *Midsommardröm i fattighuset* som undersökts består till största delen av ett samtal mellan fyra äldre män som bor i samma rum i fattighuset. De har alla mer eller mindre svårt att ta sig ut från fattighuset på grund av blindhet, lamhet eller ålder. Männen kan inte aktivt delta i midsommarfirandet på vanligt sätt, men kan genom sina sinnen delta på avstånd. De upplever kvällens festligheter bland annat genom hörsel och luktsinne.

BLIND-JONAS Det gör jag. --- Jag kan känna syrenbuskarna med. --- Och lavendeln borta i rundeln [...] Jag kan till och med känna att det måste ha regnat några stänk i kväll. (S. 13)

De tre seende männen förmedlar även synintryck till den fjärde mannen som är blind. Detta sker genom realistisk användning av lokala samtalsämnen.

I Gardells *Isbjörnarna* används lokala samtalsämnen i mycket stor utsträckning. Detta är det pjäsutdrag i undersökningsmaterialet som har visat sig ha störst andel repliker innehållande lokala samtalsämnen. I detta fall tror jag att de många förekomsterna av lokala samtalsämnen har till uppgift att ge ett ökat intryck av realism, även om inte författaren själv medvetet använder detta verktyg. Rollfigurerna talar ovanligt ofta och mycket om konkreta ämnen för att, kan man ana, slippa tala om sina verkliga problem och konflikter. Det är lättare att gräla om en salamikorv än om en dålig barndom.

I *Isbjörnarna* kan de lokala samtalsämnena även tjäna som tydliga inledare till kedjor av andra lokala samtalsämnen. Ilse och hennes döttrar talar under en längre följd av repliker om exempelvis en matberedare (med många tillhörande delar) och om de olika maträtter de äter. Nedan följer utdrag ur samtalet om matberedaren som Ilse får i födelsedagspresent (s. 36–38):

ILSE Å en matberedare. (*Olyckligt.*) Så fint. Du ger mig alltid så dyra presenter. [...]

GERTRUD Ska vi se om alla delarna finns där? (*Öppnar kartongen.*)

ILSE Försiktigt, försiktigt.

GERTRUD Här är en bruksanvisning. Plockar du upp delarna så prickar jag av dem.

ILSE (*Plockar upp en mixer ur kartongen.*) En nånting.

GERTRUD En mixer! En mixer ... där har vi den.

[---]

ILSE (*Plockar upp.*) Två hack- och skärskivor.

GERTRUD Två hack- och skärskivor.

ILSE En degblandare.

GERTRUD ... en degblandare.

[---]

ILSE Vad är det här? (*Plockar upp en vispskiva ur kartongen.*)

GERTRUD Vi ska se ... det är en vispskiva. Man vispar grädde med den.

ILSE Jaså är det en vispskiva. (*Svänger med den.*) Ja, då så ...

[---]

GERTRUD (*Liggande, andfådd.*) Jag har en sån här apparat också. Det var när jag skulle börja ett nytt liv med färskpressade juicer. Jag gick på en sån där Fit for Life-kurs. Jag köpte mixern och en massa grönsaker och frukter och började pressa av hjärtans lust. Jag räknade ut att drack jag ett glas morotsjuice om dagen i femtio dagar skulle det kosta mig 6:45 per glas. Jag höll på i en hel vecka. Sju dagar orkade jag dricka den där hemska sörjan. Det blev 46 kronor per glas. Vidrigt! (*Gör fula grimaser.*)

Det lokala samtalsämnet matberedaren står alltså inte för sig själv utan får en fortsättning och är därmed topikinledare. Det leder dessutom vidare till andra samtalsämnen såsom Gertruds Fit for Life-kurs och den hemska morotsjuicen.

I Noréns *Skuggpojarna* har de mer realistiska replikerna en inte helt renodlat realismskapande funktion. Användningen av lokala samtalsämnen kan visserligen uppfattas som naturlig och realistisk, men pekar samtidigt på symboliska, absurda eller skrämmande inslag i pjäsen, exempelvis ett gigantiskt änglaspel eller otäcka händelser som försiggår på en tv-skärm. Följande repliker (s. 22–23) yttras av en vakt som ska släppa in en annan vakt i fängelset. Den första vakten ser den andra genom en övervakningskamera och har till en början svårt att urskilja vad som händer på skärmen:

CENTRALVAKTEN Jag vet inte, Stefan. *Paus.* Det är nåt som rör sig ... det är som en skugga där som rör sig ... nåt skugglikt, skulle man kunna säga. Det är som en skugga, som är lite ljusare, som en person, som en människa som sitter i en park. *Paus. Vänta. Liten paus.* Nu ser jag nåt ... Det ser ut som om han reser sig. Det ser ut som om han reser sig från bänken.

[---]

CENTRALVAKTEN Han går några steg. Han går efter någon. Det ser ut som om han går efter någon. Det är något ljus där. Det ser ut som en ljus rock där. Han går efter henne. Han gör någonting. Han har någonting i handen. Det ser ut som om han har nåt i handen. Han slår.

Dessa repliker med lokala ämnen är realistiska, samtidigt som de pekar på det konstiga och oroväckande som sker på tv-skärmen. Det är naturligt för vakten att kommentera något han ser på skärmen, men det han kommenterar är en otäckt händelse som på så sätt förstärks. Händelsen är ovanlig, otrolig och teatralisk men behandlas inte så i dialogen, vilket i sig kan förefalla onaturligt.

Även i *Skuggpojarna* leder dock de lokala samtalsämnena ett antal gånger till andra samtalsämnena, vilket kan ses som realismskapande. Ett exempel (s. 33) är när några fångar talar om ett program som visas på tv-apparaten som står i rummet:

OLOF Dom låter så hysteriska. *Reser sig, går fram och ser.* Det är ju Marguerite Viby. Det var min mors favoritskådespelerska. Hon var så förtjust i henne. Hon brukade alltid titta på hennes filmer när dom kom på tv. *Paus.* Nu är hon för gammal och dålig för att orka se på tv. Hon vistas på ett sjukhem. Men far tittar väl till henne så ofta han orkar ... han är rätt till åren kommen, han också ... fast han är pigg och vital och alldeles klar i huvudet än. *Går och sätter sig igen.* Jag fick brev om att dom ska byta elmätare i deras hus. Det gör dom visst vart artonde år. *Liten paus [...]*

I detta fall börjar repliken med att Olof uppmärksammar en skådespelerska på tv. Repliken övergår sedan till att handla om Olofs mor som tyckte om denna skådespelerska, sedan till att bland annat handla om Olofs far och hans hälsotillstånd. Ett lokalt ämne leder här alltså vidare till andra samtalsämnena, även om det sker inom en enda replik.

Lokala samtalsämnena kan alltså ha en realistisk och naturlig funktion. Det är dock tydligt att ett lokalt samtalsämne samtidigt ofta även har andra betydelser, exempelvis att skapa en viss stämning eller peka på tänkbart viktiga symboler.

Tematiska och speciella stilistiska effekter

I vissa dramer finns föremål eller företeelser i scenrummet som blir betydelsefulla och som för handlingen framåt. Man kan finna liknade inslag i vissa sagor. Jag kom att intressera mig för dessa element när jag upptäckte att de kommenterades genom lokala samtalsämnena. Dessa föremål och företeelser kan också ha symboliska funktioner.

I *Aftonstjärnan* finns vissa lokala samtalsämnena som återkommer genom hela pjäsen och som kan sägas ha både en tematisk och en symbolisk funktion. Det intressantaste och mest betydelsefulla av dessa ämnen är de guldpenningar som Hovkamrern, även kallad Gubben, vill ge till kaféflickan Vivan mot att hon ska gå hem och tillbringa natten med honom. Vivan motstår pengarna ända

till slutet då hon ger med sig. Då visar det sig att erbjudandet bara var ett aprilskämt från Hovkamrerns sida. Guldpengarna är konkret närvarande i rummet och kommenteras av flera av rollfigurerna. Hovkamrern sitter vid sitt bord, räknar pengarna och upplyser om hur han undan för undan trissar upp budet. Ämnet, och även den konkreta företeelsen guldpengar, uppträder för första gången efter ungefär två tredjedelar av dramat (s. 155) och återkommer sedan flera gånger under återstoden av pjäsen. Guldpengarna är här, anser jag, en tydlig symbol. De står för både rikedom och fall och symboliserar den makt någon med pengar kan ha över en fattig flicka som Vivan. Dessa guldpengar utgör också priset på hennes dygd. Tankarna kan gå till Judas trettio silverpenningar, hans betalning för att förråda Jesus. Guldpengarna innebär en stor rikedom för Vivan och skulle dessutom kunna rädda mannen hon älskar, den unge Ingenjörn, och kanske få honom att bli mer bunden till henne. Guldpengarna är mycket viktiga för handlingen i denna pjäs; man kan följa huvudhandlingen genom att läsa nästan enbart de repliker som behandlar dem. Allt eftersom guldpengarnas antal ökar framskrider handlingen och närmar sig stunden när Vivan slutligen ger vika. En jämförelse skulle här kunna göras med viktiga föremål i sagor som får liknande funktion, exempelvis elddonet i sagan med samma namn eller äpplet i *Snövit och de sju dvärgarna*. På samma, nästan sagootade sätt är guldpengarna viktiga i *Aftonstjärnan*. Pengarna ökar också i antal; Hovkamrerns utgångsbud är etthundra kronor, han ökar till tvåhundra och den tredje gången bjuder han trehundra kronor i guldmynt. Även denna uppdelning i tre kan kännas igen från sagans värld.

Liksom i *Aftonstjärnan* kan det i Jonas Gardells *Isbjörnarna* urskiljas en viss tematisk eller sammanhållande funktion hos de föremål eller företeelser som de lokala samtalsämnen kommenterar. Vissa föremål återkommer vid flera tillfällen i utdraget, exempelvis en wettextrasa och en diskbänk som torkas gång på gång. Föremålen kan förefalla banala och oviktiga, men har betydelse för handlingen. Även födelsedagspresenterna som modern Ilse får – och köper till sig själv – är betydelsebärande och ges stort utrymme i dialogen. Först (s. 14–15) talar rollfigurerna om de presenter som Ilse har köpt till sig själv, nämligen en kofta och den mer betydelsefulla boken som den älskade och beundrade sonen Gabriel har skrivit:

GERTRUD [...] Det finns inga gränser för en mors förlåtelse, men jag tänker *inte* se dig plågas av detta. Vi är på din sida. Du får *inte* läsa denna bok!

[---]

ILSE Har du läst den?

GERTRUD Jag har ... ögnat igenom delar av den. Jag har fått den hemskickad.

ILSE Har du fått den hemskickad?

GERTRUD Har du köpt boken! (*Ilse rycker på axlarna, försöker gå undan.*) Menar du att den lilla blindtarmen vill att du ska gå och köpa hans böcker?

Det framkommer genom dialogen att boken innehåller stark kritik och förödmjukelse av modern, vilket gör att dottern Gertrud avråder henne från att läsa den. Boken kan kanske inte kallas för en symbol i detta dramautdrag, men den är ändå ett viktigt föremål. Detta förhållande gäller för flera andra föremål som behandlas genom lokala samtalsämnen i pjäsutdraget.

Senare talar Ilse, Gertrud och Solveig om de presenter som döttrarna haft med sig. Även här finns exempel på föremål som kanske inte är symboler, men som har stor betydelse i dramat. Först talar mor och döttrar om de blommor – trettio dyra rosor – som Solveig givit modern och sedan om matberedaren som Gertrud haft med sig som present. Funktionen hos de ovan citerade replikerna som behandlar matberedaren är inte bara laddad, realistisk och tematisk utan även stilistisk. Stämningen i dialogen trappas upp och tempot ökar. Ilse vill inte ha matberedaren, förstår sig inte på den, det kommer bara fler och fler delar och stämningen tättnar.

Ett annat viktigt tema är den mat rollfigurerna äter – eller ska äta. Modern Ilse har köpt tårta, marmelad och annat samt bakat flera sorters kakor inför sin födelsedag och blir mycket upprörd när Gertrud helst vill ha några skivor salamikorv (s. 45–46):

ILSE (*Arbetar upp ett hysteriskt anfall, ser ut att svimma.*) Tack. Jag tror jag måste kräkas, jag tror jag måste kräkas! Här är ost, (*Tittar på extraprislappen.*) ost för sextionio och femti, nästan sjuttio kronor. Här är dyr marmelad, Robertson Three Fruit Marmelade, som jag har köpt för din skull, för din och Solveigs skull, och kakor, kakor som jag har bakat, som har tagit mig flera dagar att baka. Men jag gjorde det för att jag tyckte att det skulle bli roligt, jag tänkte att det kanske var uppskattat, och konjaskransar och kokoskakor och havreflarn och mockarutor (*Lyfter kakfatet för att slänga det i golvet, varvid en ansemlig mängd kakor hamnar på golvet, ställer ner fatet igen.*) och man gör sig till och man gör sig löjlig, och du föraktar allt, du tycker allt är äckligt äckligt äckligt, allt som morsan har gjort är äckligt, och det enda du överhuvudtaget kan nedlåta dig till att äta är den här korven, min enda middagsmat för imorgon! (*Går fram och åter.*) Jag blir hysterisk. Jag blir helt hysterisk! (*Hennes ansikte skakar.*) Varför gör ni så här? På min födelsedag! Varför gör ni så här?

Denna replik kan betraktas som realistisk – även om den är starkt överdriven – och visar även att exempelvis kakorna och marmeladen är viktiga föremål i pjäsen. Jag menar att det skulle vara möjligt att dela in pjäsutdraget i sekvenser efter vilket föremål som behandlas i dialogen. En sekvens utgörs exempelvis av Solveigs blommor och en annan av maten och godsakerna som Ilse dukar upp.

Efter undersökningen av *Isbjörnarna* och de andra dramerna anser jag det vara tydligt att lokala samtalsämnen kan ha stor betydelse för tematik och stil i dramadialog.

Förstärkning av scenmiljö, stämningar och symboler

De lokala samtalsämnena kan ha stor betydelse för scenmiljön och fäster publikens eller läsarens uppmärksamhet på det som repliken handlar om. Om en rollfigur exempelvis talar om en tavla på väggen så leds blicken och uppmärksamheten, vill jag påstå, automatiskt till denna tavla. De lokala samtalsämnena kan, som tidigare påpekats, dessutom föra in element i scenrummet som faktiskt inte finns där, till exempel dofter och kyla. I en extrem situation där scenrummet enbart består av svarta väggar kan rollfigurerna fylla rummet och måla upp en scenbild genom de lokala samtalsämnena. Rollfigurerna kan tala om exempelvis en tavla på väggen eller vinden som viner. Publiken kan då föreställa sig dessa föremål och företeelser utan att de egentligen finns där.

Ett lokalt samtalsämne kan förstärka intryck av dröm och överkliga företeelser. Det drömlika intryck som *Ett drömspel* förmedlar bygger till stor del på överkliga och symbolbärande föremål och företeelser i scenmiljön. *Ett drömspel* skulle, menar jag, kunna ses som en följd av tablåer. Författaren målar upp storslagna, levande tavlor på scenen i form av exempelvis en scen med ett slott som växer, en annan med bland annat en dörr med en fyrväppling, en virkande portvakterska och en grönskande, eller vissnande, lind. Dessa föremål eller företeelser kommenteras sedan så gott som alltid i den talade texten. De lokala samtalsämnena pekar på, förstärker och befäster intrycken av scenmiljön.

I *Midsommardröm i fattighuset* finner man ytterligare exempel. Blind-Jonas kamrater kan här beskriva synintryck för honom så att han kan dela de andras upplevelser. Följande citat (s. 31) handlar om den unga flickan Cecilia som hälsar på i rummet:

ENOK Ja, stora damen! Du skulle bara se henne, Jonas, hur fin hon är! I ny klänning mä blommor på – herregu så eleganter ho ä! Å grann å välväxter!

Genom sådana repliker kan även publiken få hjälp att förnimma vad fattighjonen upplever. De får synintryck, dofter och ljud beskrivna för sig och förflyttas till den tid och plats där rollfigurerna befinner sig. Publiken kan känna rollfigurernas avskärmning från omvärlden genom rollfigurernas kommentarer. Funktionen av de lokala samtalsämnena är naturlig eller realistisk, men replikerna får också effekten att de förstärker intrycket av att fattighjonen är in-

stängda i sitt rum och utestängda från yttervärlden samtidigt som de frammanar intrycket av svensk midsommarkväll.

De lokala samtalsämnena kan även förstärka enskilda viktiga symboler i ett drama. Ett exempel på detta kommer från *Ett drömspel* (s. 38):

DOTTERN in, med vit slöja över huvud och axlar. Ser du, nu har jag tvättat schalen
--- Men, varför står du här? Fick du icke kransen?

Här finns två symboler. Den första är schalen. Den tillhör egentligen portvaktterskan och bär på många »egna kval och andras» (s. 26) som portvaktterskan har fått ta emot förtroenden om. I Dotterns replik förs symboliken ett steg vidare; schalen är nu vit och rentvättad från kval. Det andra föremålet som kommenteras i repliken är de lagerkransar – symboler för lärdom och status – som delas ut i denna scen. Lagerkransen kan man kalla en konventionell symbol vars innebörd är känd för de flesta, medan schalen är en individuell symbol som i detta drama har en speciell betydelse (begreppen individuell och konventionell symbol är hämtade från Lindström 1978).

Ett viktigt föremål i Söderbergs *Aftonstjärnan* är den bok som rollfiguren Doktorn läser. Denna bok har en tydlig symbolisk funktion. Enligt Margareta Wirmark (1983) är denna bok en avhandling skriven av Johan Landqvist år 1908. Landqvist tar, enligt Wirmark, i denna avhandling avstånd från »sekel-skiftets flanörer och pessimister och förkunnar en ny livstro. För samtidens åskådare var det knappast svårt att identifiera denna bok med vars optimistiska tongångar Söderberg gör upp räkningen» (a.a. s. 34). Den är en filosofisk bok om viljan och har budskapet att »man kan det man vill». Detta påstående blir ironiskt eftersom det inte stämmer in på servitrisen Vivan som tvingas stanna kvar i ett arbete som inte passar henne. Vivan ser sig ju också slutligen tvungen att sälja sig själv för att hjälpa den hon älskar. Doktorn säger (s. 133): »Det finns de som tillbringa ett helt långt liv med att vilja ett och göra allt möjligt annat.» Vivan är ett tydligt exempel på detta. Några repliker som behandlar boken är (s. 132 f.):

VIVAN lite frånvarande. Vet inte. –Vad är det för bok doktorn läser?

DOKTORN Det är en bok om *viljan*.

[---]

VIVAN Nå, hjälper det då om man läser den där boken?

Gång på gång påminns Vivan och publiken om hennes svåra val och att inga goda alternativ finns för henne. Inte alla människor kan välja fritt.

I Sara Lidmans *Marta, Marta* verkar de ganska få lokala samtalsämnena i pjäsen finnas där främst för att peka på den viktiga scenmiljön, på symboler i

dramat och på rollfigurernas levnadsförhållanden. Exempel på sådana repliker är (s. 13–14):

Marta Lätt arbete sa han.

[---]

Agnar Ryggen ryggen ...

Den onda ryggen och det inte så lätta arbetet visar båda på arbetarna Martas och Agnars hårda liv. Den onda ryggen skulle här kunna ses som en symbol för de lidanden som många arbetare förr utstod.

I Noréns *Skuggpojarna* inträffar händelser och situationer som kan uppfattas som konstiga eller absurda. Ett exempel på en sådan situation kommenteras i en replik med ett lokalt ämne och handlar om vad Christoffer, en av fångarna, tillverkar i verkstaden (s. 32):

CHRISTOFFER Jag tänkte jag skulle göra ett sådant där änglaspel som man har till jul, som snurrar runt, om man sätter ljus i så snurrar dom runt sen, av värmen, och så klingar dom.

[---]

CHRISTOFFER Jag tänkte att den skulle bli stor, nästan i naturlig storlek.

Det verkar mycket sällsamt att tillverka ett änglaspel i naturlig – vilket jag antar betyder mänsklig – storlek. Begreppet *änglaspel* leder också tanken till julen med alla dess tillhörande symboler och känslor.

Det faktum att de lokala samtalsämnena ofta pekar på exempelvis drömspelsförstärkande företeelser, viktiga föremål, tablåer och symboler i scenbilden är det jag betraktar som det intressantaste och mest betydelsefulla resultatet av min undersökning.

Lokala samtalsämnens betydelse för scenbilden

Ytterligare en aspekt på lokala samtalsämnen är att de faktiskt kan fungera som ett sätt för författaren att påverka sin pjäs i en framtida uppsättning. Repliker som kommenterar scenbilden gör det många gånger i stort sett omöjligt för regissören, scenografen eller rekvisitören i en uppsättning att ändra på den scenbild som är beskriven i pjäsens scenanvisningar. Föremål som i scenanvisningar placerats på scenen kommenteras nämligen i många fall i dialogen och måste alltså finnas där för att replikerna ska stämma med scenbilden.

En gammal teaterregel lyder att om det hänger en pistol på väggen i första aktens början så ska den vara avlossad före sista aktens slut. Nästan samma förhållande råder mellan scenanvisningar och talad text i Strindbergs *Ett dröm-*

spel. Den miljö och de föremål som beskrivs och placeras i scenrummet i en scenanvisning kommer förr eller senare att kommenteras i en replik med lokalt ämne. Ett exempel är följande scenanvisning (s. 18) där de delar ur scenografin och rekvisitan som senare kommenteras är understrukna:

[Scenanvisning:] Fonden dras upp; nu synes en ny fond föreställande en gammal ruskig brandmur. Mitt i muren är en grind som öppnar till en gång, vilken mynnar ut i en grön ljus plats där en kolossal blå Stormhatt (Aconitum) synes. Till vänster vid grinden sitter Portvakterskan med en schal över huvud och axlar virkande på ett stjärntäcke. Till höger är en affischtavla som Affischören rengör; bredvid honom står en Sänkhåv med grönt skaft. Längre bort till höger är en dörr med lufthål i form av en Fyrväppling. Till vänster om grinden står en smal lind med kolsvart stam och några ljusgröna löv; därinvid en källarglugg.

De föremål som beskrivs i denna scenanvisning förekommer sedan i dialogen i exempelvis dessa repliker (s. 18–23):

DOTTERN [...] Är inte stjärntäcket färdigt än?

PORTVAKTERSKAN Nej, lilla vän; tjugosex år är ingen tid för ett sådant verk!

[---]

AFFISCHÖREN Jag klagar inte som värst ... inte nu, sen jag fått en sänkhåv och en grön sump!

[---]

DOTTERN till portvakterskan. Giv mig schalen nu, får jag sitta här och se på människobarnen! [...]

[---]

OFFICERN sjunger. Victoria! --- - Skakar på linden.- Se nu grönskar han igen! För åttonde gången! [...]

[---]

OFFICERN [...] - Stannar och petar på dörren med fyrväpplingen.- --- Och den här dörren har jag sett på, två tusen fem hundra femtifem gånger, utan att komma under fund med vart den bär! Och den där väpplingen som ska släppa in ljus ... åt vem ska den släppa in ljus? – Är det någon därinnanför? Bor det någon där?

[---]

OFFICERN Nu måste hon vara här snart! --- Frun! Den där blåa Stormhatten där ute! Den har jag sett sen jag var barn ... Är det samma en? --- Jag minns i en prästgård, då jag var sju år ... det sitter två duvor, blåa duvor under den där hatten ... men den gången kom det ett bi, och gick in i hatten ... då tänkte jag: nu har jag dig! Och så knep jag om blomman; men biet stack igenom, och jag grät ... men så kom prostinnan och lag våt jord på ... Sen fick vi smultron och mjölk till kvällen! --- Jag tror att det mörknar redan! – Vart går affischören?

I en uppsättning av *Ett drömspel* måste alltså scenografin innehålla exempelvis en dörr med en fyrväppling och en blå stormhatt, annars stämmer inte dialogen.

Sara Lidmans pjäs *Marta, Marta* uppvisar liknande tendenser. Den förutbe-

stämda scenbilden är viktig också i denna pjäs. I scenanvisningarna finns instruktioner om att så kallade skioptikonbilder ska visas på scenen. Dessa bilder behandlas som en verklig del av scenmiljön och kommenteras i dialogen, exempelvis i följande replik (s. 20):

(Ljusbild: Statslån på 3 miljoner till nödställda sågverk i Norrland.)

Agnar Detta måste innebära bättre tider!

Marta Vårt land har likväl en överhet som tänker på folket. Barnens gråt har nått fram till deras hjärtan.

Possido Äntligen! Gott att hava försänkningar nära konungens öra. Äntligen en smula kompensation för nedgången i priserna på kontinenten. Detta måste vi fira.

Liksom i *Ett drömspel* måste scenbilden påverkas av lokala samtalsämnen. Skioptikon- eller ljusbilderna måste finnas med och det som står eller visas på dem måste stämma med scenanvisningarna annars blir dialogen ologisk. I *Marta, Marta* har dessutom det som står skrivet eller visas på skioptikonbilderna ofta en symbolisk underbetydelse.

Det är kanske inte författarens medvetna avsikt att kunna kontrollera framtida uppsättningar av sitt verk genom att använda lokala samtalsämnen, men jag anser att effekten dock blir just denna.

Avslutning

Kärnfrågan i min undersökning har varit vilken eller vilka funktioner lokala samtalsämnen kan ha i dramadialog. Detta är en fråga som tidigare inte har undersökts närmare men som har visat sig vara givande och som har avkastat intressanta resultat.

De resultat som har framkommit visar bland annat att de lokala samtalsämnena i de undersökta dramerna i genomsnitt tar ungefär lika stor del av talutrymmet i dramadialog som i ett jämfört autentiskt samtal. Variationer mellan dramerna finns dock. Vidare är de lokala samtalsämnena oftast orsakade av synintryck och kan ha flera olika funktioner. Dessa funktioner kan vara att skapa ett intryck av naturlighet i dialogen, att peka på och förstärka viktiga symboler och intryck av onaturlighet i dramerna, samt att förstärka vissa intryck av scenmiljön och rollfigurerna. Man kan dessutom se att de lokala samtalsämnena kan ha en tematisk eller sammanhållande funktion och att de kan hjälpa författaren att påverka scenbilden i en framtida uppsättning av ett drama. Undersökningen visar också att lokala samtalsämnen ofta kan ha flera av ovanstående

funktioner samtidigt och att det kan finnas olika typer av lokala samtalsämnen med olika funktioner i ett och samma drama.

Hur pass medveten är då författaren om de i högsta grad användbara verktyg som de lokala samtalsämnena utgör? Vet dramatikern att han eller hon påverkar scenbilden när en dörr med en fyrväppling eller en skioptikonbild som visar en viktig text skrivs in i dialogen? Använder sig författaren medvetet av lokala samtalsämnen när han eller hon vill skapa ett realistiskt intryck av dialogen eller tydligt vill understryka en betydelsefull symbol? Antagligen inte, skulle jag svara i de flesta fall. Jag tror att författaren ofta använder lokala samtalsämnen omedvetet när han eller hon söker efter en stämning, en jargong eller ett visst samtalsämne.

Jag har även sett att om en författare söker efter en specifik effekt, exempelvis realism, kan hon eller han göra detta genom att använda lokala samtalsämnen. Här anar jag större medvetenhet om dessa ämnens funktioner. Lokala samtalsämnen är lätta att ta till i de undersökta dramerna när en författare ska illustrera exempelvis ett realistiskt familjesamtal. Familjen i dramat kan tala om »ingenting», exempelvis om en disktrasa eller en salami, för att visa att samtalsämnena tryter eller för att visa att rollfigurerna döljer det de egentligen behöver säga till varandra. I sådana fall tror jag visserligen inte att användandet av lokala samtalsämnen är fullt medvetet, men nog tror jag att en dramatiker vet att folk i verkliga livet kan tala om miljön de befinner sig i när det är svårt att hitta lämpliga samtalsämnen. Jag anser alltså att en viss medvetenhet ibland kan skönjas.

I vissa dramer anar jag en ännu större medvetenhet hos författaren om verktyget lokala samtalsämnen. Är det exempelvis en slump att det går att utläsa hela händelseförloppet i stora drag i *Aftonstjärnan* genom att bara läsa de repliker som berör det lokala samtalsämnet guldpengarna? Är inte författaren mycket medveten om den konkreta och guldtyngha symbol han lyfter fram i dessa repliker? Jag tror här att medvetenheten är ganska stor. På samma sätt tror jag att Lagerkvist är medveten om den effekt han skapar när han låter sina fattighjon tala om dofter och ljud på ett målande sätt. Författarna är antagligen inte medvetna om *termen* lokala samtalsämnen eller liknade uttryck, men de är nog ofta medvetena om hur stor roll scenbilden och inte minst åskådarens/läsarens intryck av scenbilden spelar. Det faktum att åskådaren får skapa en del av dramat för sig själv och för sitt inre öga är en mycket viktig del av upplevelsen av ett drama.

Lokala samtalsämnen kan alltså stimulera åskådarens fantasi, förmedla författarens egen inre bild av skådespelet och kan understryka och lyfta fram vik-

tiga element i dramat. Kort sagt har jag funnit att lokala samtalsämnen på många sätt utgör användbara och mångfasetterade verktyg för en dramatiker.

Litteratur

- Bergmann, Jörg R., 1990: On the local sensitivity of conversation. I: *The Dynamics of Dialogue*, red. av Ivana Marková och Klaus Foppa. New York. S. 201–226.
- Eriksson, Mats, 1998: Dialog i drama och verklighet: en sekvens hos Norén och i ett vardagligt samtal. I: *Samtalsstudier*, red. av Hanna Lehti-Eklund m.fl. Helsingfors. S. 18–37.
- Gardell, Jonas, 1997: *Isbjörnarna*. Stockholm.
- Lagerkvist, Pär, 1941: *Midsommardröm i fattighuset*. Stockholm.
- Lidman, Sara, 1970: *Marta, Marta*. Stockholm.
- Lindström, Göran, 1978: *Att läsa dramatik. Andra upplagan*. Lund.
- Londen, Anne-Marie, 1993: Monika har en så vacker azalea. Om situationsrelaterade yttranden i vardagliga samtal. I: *Språk och social kontext*, red. av Ann-Marie Ivars m.fl. Helsingfors. S. 69–86.
- Melander Marttala, Ulla, under utgivning: *Samtal och scenmiljö i svenska dramer*. Uppsala.
- Norén, Lars, 1999: *Skuggpojarna. Morire di classe*. Stockholm.
- Norrby, Catrin, 1996: *Samtalsanalys – så gör vi när vi pratar med varandra*. Lund.
- Pfister, Manfred, 1988: *The Theory and Analysis of Drama*. Cambridge.
- Saari, Mirja, 1992: Kommentar till ett samtal: topikstruktur och sociala konventioner. I: *Svenskans beskrivning 19. Förhandlingar vid Nittonde sammankomsten för svenskans beskrivning*. Stockholm den 2–3 april 1992, red. av Staffan Hellberg m.fl. Lund. S. 9–23.
- Short, Mick, 1996: *Exploring the Language of Poems, Plays and Prose*. London.
- Strindberg, August, 1902: *Ett drömspel*. Stockholm. I denna artikel har nationalutgåvan från 1988, utgiven av Stockholms universitet, använts.
- Söderberg, Hjalmar, 1912: *Aftonstjärnan*. Stockholm. I denna artikel har en volym av Hjalmar Söderbergs samlade skrifter från 1977 använts.
- Wirmark, Margareta, 1983: Dialogen i Hjalmar Söderbergs drama *Aftonstjärnan*. I: *Svensk litteraturtidskrift*, häfte 2, 1983. Stockholm. S. 27–44.
- Östman, Carin, 2003: Fadren och fröken Julie. Om naturalistisk dramadialog och naturliga samtal. I: *Svenska på scen. Språk och språkanvändning i svensk dramatext från tre sekler*, red. av Siv Strömquist. Uppsala. S. 82–92.

Vad kan statistik avslöja om svenska sammansättningar?

Av JONAS SJÖBERGH och VIGGO KANN

I många språktekniska datortillämpningar är det värdefullt att kunna dela upp sammansatta ord i deras beståndsdelar. Exempelvis får man fler träffar vid informationssökning om även dokument som bara innehåller sökordet som förled i en sammansättning hittas (Dalianis 2005). Andra tillämpningar är automatisk avstavning, där man helst vill ha avstavningar gjorda i sammansättningsgränsen, och maskinöversättning, där översättningslexikonet förmodligen inte innehåller så många sammansättningar, men däremot sammansättningsens beståndsdelar.

I denna artikel visar vi hur väl ett datorprogram med statistiska metoder (till skillnad från metoder baserade på regler konstruerade av en lingvist) kan komma fram till hur de sammansatta ord som förekommer i en text bör delas upp.

Många sammansättningar har mer än en möjlig tolkning. Ibland finns flera rimliga tolkningar, som »glas-skål» och »glass-skål» (men förmodligen inte »glass-kål») eller »bil-drulle» och »bild-rulle». I de flesta fall är det lätt för en mänsklig läsare att från kontexten förstå vilken tolkning som avses. För automatiska metoder är detta dock mycket svårare, och dessa kan även få problem med tolkningar som för en människa är uppenbart osannolika, till exempel »Ko-rea-kriget».

Det enklaste och vanligaste sättet att dela upp sammansatta ord är att ha ett lexikon där man talar om hur varje ord bör delas upp, vilket förstås inte löser problemet för genuint tvetydiga sammansättningar, men dessa är relativt ovan-

Detta arbete har finansierats av Vinnova, Vetenskapsrådet och KTH. Tack till Svenska Akademien för att vi fått tillgång till SAOL 11 och till Stockholms universitet för att vi fått tillgång till SUC. Tack också till Språk och stils anonyma referenter som har haft värdefulla synpunkter på artikeln.

Artikelförfattarnas kontaktuppgifter: Skolan för datavetenskap och kommunikation, KTH; jsh@nada.kth.se, viggo@nada.kth.se

liga. Ett annat angreppssätt som använts är undersökning av bokstavsföljder som bara kan förekomma i sammansättningar, till exempel »kk», för åtminstone där går en ordledsgräns. För svenska har både regelbaserade metoder (till exempel Karlsson 1992, Dura 1998) och statistiska metoder (till exempel Kokkinakis & Johansson Kokkinakis 1999, Sjöbergh & Kann 2004) använts för automatisk uppdelning av sammansatta ord. Liknande arbeten har gjorts för andra språk, bland annat tyska (Koehn & Knight 2003), norska (Johannessen & Hauglin 1996) och koreanska (Yoon 2000).

Här kommer vi att se på några statistiska metoder för tolkning av sammansatta ord. Tonvikten ligger på valet mellan olika föreslagna tolkningar, men först några ord om hur dessa förslag tillkommer.

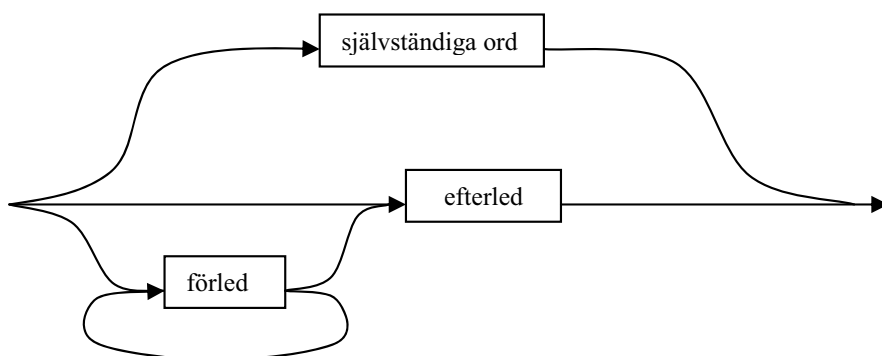
1. Att hitta möjliga tolkningar

För att ta fram möjliga tolkningar av sammansatta ord har vi använt en modifierad version av rättstavningsprogrammet Stava (Domeij m.fl. 1994). Efter som ett rättstavningsprogram för svenska måste kunna hantera sammansatta ord för att bli användbart finns redan en komponent för detta. Stava använder tre olika ordlistor:

1. *självständiga ord*, innehåller 1 400 ord som inte kan förekomma som delar av sammansättningar, till exempel »inte»
2. *efterledsordlistan*, innehåller 103 000 ord (även vanliga böjningsformer) som kan avsluta sammansatta ord eller fungera som självständiga ord, till exempel »lampor», »stolpen» och »gata»
3. *förledsordlistan*, innehåller de ordformer som kan förekomma först i, eller i mitten av, sammansatta ord, till exempel »gatu», »telefon» och »ladu», totalt 23 000 ordformer.

När ett ords stavning ska kontrolleras används de olika ordlistorna enligt schemat i figur 1. I de enkla fallen hittas ordet direkt i *efterledsordlistan* eller listan över *självständiga ord*. Om ordet är sammansatt slås alla möjliga efterled upp tills ett som finns i *efterledsordlistan* hittas, med början på det längsta möjliga efterledet. Därefter slår programmet upp förledet i *förledsordlistan* för att kontrollera att det är ett riktigt förled. Om förledet också är sammansatt slås delarna upp rekursivt i *förledsordlistan*.

Foge-s, som i »fot-boll-s-lag», tillåts i tre- och flerledssammansättningar.

Figur 1. Uppdelningsschema för analys av sammansatta ord.

Däremot finns det inget krav på foga-s i treledssammansättningar, eftersom foga-s inte ska sättas ut då andra och tredje ledet är hårdare knutna till varandra än första och andra ledet (till exempel »skolbokhylla» som är en bokhylla för skolor och inte en hylla för skolböcker; se sida 49–52 i Språkriktighetsboken 2005). I de fall enkla förled bildar sammansättningar med foga-s ingår de i förledsordlistan (till exempel »kvälls»).

Finns både förled och efterled i ordlistorna är ordet godkänt och sökandet avbryts, annars följer nästa möjliga efterled på samma sätt osv. Om ingen möjlig uppdelning hittas rapporteras ordet som felstavat.

I vår tillämpning har vi modifierat algoritmen så att den får producera samtliga möjliga tolkningar, i stället för att avbryta så fort en acceptabel tolkning hittats. Även att hitta samtliga tolkningar går mycket snabbt med metoden ovan. På en vanlig dator kan man analysera över 60 000 ord per sekund.

2. Utvärdering

Vi har utvärderat metoder för uppdelning av sammansättningar genom att för hand gå igenom alla ord programmet delar upp i en text på 50 000 löpord. Texten är tagen från Stockholm-Umeå Corpus, SUC (Ejerhed m.fl. 1992) och består av skriven svenska från olika genrer. Uppdelningsprogrammet delade upp 3 400 sammansatta ord i texten (3 098 unika ordformer), varav 1 200 hade mer än ett förslag. Om inget annat anges syftar resultatsiffror längre fram i artikeln

på hur bra metoderna klarade sig på de 1 200 ord som på detta sätt är tvetydiga. Denna utvärderingstext har bara använts för utvärdering och har alltså inte till exempel använts för att inhämta statistik till de olika metoderna nedan.

Hur många ordled dessa 3 400 sammansättningar består av framgår av tabell 1.

Tabell 1. Fördelning av antal ordled hos de 3 400 sammansättningarna i utvärderingstexten.

Antal ordled	Andel
2	92 %
3	5,0 %
4	3,0 %
5	0,06 %

En del sammansatta ord i texten delades inte alls upp av programmet. Ett manuellt kontrollerat stickprov ord visade att mindre än 1 % av sammansättningarna missades på detta sätt. Bland annat har programmet svårt för sammansättningar som innehåller namn, som »Venusmålningarna» och »Hitchcockläroboken», eftersom dessa namn inte finns med i förledsordlistan.

Detta problem kan dock lätt minskas genom att man lägger till vanliga namn i *förledsordlistan*. En generellare men något riskfylld lösning är att ord som betraktas som felstavade av Stava får genomgå en extra undersökning, där ett så långt efterled som möjligt försöker hittas i ordet, utan att något matchande förled finns i förledsordlistan. Denna metod skulle göra den korrekta uppdelningen »Venus-målningarna», men den skulle också föreslå uppdelningen »Gotland-skaka» snarare än »Gotlands-kaka». I denna artikel har vi inte använt denna generellare hantering av sammansättningar med namn.

För 99 % av de 2 200 ord som bara hade ett förslag var detta förslag korrekt, och för 99 % av de 1 200 ord som hade flera förslag var ett av dessa korrekt. Här berodde större delen av de problematiska fallen (1 %) också på namn, som i »Ko-rea-kriget» eller »Vig-gen-planen».

Även många ord som inte är sammansatta kan delas upp av programmet, som »vi-ta», »in-gen» och »Ja-mes», men detta har undvikits genom att uppdelning aldrig görs av ord som redan finns i *efterledsordlistan* eller listan med *självständiga ord*. Det förekommer förstås fortfarande att en del ej sammansatta ord analyseras som om de vore sammansättningar. Detta beror på att ordlistorna av naturliga skäl inte innehåller samtliga möjliga ord i det svenska språket, och de ord som inte finns med i ordlistorna men som kan analyseras som sammansättningar antas då vara sammansatta ord. I utvärde-

ringstexterna är det arton ord som delas upp trots att de inte är sammansatta, se tabell 2. Dessa ord räknades inte med i utvärderingarna av metoder för val av tolkning.

Tabell 2. Ej sammansatta ord som ändå delas upp av programmet under generering av analysförslag.

Ord	Analys	Ord	Analys
BIOSets	bilosets	Demodokos	demoldoklos
Long-projektets	lolng-projektets	Roslin-porträtt	rosllin-porträtt
Sorghum	sorglhum	Temo-mätning	telmo-mätning
Tommys	tomlmys	apropos	aplopros
fulleren	fulllleren	instrumentalis	instrumentallis
knappet	knapplpet	kommunalarna	kommunlalarna
oklassiska	okklassiska	släktforsnig	släktlforsnig
silliga	sillliga	styckena	stycklena
stoans	stolans	passagerar-	passlagerar-

Även en del ord som kan betraktas som sammansatta ignoreras, främst namn som »Hall-ström» och »Alm-gren». Det bedömdes vara mindre intressant att låta dessa ord ingå i studien. Samtliga ord som ignoreras hade endast ett tolkningsförslag, vilket vanligtvis var den korrekta analysen om ordet vore att betrakta som sammansatt.

Sammanfattningsvis har programmet för att hitta möjliga tolkningar en täckning på 99 %. Endast ett fåtal sammansättningar saknar den korrekta analysen bland de föreslagna tolkningarna eller blir helt utan analys. När det gäller precision så är denna också 99 % i bemärkelsen att 99 % av de ord som analyseras har den korrekta analysen som ett av förslagen, detta även inräknat de ord som inte är sammansatta och alltså inte kan ha någon korrekt analys. Detta innebär förstås att de metoder som ska välja korrekt tolkning inte kan få mer än högst 99 % rätt, eftersom de alltid väljer endast bland de föreslagna tolkningarna.

Det finns även andra system för att analysera svenska sammansättningar. Det mest kända systemet är förmodligen SWETWOL (Karlsson 1992), som till skillnad från Stavas enkla lexikonuppslagningsmetod bygger på manuellt skrivna regler för bland annat morfologiska förändringar vid sammansättningar. Precis som uppdelningsprogrammet byggt på Stava levererar SWETWOL samtliga möjliga analyser av ett ord.

SWETWOL hanterar en del ord som inte Stava klarar, till exempel »Venusmålningarna» och »Viggenplan», medan ord som »Hitchcockläroboken» inte hanteras av något av systemen. Det finns förstås också ord som Stava hanterar

som inte SWETWOL analyserar korrekt. Av de 3 400 ord uppdelningsprogrammet delade upp i testmaterialet har 94 % den korrekta tolkningen bland de förslag SWETWOL genererar. När korrekt tolkning inte föreslås beror det i princip alltid på att ordet inte analyserats som en sammansättning. Exempel på sådana ord är »yngelboet», »gudaborgen», »nikotingula», »läsvane» och »åskblå». SWETWOL har alltså något högre precision, i princip 100 %, men betydligt sämre täckning.

3. Statistiska metoder för val av uppdelning

Här följer en presentation av ett antal olika metoder för val av rätt tolkning bland flera förslag på uppdelning av en sammansättning. En sammanställning av hur bra dessa fungerar ges till sist i tabell 3.

3.1 En undre gräns, antalet ordled

En enkel metod att välja tolkning är att ta det förslag som har lägst antal ordled, alltså »mun-vinklarna» snarare än »mun-vin-klarna». Denna metod är statistisk i den bemärkelsen att sammansatta ord med två ordled är markant vanligare än sammansättningar med tre ordled, vilka i sin tur är vanligare än de med fyra osv. Man kan även ge en lingvistisk motivering, och metoden har använts i regelbaserade system också (Karlsson 1992).

Vi har använt denna metod som en undre gräns. Om det finns flera förslag med lika få ordled väljs det med längst efterled, motiverat av att det är vanligare med böjningsändelser och avledningar i slutet än med korta efterled, »upp-rättar» snarare än »upprätt-ar». Denna enkla och snabba metod fungerar tämligen bra och väljer rätt förslag i 93 % av fallen i vår testkorpus.

3.2 Ord i kontexten

Sammansättningar med flera rimliga tolkningar kräver förstås att man tittar på kontexten för att förstå vad som avses med ordet just här. Nu är den typen av tvetydigheter mycket ovanliga, men att titta på kontexten kan ge stor hjälp även i andra fall. Ett enkelt sätt att ta hjälp av kontexten är att se om ordleden från något förslag förekommer som självständiga ord eller i någon annan samman-

sättning i närheten. Står det »en bildrulle körde sin bil genom staketet» kan vi se ordet »bil» i kontexten som stöd för tolkningen »bil-drulle».

För att utvärdera hur bra detta fungerar provade vi följande metod: för varje tolkning räknades förekomster av dess ordled som antingen självständiga ord eller ordled i andra sammansättningar i kontexten. Ett fönster på femtio ord före sammansättningen och femtio ord efter användes. Förekomsterna viktades med avståndet till sammansättningen, så att ord som stod närmare sammansättningen fick högre vikt. Den tolkning som fick högst medelvärde på sina ordled valdes sedan.

Denna metod fungerar dåligt, och gav rätt tolkning i endast 75 % av fallen. Orsaken är glesheten i texten; det är sällan något av ordleden förekommer i närheten. Om man använder ordledens stammar och stammarna för orden i kontexten i stället för själva ordleden går det något bättre, även om det i vissa fall inte är helt klart vad stammen till ett förled är.

Ett stort problem med denna metod är att det är vanligt att felaktiga tolkningar av sammansättningar innehåller många korta ordled (»han-del-s-min-ister»). Just de korta ordleden har stor sannolikhet att förekomma i kontexten av en slump, eftersom korta ord oftast också är vanliga ord. Om man först sällar bort alla förslag till tolkningar som har fler ordled än det med minst antal ordled, alltså förslag med många korta ordled, och sedan använder ord i kontexten som ledtråd för att välja mellan de förslag som finns kvar fungerar metoden mycket bättre, 94 % rätt.

En människa använder naturligtvis mer information från kontexten än den att ordled förekommer som egna ord i närheten. Till exempel föredrar man tolkningen »bild-rulle» i texter om fotografering. Denna typ av kunskap är svår att fånga automatiskt, men det finns statistiska metoder som försöker göra detta. En sådan är Random Indexing, RI (Sahlgren 2005). I korthet kan man säga att det är ett sätt att mäta hur relaterade två ord är, genom att föra statistik över hur ofta olika ord samförekommer. Ord som samförekommer med ungefär samma ord betraktas som relaterade.

Om man i stället för att som ovan räkna förekomster i kontexten för varje ordled räknar ut hur relaterade ordleden är till orden i kontexten går det ytterligare lite bättre, 96 % rätt, vilket gör metoden till en av de bästa vi undersökt. Det går dock inte bra om man inte först avfärdar alla tolkningar med många korta ordled. Behåller man dem går det i stället riktigt dåligt, 51 % rätt, bland annat för att de korta ordleden ofta är vanliga ord som på så sätt räknas som relaterade till väldigt många ord.

Metoden har också den intressanta egenskapen att den väljer olika tolk-

ningar för samma ord i olika kontexter. I vår undersökning är detta den enda metod som föreslog olika tolkningar för samma sammansättning på olika platser i utvärderingstexten, bland annat ordet »kol-atom», som på ett ställe blev »kola-tom». Tyvärr gällde texten en »kol-atom» även på denna plats, men det är i alla fall en intressant egenskap att kunna föreslå olika tolkningar beroende på kontext. De flesta metoder som använts utnyttjar inte kontexten och föreslår alltså alltid samma tolkning.

3.3 Relation mellan ordleden

Om man väl har ett sätt att mäta hur relaterade ord är kan man använda denna till att se hur relaterade till varandra ordleden i ett förslag är. När vi tittar på »glassskål» kan vi fråga oss om man brukar ha glass i skålar, ha skålar av glas eller äta glass tillsammans med kål.

Vi prövade detta genom att för varje förslag beräkna medelvärdet av hur relaterade ordleden var till varandra, enligt RI-metoden. Liksom i förra avsnittet går det riktigt dåligt att skilja ut förslag med många korta ordled, 46 %, och riktigt bra om man först sällar bort förslag med många ordled, 96 %.

3.4 Ordledsfrekvenser

En metod att utnyttja statistik för att tolka sammansatta ord är följande: om vi inte har något annat att gå på så föredrar vi »glas-skål» framför »glass-skål», eftersom det är vanligare med sammansättningar med »glas» än med »glass». För att pröva detta samlades statistik över frekvenser för förled och efterled. Det förslag som hade högst geometriskt medelvärde för sina ordleds frekvenser valdes sedan som tolkning.

Denna metod fungerade ungefär lika bra som att bara titta på antalet ordled, 93 % rätt. Återigen är glesheten i språket ett problem. Många av de föreslagna ordleden förekom över huvud taget inte i de textmängder statistiken hämtats från. Flera olika textmängder användes som korpus för denna statistik: de en miljon orden i SUC (alltså inte frekvenser över ordleden, eftersom sammansättningar där inte är uppdelade); 84 000 sammansättningar ur SAOL 11; de 84 000 sammansättningarna, men med frekvenser för dem beräknade från SUC; 300 sammansättningar från andra texter i SUC än dem vi utvärderat, handannoterade med sina korrekta uppdelningar.

De bästa resultaten uppnåddes med sammansättningarna från SAOL med

frekvenser från SUC. Att bara använda listan på sammansättningar rakt av ger för hög vikt för ovanliga ord, att bara använda SUC ger inte information på ordledsnivå, och att bara använda 300 sammansättningar ger för lite data. Förmodligen skulle resultaten bli bättre om en större korpus med sammansatta ord uppdelade på rätt sätt fanns tillgänglig.

Av de 84 000 orden ur SAOL förekommer endast 10 000 i SUC, med i genomsnitt fyra förekomster per ord för dessa. Ungefär 14 % av sammansättningarna i SUC finns med i SAOL (beräknat med stickprov).

Om man som tidigare först sällar bort alla förslag till tolkningar med många ordled och använder ordledsfrekvenser endast för att välja mellan de förslag som finns kvar fungerar metoden mycket bra, 95 % rätt.

3.5 Ordklasskontext

Ofta framgår det tydligt av kontexten vilken ordklass en sammansättning bör ha. Om olika tolkningsförslag ger olika ordklass på sammansättningen kan man använda denna kontextinformation för att välja mellan dem.

Vi prövade denna metod genom att använda den statistiska ordklassgissaren TnT (Brants 2000), som gissar ordklasserna för alla ord i en text som man matar in. Programmet använder statistik över hur ofta ett visst ord tillhör en viss ordklass och statistik över hur vanliga olika ordklassföljder är.

Vi körde TnT på texten, med sammansättningen utbytt mot sitt efterled, eftersom efterledet bestämmer ordklassen, för att få ordklassen på samtliga förslag. Vi körde också TnT på texten med sammansättningen utbytt mot ett låtsasord, för att få TnT att bestämma vilken ordklass som vore mest sannolik, givet att det stod ett helt okänt ord i stället för sammansättningen. Alla förslag som inte hade denna ordklass kasserades sedan och den första enkla metoden i avsnitt 3.1 användes för att välja mellan de förslag som återstod.

Denna metod fungerade inte bra, endast 87 % rätt. I de allra flesta fallen tillhör nämligen samtliga tolkningsförslag samma ordklass, så den är sällan tillämpbar. I de fall där olika förslag fick olika ordklass från TnT berodde detta ofta på att TnT förvirrats och helt enkelt gissat fel på något av förslagen. Vanligt var också att förslag som skilde sig från andra med avseende på ordklass hade ett väldigt kort och oftast flertydigt efterled, vilket gav möjlighet till fördelaktig tolkning ur ordklassynpunkt. Korta efterled är dock sällan den korrekta tolkningen. Om man först sällar bort förslag med många ordled fungerar det lite bättre, men fortfarande inte så bra: 90 %.

3.6 Ordledens ordklasser

Vissa kombinationer av ordklasser är vanligare än andra i sammansättningar. Till exempel står substantiv-substantiv för över 25 % av sammansättningarna, medan pronomen-pronomen är extremt ovanligt.

För att utnyttja detta behövde vi konstruera ett enkelt program som gissar ordklassen på ordled; det finns såvitt vi vet inga program för det sedan tidigare, troligen på grund av att man sällan har behov av denna typ av information. Programmet gör väsentligen bara en lexikonuppslagning för att ta reda på möjliga ordklasser, och ingen hänsyn tas till kontexten. För förled finns även ett par enkla regler för morfologisk förändring i de fall då förledet inte finns i lexikonet. Samtliga möjliga ordklasser behålls, det vill säga ingen disambiguering sker. Programmet är inte helt träffsäkert, särskilt förleden drabbas av fel, men som vi förklarar nedan är detta inte ett stort problem.

För varje förslag till tolkning av en sammansättning beräknades sannolikheten att ordklassen för förledet kombinerades med ordklassen för efterledet. Om det fanns flera möjliga ordklasser för för- eller efterledet användes den mest sannolika kombinationen. I de fall då det fanns mer än två ordled gjordes beräkningen för samtliga för- eller mellanled och efterledet, och sannolikheten för förslaget beräknades som produkten av dessa sannolikheter. Förslaget med högst sannolikhet valdes sedan som tolkning.

Sannolikheterna för kombinationer av ordklasser för för- och efterled beräknades *automatiskt* genom att det ovan nämnda programmet gissade ordklasser på delarna i 300 sammansatta ord som handannoterats med sin korrekta tolkning. Eftersom programmet konsekvent gissar fel på samma sätt i dessa referensdata som det gör på ny text senare är det inte ett stort problem att det ganska ofta gissar fel. Dock är det rimligt att förmoda att metoden skulle fungera bättre om ordklassgissningen var bättre. Likaså vore det förmodligen mycket bättre med avsevärt fler referensexempel. Denna metod fungerar bra, med 94 % rätt.

3.7 Bokstavsföljder

Vissa bokstavsföljder förekommer inte i svenska ord som inte är sammansatta, till exempel »kk» och »stp». Denna egenskap har tidigare använts för att dela upp sammansatta ord (till exempel Kokkinakis & Johansson Kokkinakis 1999). Dock innehåller de flesta sammansatta ord inte sådana bokstavsföljder.

Liknande information kan också användas till att välja mellan olika uppdel-

ningsförslag. Även om de bokstavsföljder som sträcker sig över ordledsgränserna kan förekomma i ord som inte är sammansatta någon gång kan man ofta notera att de är ovanliga i andra ord.

För att utnyttja detta samlades statistik från förled och efterled över alla fyrbokstavsföljder, så kallade fyrgram, som inte sträckte sig över en ordledsgräns. Detta beräknades från de 84 000 sammansättningarna i SAOL, viktade med frekvenser från SUC. För varje tolkningsförslag för en sammansättning beräknades sedan summan av frekvensen för alla fyrbokstavsföljder som sträckte sig över en föreslagen ordledsgräns. Det förslag som fick lägst summa valdes sedan som tolkning, eftersom dess ordledsgränser alltså innehöll de bokstavföljder som var minst sannolika att förekomma där det inte skulle vara en ordledsgräns.

Vi exemplifierar hur detta går till med ordet »genomarbetat», som får två möjliga tolkningar i den första analysen, »gen-omarbetat» och »genom-arbetat». I det första förslaget summeras korpusfrekvenserna för följande bokstavsföljder: »geno (339)», »enom (342)» och »noma (4)», summa 685. För det andra förslaget: »noma (4)», »omar (4)» och »marb (14)», summa 22. Metoden väljer alltså tolkningen »genom-arbetat», eftersom den innehåller de i icke sammansatta ord förhållandevis ovanliga »marb» och »omar» vid uppdelningsgränsen, i stället för de vanliga »enom» och »geno».

Av de 18 959 fyrbokstavsföljder som finns i sammansättningarna i SAOL förekommer 10 211 minst fem gånger i ordled i SAOL. Om man räknar förekomster av dessa ordled i SUC i stället är det 3 680 som förekommer mer än fem gånger, och endast 7 634 bokstavsfyrgram från ordleden i SAOL förekommer över huvud taget i SUC. Detta beror på att som tidigare nämnts bara en liten del av sammansättningarna i SAOL förekommer i SUC (och vice versa).

Att använda fyrgram av bokstäver fungerade bra, med 95 % rätt. Det går förstås att använda kortare eller längre bokstavsföljder också, eller kombinationer av olika längder, men vi har bara undersökt fyrbokstavsföljder.

Sammansättningar med utländska lånord och namn kan innehålla bokstavsföljder som inte finns eller är väldigt ovanliga i andra svenska ord och detta kan leda till att metoden väljer fel. I praktiken är det ett mycket litet problem, då både lånord och namn finns i det material statistiken hämtats från. Det ligger också i sakens natur att sammansättningar med ovanliga lånord och namn är ovanliga, och att tvetydigheter mellan flera olika tolkningar uppstår då dessa analyseras är därför väldigt sällsynt.

3.8 Ad hoc-regler

För att ta hand om en del svårhanterade fall, som många av metoderna ovan hade problem med, konstruerades även ett par ad hoc-regler. En regel tar hand om vanliga avlednings- och böjningssuffix som även kan vara efterled i sammansättningar, till exempel »flick-or» och »spring-ande». Regeln listar helt enkelt några vanliga suffix och förslag med dessa kasseras. Även om det säkert kan finnas tillfällen då dessa används i sammansättningar, som »glödhet (glöd-het)» är det tämligen få gånger jämfört med hur ofta de är avlednings- eller böjningsändelser, som »godhet», men de föreslås ofta som en tolkning.

Ett annat problem gäller sammanskrivningen av tre konsonanter till två, som i »toppolitiker (topp-politiker)». Detta leder ibland till tvetydighetsproblem, oftast med en mycket rimligare tolkning som »vin-nyheter» kontra »vinn-nyheter», men även två rimliga tolkningar kan förekomma, som för tidigare nämnda »glasskål». De flesta metoder har svårt att hantera denna typ av tvetydighet; de har till exempel alltid ett förslag med mycket ovanligare bokstavs-följd (tre identiska konsonanter). Eftersom många metoder inte hanterar denna typ av sammansättningar på ett vettigt sätt konstruerades en regel att alltid välja tvåkonsonantstolkningen, som är något vanligare än trekonsonantstolkningen. För vissa metoder, till exempel kontextmetoderna, behövs inte denna regel.

3.9 Kombinationsmetoder

Eftersom de olika metoderna gör fel på olika sätt kan man kombinera dem och på så sätt låta dem rätta varandra. Nästan alla sammansättningar har rätt förslag valt från någon metod. Ett enkelt sätt att kombinera metoderna är att låta dem rösta om vilken tolkning som ska väljas.

En annan något mer komplicerad kombinationsmetod undersöktes. Första steget i metoden är att förkasta alla förslag utom dem med minst antal ordled, som i avsnitt 3.1. Därefter används metoden baserad på ordledens frekvenser i avsnitt 3.4 tillsammans med metoden baserad på ordledens ordklasser i avsnitt 3.6. Dessa två metoder fick avgöra hur mycket de trodde på varje förslag och sedan vägdes detta ihop, med något större vikt för frekvensmetodens uppskattningar.

Denna kombinationsmetod har rätt i nästan 98 % av fallen för de tvetydiga orden, vilket ger något mer än 98 % rätt om man ser till alla sammansättningar i testtexten. Det är märkbart bättre än de två metoderna var för sig.

Tabell 3. Korrekt analyserade sammansättningar, av dem med minst två förslag.

Metod	Rätt (%)	Fel (%)
Antal ordled	93	7
Ord i kontexten	75	25
Ord i kontexten, få ordled	94	6
Ord i kontexten, RI	51	49
Ord i kontexten, RI, få ordled	96	4
RI mellan ordleden	46	54
RI mellan ordleden, få ordled	96	4
Ordledsfrekvenser	93	7
Ordledsfrekvenser, få ordled	95	5
Ordklasskontext	87	13
Ordklasskontext, få ordled	90	10
Ordledens ordklasser	94	6
Bokstavsföljder	95	5
Kombinationsmetod	98	2

4. Feltyper

De fel som de automatiska metoderna gör kan delas in i fyra grupper. Procentsiffror nedan gäller den bästa metoden, kombinationsmetoden i avsnitt 3.9, men är att betrakta som ganska osäkra, då denna metod endast gjorde 27 fel i våra testdata. Andra metoder gör samma sorters fel, men i lite andra proportioner.

Den första feltypen är att en sammansättning delats upp vid alla korrekta ordledsgränser, och även på minst ett annat ställe. Ett exempel är »Vig-gen-plan», där »Viggen-plan» vore det önskade. Denna typ av fel orsakas vanligtvis av att något av ordleden saknas i uppdelarens lexikon. I annat fall skulle det korrekta fallet nästan alltid väljas, eftersom de flesta metoder starkt föredrar förslag med så få ordled som möjligt. Ungefär 20 % av felen var av denna typ för kombinationsmetoden.

Feltyp nummer två är att som ovan dela upp vid korrekta ordledsgränser, men lämna några sammansatta ordled kvar utan att dela upp dem, till exempel »fotboll-s-lag» i stället för »fot-boll-s-lag». Detta är den vanligaste feltypen, strax över 40 % av felen, och kan till viss del åtgärdas genom att ouppdelade sammansättningar tas bort från ordlistorna.

Beroende på syftet kan det variera hur mycket man vill dela upp orden, så denna feltyp är inte alltid oönskat beteende. Då man vill hitta möjliga avstavningsgränser vill man förmodligen dela upp så mycket som möjligt, så att man

har många avstavningsmöjligheter. Vill man däremot använda uppdelningen vid automatisk översättning är det förmodligen bättre att behålla så stora delar som möjligt, så länge delarna är ord man känner till översättningen för. Hur mycket sammansättningarna ska delas upp kan man alltså styra genom att fylla sina lexikon med olika typer av ordled.

Den tredje feltypen uppkommer vid hanteringen av tre identiska konsonanter i rad vid en ordledsgräns. Detta är ett ganska svårt problem, och många av dessa fall blir fel. Eftersom denna typ av sammansättningar dock inte är så vanlig var det under 20 % av felen som berodde på fel val av två- eller trekonsonantstolkningar.

Slutligen händer det att programmet helt enkelt delar upp ord vid fel ställen. Ungefär 20 % av felen var av denna typ.

5. Avslutande kommentarer

Automatisk uppdelning av sammansättningar kan utföras med bra resultat för svenska, 99 % av sammansättningarna i utvärderingstexten delades upp på något sätt. Av dessa delades 98 % upp korrekt av kombinationsmetoden, och en stor del av de kvarvarande felen är av en typ som i många tillämpningar inte är speciellt allvarlig. Sett över alla ord i texten så gör sammansättningsuppdelaren bara fel på 0,1 %.

De metoder som här beskrivits är alla baserade på olika typer av statistik. Det innebär att man inte explicit behöver skriva regler för hur olika ord ska hanteras. Det innebär också att det bör vara möjligt att utan nämnvärd anpassning använda samma metoder för andra språk, och en del av metoderna har redan använts för bland annat tyska, norska och koreanska.

Flera av metoderna bygger dock på att det finns text med viss annotering att samla statistik från. Med de ganska blygsamma resurser som här användes uppnåddes bra resultat, men med större resurser skulle man förmodligen komma ännu längre.

Statistik räcker alltså långt när det gäller att dela upp svenska sammansättningar. Det finns svåra sammansättningar som analyseras fel, men nästan alla sammansättningar analyseras korrekt.

Vissa sammansättningar kräver att man tittar på den kontext de förekommer i för att man i det aktuella fallet ska kunna avgöra vilken den korrekta tolkningen är. Sådana sammansättningar är dock väldigt ovanliga. Det är heller

inte vanligt att automatiska metoder använder information från kontexten. Av de två metoder vi undersökt som gör det fungerade den ena bra och den andra mindre bra.

En mycket kraftfull hjälpmetod är att förkasta alla förslag utom dem med minst antal ordled, vilket nästan alltid är korrekt. Dock finns det en del ord som har två rimliga tolkningar med olika antal ordled, som »matris» och »mat-ris» eller »finskor» och »fin-skor». Med denna metod kommer man alltså konsekvent att göra fel på den ena av de möjliga tolkningarna. För denna typ av ord måste man också utnyttja information i kontexten för att kunna göra en korrekt analys. De metoder som gjorde detta fungerade dåligt om man inte förkastar förslag med många ordled.

Litteratur

- Brants, Thorsten, 2000: TnT – a statistical part-of-speech tagger. I: 6th Applied NLP Conference. Seattle. S. 224–231.
- Dalianis, Hercules, 2005: Improving search engine retrieval using a compound splitter for Swedish. I: 15e nordiska konferensen för datorlingvistik (Nodalida 2005). Joensuu. <http://phon.joensuu.fi/nodalida/abstracts/03.shtml>
- Domeij, Rickard, Hollman, Joachim & Kann, Viggo, 1994: Detection of spelling errors in Swedish not using a word list en clair. I: Journal of Quantitative Linguistics 1. S. 195–201.
- Dura, Elzbieta, 1998: Parsing Words. (Doktorsavhandling.) Institutionen för svenska språket, Göteborgs Universitet.
- Ejerhed, Eva m.fl., 1992: The linguistic annotation system of the Stockholm-Umeå Corpus project. (Rapport DGL-UUM-R-33.) Institutionen för lingvistik, Umeå universitet.
- Johannessen, Janne Bondi & Hauglin, Helge, 1996: An automatic analysis of Norwegian compounds. I: 16th Scandinavian Conference of Linguistics. Åbo. S. 209–220.
- Karlsson, Fred, 1992: SWETWOL: A comprehensive morphological analyser for Swedish. I: Nordic Journal of Linguistics 15(1). S. 1–45.
- Koehn, Philipp & Knight, Kevin, 2003: Empirical methods for compound splitting. I: 10th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics. Budapest.
- Kokkinakis, Dimitrios & Johansson Kokkinakis, Sofie, 1999: I: Sense-tagging at the cycle-level using GLDB. (Rapport GU-ISS-99-4.) Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Sahlgren, Magnus, 2005: An introduction to random indexing. I: Methods and Applications of Semantic Indexing Workshop vid 7th International Conference on Terminology and Knowledge Engineering. Köpenhamn. <http://eprints.sics.se/221/>
- Sjöbergh, Jonas & Kann, Viggo, 2004: Finding the correct interpretation of Swedish compounds – a statistical approach. I: 4th International Conference on Language Resources and Evaluation. Lissabon. S. 899–902.

Språkriktighetsboken. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 93.) Stockholm 2005.

Yoon, Juntae, 2000: Compound noun segmentation based on lexical data extracted from corpus. I: 6th Applied Natural Language Processing Conference. Seattle. S. 196–203.

Recensioner

Englund Dimitrova, Birgitta: Expertise and Explicitation in the Translation Process. John Benjamins Publishing Company. 295 s. Amsterdam/Philadelphia 2005. ISBN 90 272 1670 3.

Hur går det egentligen till när man översätter? Vad händer »i översättarens huvud»? Sker där någon sorts »utsifte» av ett iakttaget språkstoff mot ett annat, som produceras analogt, efter mönstret av det iakttagna? En »omkostymering» av ett givet innehåll, som förändrar formen men inte innehållet? Eller handlar det om en »kodväxling» av mera genomgripande art, som innefattar omtolkning av en hel utsaga om verkligheten, med oundvikliga konsekvenser också på innehållsplanet, så att översättning innebär produktion av en helt ny text? Modern teoribildning på fältet lutar väl, mycket allmänt sagt, åt det sistnämnda synsättet.

Länge var översättarens faktiska hantverk åtkomligt för forskning bara i analysen av de »spår» som det lämnat i den färdiga produkttexten. Simultant studium av den pågående mentala processen var metodiskt ogenomförbart, i varje fall i mera systematisk form. Så icke längre. Nutida elektronisk teknologi sätter skarpa verktyg i händerna på den översättningsforskare som vill fånga processen i ögonblicket: i studiet av en översättares strategier, åtminstone i den mån dessa formuleras explicit. Metoden är *avlyssnad introspektion*, dokumenterad i ett s.k. *think aloud-protocol* (ett »TAP»). En arbetande översättare placeras i en studio och anmodas att muntligen verbalisera och kommentera sina göranden och låtanden, vilket allt registreras med ljudupptagning. Till protokollen kopplas s.k. *computer logging*, dvs. automatisk och systematisk dokumentation av de operationer översättaren utför på sin dator. Forskaren som metodiskt och i större skala går fram på detta sätt blir väl i slutänden visserligen allttjämt stående med de riktigt grundläggande frågorna obesvarade men kan ändå obestriddligen, systematiskt och i stor skala, dokumentera väsentliga drag i den autentiska översättningsprocessen, åtkomliga för analys inom den ena eller andra teoretiska ramen. Variationen mellan enskilda översättares arbetssätt och kompetens låter sig mätas och beskrivas i flera variabler och med långt större precision än som tidigare varit möjligt.

I Sverige har sådan forskning numera pågått i mer än ett decennium, särskilt i anslutning till verksamheten vid Tolk- och översättarinstitutet (TÖI) vid Stockholms universitet. Sin mest omfattande redovisning för en internationell publik får den i Birgitta Englund Dimitrovas färska monografi, som bygger på många års empirisk översättningsforskning på grundval av think aloud-protokoll och datorloggning. Studien tar fasta på den autentiska processen vid översättning från ryska till svenska.

Två koncept är centrala för Englund Dimitrova, ett för översättningsteorin specifikt, ett av mera generell räckvidd. Det förra är den s.k. *expliciteringen* (en bättre svensk term är svårfunnen: »tydliggörande» glädes väl inte ens puristen). Härmed avses en översät-

tares förmenta benägenhet att entydigt utsäga eller på annat sätt förklara det som i källtexten bara vagt antyds eller förutsätts som självklart, att göra det *implicita explicit*. Det senare konceptet är *expertisens* roll i en sammansatt språklig och kognitiv process som översättningen. Det gäller alltså den professionelle utövarns handlag, som Englund Dimitrova studerar i omedelbar kontrast mot mindre förfarna eller alltigenom oerfarna översättare.

I studiet av den sistnämnda kontrasten aktualiseras i denna studie även en tredje di-kotomi, också den fundamental i översättningens teoribildning, nämligen den mellan översättningen sedd som *process* och översättningen sedd som *produkt*. Englund Dimitrova anlägger båda dessa perspektiv, teoretiskt och metodiskt distinkt särhållna. Processen vill hon fånga genom att försöka registrera professionella respektive icke-professionella översättarens introspektion i vad avser explicitering, vilket alltså görs genom bruk av think aloud-protokoll. Produkten fångas på ett i viss mening mera traditionellt sätt, nämligen i analysen av de expliciterande respektive icke-expliciterande strategier-nas »spår», sådana dessa kan friläggas i den resulterande måltextens struktur.

Av dessa tre infallsvinklar är ingen i sig på något sätt ny i översättningsforskningen. Däremot är den systematiska samordningen av dem under en enhetlig frågeställning i det antydda triangulära perspektivet klart originell och metodiskt intressant. Bland ny-are forskningstraditioner, relevanta i undersökningens perspektiv, märks kognitions-psykologiskt baserad översättningsforskning, vars metoder och resultat är grundläggande för studiet av översättarens introspektion, liksom forskning kring skrivprocessen och kring expliciteringens roll i översättningen – fattad som skrivprocess och som text-produkt. Författarens teorianknytning är alltså uttalat eklektisk.

Föreställningen om »expliciteringen» som en universellt inbyggd tendens i all översättning är naturligtvis viktig, så länge Englund Dimitrova vill hävda – och det vill hon – att hennes resultat kan generaliseras till andra språkpar än svenska och ryska. Tanken förankras i några referenser till arbeten från senare decennier, det äldsta från 1986. Rimligtvis låter sig emellertid denna idé spåras också i långt äldre översättningsreflexion; som allmänt formulerad föreställning om »översättningens väsen» är den antagligen tidlös. Intressant i sammanhanget är egentligen bara när den utvecklades mera vetenskapligt stringent. Englund Dimitrova kunde här gott ha nämnt (det hade ju inte försvagat hennes tes!) att redan den moderna översättningsteorins »grand old man», Eugene Nida – kanske lite väl vidlyftigt men ändå inte utan viss stringens – utvecklade denna idé om »making explicit in the TT what is implicit in the ST» i sina mest kända verk på 1950- och 60-talet. (Att han därvid delvis hade fel är en annan sak.) Nu får Englund Dimitrova expliciteringen i översättning att framstå som en nyare »upptäckt» än den faktiskt är.

»Expertis» i översättning ser Englund Dimitrova, med referens till kognitiv psykologi, som den tredje och översta nivån i en flerskiktad kunskapsmodell, här kopplad till förfarenhet i rysk-svensk översättning. De tre graderna av erfarenhet hos enskilda översättare blir: basal, oskolad »förmåga» hos studerande i ryska språket på akademisk grundnivå; något skolad men måttligt uppodlad »kompetens» hos studerande i akademisk översättarutbildning; professionell »expertis» hos yrkesöversättare med långvarig vana.

Englund Dimitrovans metod (utvecklad i kap. 3) bygger framför allt på systematisk observation av de arbetande översättarnas introspektion, var till alltså används think aloud-protokoll, kompletterade med »datorloggning». Materialet levereras av nio infor-

manter, samtliga inriktade på översättning från ryska (ett för dem främmande språk, som de uppenbarligen behärskar i varierande grad) till svenska (deras modersmål). De tre graderna av översättarerfarenhet ligger till grund för uppdelningen på tre grupper; den professionella gruppen delas vidare in i »seniorer» och »juniorer», efter längden av professionell erfarenhet.

Grundläggande i Englund Dimitrovas grepp på sitt ämne är den nära kopplingen till moderna studier över *skrivprocessen*. Utgångspunkten i föreliggande studie är en modell lanserad 1996 av J. R. Hayes et al., där den kognitiva process som leder fram till en färdig skriven text – n.b. en originaltext! – delas in i tre faser: planering, textproduktion och bearbetning. Processen är dessutom invecklad i ett komplext och dubbelriktat samspel med å ena sidan skrivuppgiftens yttre villkor (ämne, publik osv.), å andra sidan skribentens personliga förutsättningar (kunskaper, ambitioner osv.). Dyliga skrivprocessmodeller relateras sällan eller aldrig systematiskt till översättningsprocessen, men Englund Dimitrova menar sig med små justeringar kunna göra just detta. Källtext och källspråkskompetens blir sålunda ytterligare faktorer av betydelse bland processens yttre villkor respektive personrelaterade förutsättningar. De överväganden som leder fram till denna koppling är synnerligen intressanta, och man kan möjligen beklaga att Englund Dimitrova inte diskuterar dem närmare än hon gör; det sker till en del bara i en fotnot.

En avgörande fråga i sammanhanget är nämligen i vad mån översättning som en textgenererande process verkligen bör uppfattas på detta sätt, alltså som en modifikation av originalskrivet. Är för översättningen konstitutiva element bara tillkommande »bakgrundsfaktorer» i en generellt uppfattad »skrivprocess», som utmynnar i skriven text oavsett betingelserna? I linje med synen på översättningen som produktion av en *helt ny* text – vilket som inledningsvis antydde är ett mycket vanligt, om inte dominerande, synsätt inom modern teoribildning på fältet – ter det sig osökt mera näraliggande att tala om översättning som en teoretiskt och principiellt separat, i mera grundläggande mening specifik art av textproduktion, underlagd (åtminstone delvis) egna kognitiva betingelser och styrd av andra villkor än originalskrivandet.

Hursomhelst, teoretiska överväganden av det sistnämnda slaget är uppenbarligen inte centrala för Englund Dimitrova. De tre processfaserna utvecklas först teoretiskt (kap. 2), sedan empiriskt efter samma plan (kap. 4). Kompetensskiktningen relateras härvid till de tre postulerade faserna i processen, vilket också görs i analysen av översättarnas hantering av »implicit logical links in the ST», dvs. till arten och graden av »explicitering» i översättningen (kap. 5). Upplägget fungerar, och det är naturligtvis i praktiken det väsentliga.

De tre postulerade faserna i skrivprocessen realiseras av samtliga kompetenskategorier av översättare. Den andra fasen, själva textproduktionen, utförs därtill, visar det sig, genomgående i linjär ordning (dvs. efter textens egen följd): inslag av icke-lineära strategier (där t.ex. inledningen skrivs sist), som uppenbarligen är vanliga i originalskrivet, kunde författaren icke belägga hos dessa översättare. Iakttagelsen motsäger ju inte direkt tanken att översättning tillhör en fundamentalt annan art av textproduktion än originalskrivandet och borde således inte vara helt oproblematiserad i relation till den förutsetta grundligheten mellan produktionsformerna.

Flera hypoteser och allmänt rimliga föreställningar om skillnaden mellan professionella översättare och mindre förfarna bekräftas, som t.ex. att de förra arbetar snabbare

och gör färre och kortare pauser i produktionsfasen, med ty åtföljande längre textsegment mellan vilopunkterna. Dock bekräftas inte mönstret genomgående. Sålunda avviker de båda undergrupperna av professionella inte alltid som väntat från varandra. Vissa egenheter i textproduktionen tycks också vara generella, oberoende av kompetens, som t.ex. en benägenhet att spendera större energi och längre tid på uppgiftens förra än på dess senare del. I den tredje fasen, bearbetningen, finner Englund Dimitrova heller ingen korrelation mellan översättarkompetens och den generella benägenheten att revidera nedskrivna måltext. Likaså förefaller samtliga översättare tendera att ändra källtextens syntax oftare än dess lexikon i produktionsfasen, medan det omvända förhållandet råder vid revision i en redan utskriven hel måltext.

Vanan att först producera en »litteral», dvs. extremt källtextnära, version, som sedan bearbetas till acceptabel måltext, kan Englund Dimitrova belägga i mera systematisk utformning hos de professionella översättarna. Hon frågar sig då varför man inte går direkt på den slutliga versionen utan tar denna omväg. Läsaren behöver inte ha någon särskilt omfattande egen erfarenhet av översättningens hantverk för att intuitivt uppfatta det observerade förhållandet som ganska självklart (vid översättning till svenska från t.ex. latin kan det dessutom förankras i språktypologiska realiteter mycket snarlika dem som Englund Dimitrova ingående beskriver vid översättning från ryska). Antydda förklaringar, nämligen den litterala versionens funktion som minnesstödjande eller innehållskontrollerande strategi, är de näraliggande och överraskar knappast.

Expliciteringen studeras i relation till kopplings- (eller bindings-)strategier som i den ryska källtexten är ommarkerade och uppfattas som implicita. Det visar sig här att asyndetisk koordination av nominalfraser inom en och samma grammatiska struktur normalt utlöser en samordnande konjunktion i den svenska måltexten hos samtliga översättare oberoende av kompetensgraden, medan outtalad adversativ bindning mellan huvudsatser expliciteras (med konjunktion eller adverb) genomgående av flertalet professionella översättare men inkonsekvent och tvekan, eller inte alls, av de studerande. Implicita temporala relationer undviker översättarna generellt att göra explicita.

Englund Dimitrova kan också, i kraft av sin TAP-dokumentation, fastställa i vilken grad och på vilket sätt informanternas beslut i de enskilda fallen varit medvetet »problematiserade». Härvid framkommer att de professionella översättarnas beslut tenderar att styras av normer i målspråkssamfundet och således ter sig tämligen oproblematiska, medan de språkstuderandes överväganden bär starkare prägel av en problemlösning betingad av osäkerhet, delvis tydligen i den elementära ryska språkkompetensen. Den översättningsstuderande mellangruppen företer då som väntat inslag av båda beslutstyperna.

Englund Dimitrovans monografi är en innehållsrik studie, som belyser åtskilliga väsentliga aspekter av det komplexa fenomenet översättning. Det kognitiva perspektivet innebär stark betoning av den autentiska mentala processen, vilken här alltså fångas med den fulla precision som modern teknologi medger. Den dubbla fokuseringen på professionalismens roll och på (några av) expliciteringens strategier är som framhållits ett originellt grepp i svensk översättningsforskning. Resultaten överraskar relativt sällan; som vanligt gäller då värdet av allmänna föreställningars empiriska bekräftelse.

Möjligen hade man gärna sett ett något rikare urval av nedslagspunkter i språkformen för prövning av den centrala expliciteringshypotesen. De textlingvistiskt orienterade fenomen som valts (frånvaro respektive närvaro av vissa bindingsmarkörer) är intres-

santa men kunde kanske ha kompletterats i ett vidare kontextuellt perspektiv: i studiet av översättarnas ställningstaganden till andra (kanske mera kultur- än språkbetingade) implikationer i källtexten och därav följande, mer eller mindre varierande benägenhet att genom t.ex. omskrivningar eller ordtillskott göra också dessa explicita. Åtminstone hade möjligheten av sådana studier kunnat mera »explicit» framhållas, kanske exemplifieras, till inspiration för hugade fortsättare i författarens spår.

Klart på minuskontot måste man notera en viss benägenhet att väl raskt förbigå somliga, ovan antydda, grundläggande teoretiska problem, främst alltså tillämpningen på översättning av en modell avsedd för originalskrivande. Ifrågasätts kan möjligen också om inte framställningens utförlighet stundom tänjer på gränserna även för den i ämnet lidelsefullt engagerade läsarens entusiasm; till författarens förtjänst skall här dock erinras om de utmärkta sammanfattningar som avslutar de stora kapitlen. Boken är också mycket redigt och överskådligt disponerad.

Birgitta Englund Dimitrovas monografi kan knappast förbigås i framtida lingvistiskt orienterad diskussion kring översättningen som kognitiv process.

Litteratur

Hayes, John R., 1996: A New Framework for Understanding Cognition and Affect in Writing. I: C. M. Levy & S. Ransdell (red.): The Science of Writing. Theories, Methods, Individual Differences, and Applications. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. S. 1–27.

Lars Wollin

FinSSL – Finlandssvenskt teckenspråk. Red. av Jan-Ola Östman. (Nordica Helsingiensia nr 4, Teckenspråksstudier nr 1.) Nordica, Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet. 122 s. Helsingfors 2005. ISBN 952-10-2819-X.

År 2003 tog Jan-Ola Östman vid Nordica, Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet, initiativ till ett projekt som framför allt skulle uppmärksamma finlandssvenska dövas språk och särskilda behov. Under det första projektåret anordnades bl.a. en grundkurs i finlandssvenskt teckenspråk och senare även ett tvådagars seminarium som satte dövas speciella språksituation i centrum. Förutom undertecknad medverkade Karin Hoyer och Monica Londen vid detta seminarium.

Hoyers föredrag handlade om det finlandssvenska teckenspråket och de förändringar som kan spåras i det, särskilt från 1970-talet och framåt; Londens om de svårigheter som finlandssvenska föräldrar ställs inför då de ska välja språk och senare även skola när de får ett dövt barn. För Hoyers del gick föredraget bl.a. tillbaka på den pro gradu-avhandling som hon skrivit vid Institutionen för allmän språkvetenskap vid Helsingfors univer-

sitet 1999, liksom ett ordförrädsprojekt hon senare arbetat med (Hoyer 2000, Hoyer & Kronlund-Saarikoski 2002). Monica Londens framförande byggde på den doktorsavhandling hon strax innan hade lagt fram vid universitetets pedagogiska institution (Londen 2004).

Dessa båda föredrag finns nu återgivna i samlingsvolymen »FinSSL – Finlands-svenskt teckenspråk», nr 4 i serien *Nordica Helsingiensia* och den första i underserien *Teckenspråksstudier* med Jan-Ola Östman som redaktör. Östman har själv skrivit en inledande text om teckenspråk mer allmänt liksom om teckenspråkiga som språkliga minoriteter. Boken avslutas med en kortfattad men ändå innehållsrik sammanfattning av hur gruppen finlandssvenska teckenspråkiga av idag kan beskrivas vad gäller språklig vardag, behov och erfarenheter. Denna avslutande text utgörs av ett utlåtande som *Finlandssvenska teckenspråkiga r.f.* avgav till justitieministeriet i februari 2005 som svar på ett antal frågor som gällde just finlandssvenska döva som språklig minoritet. Den läsare som vill skaffa sig en snabb överblick över problemområdet kan med fördel börja här, i bokens slutavsnitt.

I detta avsnitt framgår det först och främst att det verkligen rör sig om en *liten* minoritet – uppskattningsvis uppgår antalet finlandssvenska döva teckenspråkiga i Finland till ca 150 personer. Till detta kommer ytterligare ungefär lika många personer som dagligen använder finlandssvenskt teckenspråk men som alltså inte själva är döva. Det handlar då framför allt om anhöriga men i någon mån också om tolkar etc. Härutöver finns ett antal finlandssvenska teckenspråkiga i Sverige.

Vidare lämnas följande definition av vad en finlandssvensk teckenspråkig är: en person som har teckenspråk som sitt modersmål och som har antingen finlandssvenska döva föräldrar eller minst en förälder eller vårdnadshavare som är svenskspråkig. Denna definition kan säkert te sig förvirrande för den läsare som inte känner till att normalfallet för döva är att de har hörande föräldrar – och att de får hörande barn. Ett hörande barn kan alltså mycket väl växa upp med teckenspråk som sitt modersmål. Detta vill definitionen täcka in. Den vill också täcka in det svenska språket som en gemensam nämnare, som (ett av) personens hemspråk.

Ytterligare en fråga gäller det teckenspråk som dessa finlandssvenska teckenspråkiga använder – är det samma teckenspråk som i Sverige? Om inte, hur stora och betydande kan skillnaderna anses vara? Frågan besvaras med nej, bland annat med hänvisning till kriteriet om ömsesidig förståelse, så som detta ofta används för att definiera två språkliga varieteter som olika språk eller som dialekter av samma språk. Man hävdar att finlandssvenska teckenspråkiga inte utan vidare kan sägas förstå svenskt teckenspråk. Vad gäller skillnaderna mellan språken menar man att sådana finns och t.o.m. kan anses vara betydande.

Det som utlåtandets författare framför allt vill framhålla är den finlandssvenska dövgruppens ställning som minoritet *både* ur finlandssvensk *och* ur teckenspråkig synvinkel. Gruppens medlemmar identifierar sig med den finlandssvenska kulturen och det svenska språket är viktigt, särskilt i den skrivna formen – men de identifierar sig också med dövkulturen, som man delar med finska döva. Finlandssvenska döva har därmed en »mångfasetterad identitet som en minoritet inom andra minoriteter» (s. 119).

Denna minoritet har en bekymmersam ställning språkligt sett. Idag finns ingen naturlig finlandssvensk teckenspråkig miljö för döva barn. Sedan 1993 saknas finlandssvensk dövskola i Finland. Därför hänvisas finlandssvenska döva barn antingen till

finsk dövskola – med finskt teckenspråk och finska som språk – eller till individual-integrerad undervisning bland hörande, utan teckenspråksmiljö, alternativt till dövskola i Sverige.

Detta är alltså helt kort de huvudteman som diskuteras närmare i boken. Låt oss börja med att se litet närmare på den presentation som gäller finlandssvenskt teckenspråk som sådant, Karin Hoyers »*Vi kallade dem Borgåtecken*». *Det finlandssvenska teckenspråket i går och i dag* (s. 21–80). Citatet i rubriken hänför sig till att man fram till slutet av 1980-talet endast talade om »Borgåtecken», nämligen tecken som användes av elever (och före detta elever) vid den svenskspråkiga dövskolan i Borgå. 'Finlandssvenskt teckenspråk' fanns inte som begrepp. I stället betraktades »Borgåtecknen» allmänt som en dialektal variant av det finska teckenspråket – n.b. *inte* det svenska. Finlandssvenska teckenspråkiga med svenska som ett av sina (hem-)språk skulle alltså använda en variant av finskt teckenspråk – och de skulle, som tidigare nämnts, inte utan vidare förstå svenskt teckenspråk.

Här torde det stå klart även för den läsare som inte är särskilt insatt i frågor kring dövas teckenspråk runt om i världen att dessa språk inte bygger på nationalspråk utan utgör egna, självständiga system. Deras inbördes släktskap finns inte närmare utredda. (Om detta, se vidare Östmans inledande kapitel.) Man kan emellertid se likheter mellan olika teckenspråk – t.ex. det franska och det amerikanska – som går att hänföra till olika länders gemensamma dövundervisningstraditioner.

På så sätt är också svenskt och finskt teckenspråk nära besläktade. Skolan i Borgå grundades år 1846 av den döve finlandssvensken Carl Oscar Malm, tidigare elev vid Manillaskolan i Stockholm. Det teckenspråk som han förde med sig från Sverige förmodas ha utvecklats vidare efter hand. Uppdelningen i finlandssvenskt respektive finskt teckenspråk antas höra samman med ett senare skede i dövundervisningen, nämligen slutet av 1800-talet. I likhet med övriga länder i Europa upphörde man då med att använda teckenspråk i undervisningen och gick över till vad som kallades talmetoden. Döva barn från finstalande respektive svensktalande hem skildes åt och fick gå i olika skolor, varvid det teckenspråk de använde sinsemellan kom att utvecklas i olika riktningar.

Denna historik återges i Hoyers artikel liksom även i den följande artikeln av Londen. Det finns alltså en viss, oundviklig, överlappning mellan artiklarna. Den överlappningen stör knappast den som är intresserad av dövas kultur och dövundervisningens historia; här finns många godbitar att hämta, även ur bokens övriga artiklar. För den läsare som inte har sådana specialintressen kan förhoppningsvis information av detta slag ändå vara en väl så viktig påminnelse om det kulturella och utbildningsmässiga samband som har rått – och råder – mellan Finland och Sverige.

Hoyer ställer egentligen aldrig frågan om huruvida det finlandssvenska och det finska teckenspråket är varianter av samma språk eller ska betraktas som skilda språk. Hon nämner helt kort att det finns vissa lexikala skillnader mellan dem, att det finns tecken som uppvisar skillnader endast på fonetisk nivå (handform, artikulationsställe, rörelse) och att det finns vissa semantiska skillnader. En del av lexikonet är, som hon skriver, likväl gemensamt, ofta med munrörelser härledda från finska respektive svenska som det enda som skiljer tecknen åt.

Här hade man gärna sett en utförligare och mer preciserad framställning kring skillnaderna, allra helst som det endast är ett fåtal tecken – närmare bestämt sju stycken –

som den fortsatta diskussionen ägnas åt. Hoyer har arbetat länge med frågor av det här slaget och skulle helt säkert kunna lämna många fler exempel än vad hon gör för att belysa sitt resonemang. I stället fokuserar hon på olika faktorer som kan förmodas ligga bakom ett närmande mellan språken, bl.a. teckenspråksmaterial och en bristfällig tolkutbildning.

Särskilt munrörelserna skulle helt visst förtjäna ett fördjupat studium. För det svenska teckenspråkets del har Bergman & Wallin (2001) kunnat visa att det dels finns munrörelser som hör till »genuina» tecken, dels också munrörelser som lånats in från svenskt talspråk. (Se vidare Ahlgren & Bergman 2006 s. 25 f. och där anförd litteratur.) Här vore det värdefullt att få veta mer om vilka munrörelserna egentligen är i finskt respektive finlandssvenskt teckenspråk. Det kanske t.o.m. är så att det är just här som den viktiga skiljelinjen går mellan de båda språken och det som gör att de uppfattas som så olika av språkbrukarna.

I stället för att gå närmare in på skillnader och likheter väljer Hoyer att konstatera att frågan om definitionen av näraliggande språkliga varieteter som ett eller två språk egentligen inte är en fråga för utomstående språkforskare. Hon menar att det endast är de finlandssvenska teckenspråkiga själva som kan ta ställning i saken. Detta gör hon med rätta – men helt säkert kan hon lägga ännu mer tyngd åt deras argumentation i sin roll som lingvist. Förhoppningsvis kommer det fler och mer djupgående språkliga analyser från henne i en nära framtid.

Den följande artikeln, Monica Londens »*Hör man inte så hör man inte*». *Om att välja modersmål för sitt barn* (s. 81–112), inleds med en översikt som utöver en historisk tillbakablick lyfter fram döva barns språkutveckling och behov av en positiv språklig och kulturell tillhörighet. Hon diskuterar också kort frågor kring specialpedagogik liksom kring Cochlea-implantat, det högteknologiska hörselhjälpmedel som opereras in i örat och som många föräldrar hoppas kunna ge fullgod hörsel åt det döva barnet. Som London framhåller är emellertid teckenspråk ofta oersättligt även för barn som fått sådana implantat. Det gäller inte minst för gruppkommunikation, t.ex. i klassrummet, men också för barnets språkliga, kognitiva och sociala utveckling i stort. Teckenspråk och talat språk utesluter inte varandra, tvärtom verkar de kunna stödja varandra.

Huvuddelen av Londens artikel behandlar den prekära situation som finlandssvenska hörande föräldrar till döva barn ställs inför då de ska säkerställa sitt barns språkliga utveckling. Hon pekar på att föräldrarna är tvungna att reflektera över valet av modersmål åt sitt barn, hur paradoxalt detta än kan låta, eftersom föräldrarnas eget språk, det talade språket, inte är tillgängligt för barnet. Valet av språk måste sedan följas av ett aktivt engagemang från föräldrarnas sida: om de väljer ett talat språk kommer en rad extra åtgärder att krävas för att stödja talutvecklingen. Om de väljer ett teckenspråk måste de själva lära sig språket för att kunna kommunicera med sitt barn.

Liksom i sin doktorsavhandling för Monica London diskussionen på ett både insiktsfullt och inkännande sätt, dock utan ett spår av sentimentalitet eller, för den delen, agitation. Genom att återge utdrag ur sina intervjuer med föräldrar lyckas hon peka på en rad omständigheter som försvårar dessa föräldrars redan svåra situation. I första hand gäller det avsaknaden av en dövskola med finlandssvenskt teckenspråk som undervisningsspråk och med svenskspråkigt undervisningsmaterial.

Väljer föräldrarna en finsk dövskola åt sitt barn för att det ska få tillgång till teckenspråk, innebär detta att finskt teckenspråk och finska blir barnets två första språk,

svenska det tredje språket. Väljer föräldrarna en svensk dövskola, med allt vad detta medför av resor och/eller flytt för en del av eller hela familjen, blir språken svenskt teckenspråk och svenska. I båda fallen måste frågan ställas: vart försvinner den finlandssvenska hörande kulturen – och den finlandssvenska dövskulturen?

Den läsare som till äventyrs känner tveksamhet inför om det verkligen är försvarligt att satsa på att försöka uppfylla de språkliga behoven hos denna lilla (mini-)minoritet vill jag rekommendera att läsa Jan-Ola Östmans inledningskapitel, *Om teckenspråk, teckenspråkiga och minoriteter* (s. 9–20). Han hänvisar bland annat till Finlands grundlag som stadgar att de som använder teckenspråk har rättigheter som ska skyddas. Han menar att finlandssvenska döva härigenom inte bara har rätt till stöd för sitt modersmål utan också rätt att utveckla sitt språk och sin kultur.

Särskilt tänkvärt är det avsnitt som handlar om vad han kallar 'männsliga språkrättigheter' (s. 15 ff.). Till dessa rättigheter hör inte bara rätt till samhällets resurser utan också rätt till utrymme: »Minoriteter bör ha rätt att bli sedda, att synas, att ta för sig av det allmänna, samhälleliga utrymme som samhället och kulturen ställer till förfogande för alla sina medlemmar. Det är endast på det sättet alla kan ha sin rätt att vara människa: genom respekt – för sig själv, sin kultur och sin identitet.» (s. 17).

Genom denna samlingsvolym har Jan-Ola Östman helt klart bidragit till att lyfta fram finlandssvenska teckenspråkigas rätt till utrymme. Det är ett viktigt arbete, inte bara för den som vill lära sig något om finlandssvenska döva och deras teckenspråk utan också för alla som är intresserade av språkliga minoriteter och språkkontakt i ett större, allmänmänskligt perspektiv.

Litteratur

- Ahlgren, Inger & Bergman, Brita, 2006: Det svenska teckenspråket. I: Teckenspråk och teckenspråkiga. Kunskaps- och forskningsöversikt. Betänkande av utredningen Översyn av teckenspråkets ställning. (SOU 2006:29.) Stockholm. S. 11–70.
- Bergman, Brita & Wallin, Lars, 2001: A preliminary analysis of visual mouth segments in Swedish Sign Language. I: The hands are the head of the mouth: the mouth as articulator in sign language, ed. by Penny Boyes Braem & Rachel Sutton-Spence. (International Studies on Sign Language and Communication of the Deaf 39.) Hamburg. S. 51–68.
- Hoyer, Karin, 2000: Variation i teckenspråk – en studie av släktskapsterminologi i teckenspråket hos finlandssvenska döva. (Finlands Dövas Förbund r.f., publikation L4/2000.) Helsingfors.
- Hoyer, Karin & Kronlund-Saarikoski, Karin, 2002: Se vårt språk! Näe kilemmе! Finlandssvenskt teckenspråk, 38 ordboksartiklar. Suomenruotsalainen viittomakieli, 38 sanakirja-artikkelia. Helsingfors.
- Londen, Monica, 2004: Communicational and educational choices for minorities within minorities. The case of the Finland-Swedish Deaf. (University of Helsinki, Department of Education, research report 193.) Helsingfors.

Kristina Svartholm

Lindqvist, Yvonne: Högt och lågt i skönlitterär översättning till svenska. (Ord och stil, Språkvårdssamfundets skrifter 36.) 192 s. Uppsala 2005. ISBN 91-7382-806-8.

Yvonne Lindqvists *Högt och lågt i skönlitterär översättning till svenska* är en populärvetenskaplig version av författarens avhandling *Översättning som social praktik. Toni Morrison och Harlequinserien Passion på svenska* från 2002. Det övergripande syftet för boken är dels att orientera läsaren inom den moderna översättningsvetenskapen och dels att presentera några språkvetenskapliga metoder för studier av översättningar. Boken behandlar översättning av amerikansk och brittisk skönlitteratur till svenska och undersöker likheter och skillnader mellan hur översättare av så kallad högprestigelitteratur och lågprestigelitteratur arbetar. Hur ett visst verk har översatts och varför översättaren har valt just det sättet är grundläggande frågeställningar som Lindqvist söker besvara genom studiet av översättningar och dess kontext.

Undersökningens material omfattar sammanlagt sex romaner där nobelpristagaren Toni Morrison företräder högprestigelitteraturen medan lågprestigelitteraturen representeras av tre Harlequinromaner. De tre romaner av Morrison som studeras är *Sula* (1973), *Song of Solomon* (1977) och *Beloved* (1987) som översatts till svenska av Mikael Mörling (*Sula*, 1980), Mårten Edlund (*Solomons sång*, 1978) respektive Kerstin Hallén (*Älskade*, 1988). Harlequinmaterialet utgörs av Kathleen Korbels *Hotshot* (1990) som Karin Berg översatt till svenska (*I hetluften*, 1993), *The Daddy Candidate* av Cait London (1991) i översättning av Anna Sandberg (*Blommor och bin*, 1993) och *A Ring of Gold* av Jean Barrets (1992) som Sigbritt Eklund översatt till svenska (*Rena kärlekscirkusen*, 1994). Utöver de sex romanerna ingår även en autentisk provöversättning för förlaget Harlequin av den etablerade översättaren Manni Kössler.

Lindqvists bok är indelad i åtta kapitel med ett inledande avsnitt om översättningsvetenskap. Kapitlet ger en bra introduktion till forskningsfältet med pedagogiska beskrivningar av olika forskningsinriktningar och hänvisningar till svenska och internationella studier. Med utgångspunkt hos teoretikerna Andrew Chesterman och Gideon Toury diskuterar Lindqvist också forskningsfältets utveckling och samspelet mellan olika forskningsinriktningar. Framställningen kompletteras med en schematisk översikt som ger en utmärkt överblick av fältets olika delar med de två huvudinriktningarna teoretiskt orienterad och praktisk orienterad forskning som i sin tur förgrenar sig i underavdelningar (s. 21). Träddiagrammet är en vidareutveckling av Tourys sammanställning av James S. Holmes beskrivning av översättningsvetenskapen (translation studies), något som dock tyvärr inte framgår hos Lindqvist (jfr Toury 1995 s. 10).

Att Holmes inte nämns i samband med den schematiska översikten är emellertid inget undantag. Av oförklarliga skäl förekommer inte James S. Holmes namn någonstans i det första kapitlet trots att framställningen här i mycket hög grad baseras på hans artikel »The name and nature of translation studies» (1988). I avhandlingen klagörs detta tydligt (t.ex. Lindqvist 2002 s. 14) och i en fotnot understryker Lindqvist också Holmes betydelse för översättningsvetenskapen: »Holmes artikel är allmänt erkänd som det första samlade försöket att beskriva det framväxande forskningsfältet *translation studies* ...» (Lindqvist 2002 s. 14, not 9). I samma fotnot påpekas vidare att Toury, vars

forskning är central i Lindqvists studie, är bland de forskare som anammat och utvecklat Holmes indelning. Holmes namn har faktiskt lyfts ut genomgående, vilket blir ytterligt tydligt om man jämför vissa formuleringar i avhandlingen med motsvarande formuleringar i den populärvetenskapliga versionen:

[avhandling]

Enligt Holmes kan de partiella översättningsteorierna delas in i huvudsakligen sex underavdelningar. Den första benämner han *mediebegränsade översättningsteorier*. (...)

Fortsättningsvis räknar Holmes med *områdesbegränsade översättningsteorier*, där teorierna är begränsade till de språk som studeras och de kulturer som språken representerar. I båda fallen kan begränsningarna variera.

(S. 18) [mina understrykningar]

[*Högt och lågt*]

De kallas partiella översättningsteorier och kan huvudsakligen delas in i sex underavdelningar. (...)

Den första underavdelningen kan då kallas *mediebegränsade översättningsteorier*. (...)

Fortsättningsvis räknar jag med *områdesbegränsade översättningsteorier*, där teorierna är begränsade till de språk som studeras och de kulturer som språken representerar. I båda fallen kan begränsningarna variera.

(S. 14–15) [min understrykning]

Detta är förstås anmärkningsvärt och, inte minst, beklagensvärt. Ytterligt förvånande är också att det inte tycks vara en slump – i positioneringen av sin egen studie inom forskningsfältet skriver Lindqvist i *Högt och lågt* (s. 23): »Studien som presenteras i den här boken placeras jag inom de deskriptiva översättningsstudierna, inom Chestermans om-paradigm och Bassnets poststrukturalistiska fas.» Motsvarande formulering i avhandlingen lyder: »Föreliggande avhandling, som jag placerar inom Holmes och Tourys deskriptiva översättningsstudier och inom Chestermans om-paradigm ...» (Lindqvist 2002 s. 23). Problemet är att den populärvetenskapliga versionen baseras på Holmes i lika hög grad som avhandlingen.

Bokens andra kapitel har rubriken »Översättning inom öppna och slutna kulturer» och diskuterar översättningslitteraturens ställning i förhållande till den inhemska litteraturen med fokus på de specifika kulturella förutsättningar som föreligger för översättningsverksamheten i Sverige. Lindqvist tillämpar systemteoretiska förklaringsmodeller för att belysa den översatta litteraturens betydelse och funktion som central eller perifer i olika kulturella och litterära system. Översättarnas arbete bestäms i hög grad av normer på olika nivåer där till exempel den initiala normen styr valet mellan att göra en adekvansinriktad översättning som följer källsystemets normer eller en acceptansinriktad översättning som är målsystemanpassad. Avsnittet ger en god inblick i de processer och strukturer som påverkar översättningslitteraturens ställning i en kultur och därmed översättarnas arbete. Lindqvist begränsar sin studie till den central- och västeuropeiska kultursfären och diskuterar inte översättning som ett globalt, interkulturellt fenomen, vilket är synd i en bok med ambitionen att orientera om översättningsvetenskap.

Resonemanget kring översättningsnormer i andra kapitlet och modellen över hur dessa kan rekonstrueras är grundat på Gideon Tourys *Descriptive Translation Studies and beyond* (1995). Detta framgår med all önskvärd tydlighet i avhandlingen, men i av-

snittet »Rekonstruktion av översättningsnormer» i *Högt och lågt* saknas tyvärr helt hänvisningar till Toury. På samma vis som Holmes namn försvunnit har här Tourys namn lyfts ut; jämför till exempel följande:

[avhandling]

De initiala normerna används av Toury för att beskriva det klassiska översättningsproblemet huruvida översättaren väljer att »ta texten till läsaren eller läsaren till texten», eller annorlunda formulerat om texten ska läsas som en översättning eller ett original.

(S. 43) [min understrykning]

[Högt och lågt]

De initiala normerna används i min modell för att beskriva det klassiska översättningsproblemet huruvida översättaren väljer att »ta texten till läsaren eller läsaren till texten». Formulerar man frågan annorlunda motsvarar den om texten ska läsas som en översättning eller som ett original.

(S. 36) [min understrykning]

Eva Hemmungs Wirtén (i samband med begreppet »transediting», s. 62) och Anthony Pym (vars forskningsresultat presenteras, s. 35–36) är två andra forskare som har mött samma öde.

De romaner av Morrison och de Harlequinromaner som undersökningen omfattar presenteras kortfattat i bokens tredje kapitel där också begreppen högprestigelitteratur och lågprestigelitteratur diskuteras i två stycken. Lindqvists material är förvisso solklara fall – den förra typen av litteratur representeras av en nobelpristagares verk och den senare av klassisk s.k. kioskförläggning – men det borde nämnas att den här typen av indelningar inte är oproblematiska. Indelningen är tvärtom ett grovt verktyg där kategorierna rymmer stora variationer. Att välja att studera två extremer har förstås sina poänger, men man kan inte låta bli att undra hur det fungerar mer i mitten på skalan – hur ser översättarestrategierna ut när det gäller till exempel kriminalromaner?

I kapitel fyra antas ett litteratursociologiskt perspektiv i beskrivningen av ett verks väg från original till svensk översättning. Det teoretiska ramverket i det här avsnittet är hämtat från kultursociologen Pierre Bourdieu med nyckelbegrepp som doxa, fält, konsekrering och kapital. Lindqvist kopplar begreppen till översättningsverksamhet för högprestige- och lågprestigelitteratur i syfte att undersöka bland annat översättarnas positioner inom det litterära fältet och huruvida man kan tala om autonoma översättningsfält inom högprestigelitteraturen och lågprestigelitteraturen. Ett problem i framställningen är här att det litterära fältet med dess agenter, positioner och kapital m.m. inte beskrivs samlat någonstans, vilket komplicerar resonemang kring översättningsfält och positioner inom detta fält. Kapitlet är dessutom mycket långt och hade med fördel kunnat delas upp med ett separat avsnitt ägnat åt en beskrivning av just det litterära fältet och preciseringar av vad som avses med »produktionsfält» (s. 73), »konsumtionsfält» (s. 73), »kategoriboksfält» (s. 85) och »verksamhetsfält» (s. 9). Lindqvists resonemang landar i slutsatsen att högprestigeöversättning utgör ett »relativt autonomt fält» (s. 173), medan lågprestigeöversättning inte på motsvarande sätt kan betraktas som ett fält inom lågprestigelitteraturen.

Kvinnorna är i majoritet i Lindqvists studie: författarna av de undersökta romanerna är alla kvinnor och fyra av de sex romanerna är översatta av kvinnor. Översättarna har en mycket central roll i undersökningen och i det fjärde kapitlet presenteras de tre över-

sättare som Lindqvist intervjuat. De är alla kvinnor (Mikael Mörling och Mårten Edlund lever inte) och översättaren av kontrollmaterialet är som nämnts också en kvinna. Detta är något som borde lyftas fram och diskuteras ur flera aspekter. Varför är till exempel alla Harlequinöversättarna kvinnor medan de enda manliga översättarna i studien är högprestigeöversättare? Varför valdes inte en manlig kontrollöversättare? Det är också intressant att Harlequinöversättarna ofta arbetar under pseudonym vilket säger en hel del om lågprestigeöversättningens status.

I tre kapitel undersöks därefter empiriskt översättarnas lösningar på översättningsproblem på textuell och syntaktisk nivå (kap. 5), i översättning av bildspråk (kap. 6) och översättning av tal i prosa (kap. 7). Högprestigeöversättarnas och lågprestigeöversättarnas strategier åskådliggörs och jämförs med ett hundratal språkliga exempel. Resultaten av undersökningen är föga revolutionerande – grovt uttryckt blir slutsatsen att »finare» litteratur ges »finare» översättning med stor respekt för ursprungsverket, medan enklare litteratur ges enklare, friare översättning med mindre respekt för ursprungsverket. Framställningen visar dock konkret hur språkvetenskapliga metoder kan användas för att blottlägga och kvantifiera sådana skillnader mellan olika översättningar. I sammanfattningen inför Lindqvist den klagörande distinktionen mellan adekvansinriktad verköversättning och acceptansinriktad repertoaröversättning.

Högt och lågt i skönlitterär översättning till svenska ligger genomgående mycket nära den vetenskapliga avhandlingen som den är en populärvetenskaplig version av. Det finns relativt lite nyskrivet material och få större omarbetningar. Det gäller även på formuleringsnivå där meningar och längre partier ofta är snarast identiska med motsvarande avsnitt i avhandlingen. Det fungerar relativt väl i första halvan av boken, men blir mer problematiskt i den senare delen. I stort är kapitlen här rena utdrag ur avhandlingen där partier, som ofta bidrar till att förklara och tydliggöra resonemanget i fråga, inte sällan har strukits utan att kompenseras med nyskrivet material. Det får till följd att det ibland är lättare att hänga med i avhandlingen än i den populärvetenskapliga versionen. Framställningen innehåller dessutom många termer, begrepp och förkortningar som det kan vara svårt att hålla reda på. Det faktum att boken saknar sak- och personregister försvårar navigeringen och en lista över undersökningens förkortningar med en kortfattad förklaring hade varit en utmärkt hjälp för läsaren som glömt vad (+F) eller (XX) står för.

Jag ifrågasätter inte nyttan av en populärvetenskaplig version av Lindqvists avhandling, men ställer mig undrande till behovet av den här boken. Att omvandla en vetenskaplig framställning som en avhandling till populärvetenskap kräver mer radikala omarbetningar än vad som gjorts i det här fallet. I praktiken är *Högt och lågt i skönlitterär översättning till svenska* en nedskuren kortversion av avhandlingen där flera centrala källhänvisningar saknas. Poängen med en populärvetenskaplig version går med andra ord till stora delar förlorad eftersom man med fördel lika gärna kan gå direkt till avhandlingen.

Litteratur

Holmes, James S., 1988: The name and nature of translation studies. I: *Translated! Papers on literary translation and translation studies*. Amsterdam.

- Lindqvist, Yvonne, 2002: *Översättning som social praktik. Toni Morrison och Harlequinserien Passion på svenska*. Diss. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology 26.) Stockholm.
- Toury, Gideon, 1995: *Descriptive translation studies and beyond*. (Benjamins Translation Library 4.) Amsterdam & Philadelphia.

Anna Gunder

Persson, Kristina: Svensk brevkultur på 1800-talet. Språklig och kommunikationsetnografisk analys av en familjebrevväxling. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 68.) Diss. 218 s. Uppsala 2005. ISSN 0083-4661, ISBN 91-506-1830-X.

Privatpersoners brev har ofta varit föremål för forskarnas intresse, särskilt i de fall då skribenten eller skribenterna har varit kända för eftervärlden av ett eller annat skäl. I de flesta fall har forskningsansträngningarna motiverats av en önskan att få en fördjupad eller nyanserad bild av brevskrivarens tankar och personlighet, men det förekommer också exempel på forskning med fokus på brevens språkliga utformning. Med Kristina Perssons avhandling, *Svensk brevkultur på 1800-talet*, har vi fått ett exempel på brevforskning med delvis annan inriktning. Perssons primära intresse är att visa vilken roll brevskrivandet kunde spela för att upprätthålla kommunikationen inom en familj.

Den brevsamling som gjorts till föremål för Perssons studie är den bevarade brevväxlingen inom prästen Axel Euréns (1803–1879) släkt, närmare bestämt de brev som utväxlades mellan Axel Euréns närmaste anhöriga, hans mor Brita Maria, hans syster Aurore, hans fru Sophie samt Axel och Sophies barn Maria, Axel d.y och Oscar.

Avhandlingens syfte är »att ge en bättre förståelse av hur den vardagliga brevskrivningen inom en familj såg ut, både språkligt och i termer av skrivsituation och organisering av skrivandet» (s. 10). Denna allmänna syftesformulering preciseras närmare som ett studium av tre olika aspekter, 1) den närmast situationella kontexten, 2) brevet som fysiskt objekt samt 3) brevens språkliga utformning.

Efter relativt översiktliga redovisningar för tidigare forskning och teoretiska utgångspunkter, redogör Persson i kapitel 4 närmare för metod och material. En central metodisk utgångspunkt är begreppet 'nätverk', som Persson säger sig ha använt både som hjälp vid materialurvalet, som ett undersökningsobjekt i sig och som en tolkningsram för de språkliga delstudierna (s. 47). Det undersökta materialet har tagits fram ur den Eurén-Snellmanska manuskriptsamlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Urvalet har så vitt jag kan bedöma skett med stor noggrannhet, liksom hanteringen av själva texterna inklusive inskrivningen av brevtexterna i datorläslig form.

Det femte kapitlet – som kan sägas vara avhandlingens centrala kapitel – behandlar olika aspekter av nätverksproblematiken. Vi får en utförlig redogörelse för vilka som

har skrivit brev till varandra och vilken frekvens korrespondensen har haft. I ett intressant resonemang redogör Persson för korrespondensens sociala funktioner och hur funktionerna kopplas till olika brevskrivarroller. Breven och brevskrivandet har naturligtvis i stor utsträckning informerande funktion; skribenten ger sakupplysningar om sådant som mottagaren bör känna till för att kunna sköta sin verksamhet. Men brevskrivandet har också en rituell funktion; man vill helt enkelt visa att man är angelägen om att upprätthålla kontakten. I det senare fallet kommer somliga av skribenterna ibland att hamna i sekundära roller. De förväntas skriva, men har egentligen ingenting nytt att tillägga utan får nöja sig med att tillfoga en hälsning i någon annan familjemedlems brev. I anslutning till denna diskussion problematiserar Persson också frågan om det privata gränser. Det visar sig att det privata inte är alldeles privat. De tankar som är förbehållna en enskild individ får förmedlas på annat sätt.

I det sjätte kapitlet behandlas de yttre materiella förhållandena som pappersformat, textmängd, handstil etc. Genomgången är även här noggrann och utförlig, men det är inte alldeles lätt att se hur de redovisade uppgifterna ska fogas in i de övergripande frågeställningarna.

I kapitel 7 redovisas de olika skribenternas språkliga karakteristika. Persson har valt ut ett antal variabler (textuella, syntaktiska, lexikala och morfologiska) som i tidigare undersökningar har visat sig ha stilistisk laddning. Därefter har hon gått igenom ett begränsat antal texter från var och en av skribenterna med avseenden på de valda variablerna. Det blir på så sätt möjligt för henne att peka ut vissa egenheter hos den enskilda skribenten, men hon kan inte ge någon sammanfattande bild av korpusen, och än mindre relatera de beskrivna språkdragen till den speciella kommunikationssituation som behandlas i undersökningen.

Då är undersökningen av tilltalskicket som redovisas i kapitel 8 betydligt mer relevant för undersökningens frågeställningar. Majoriteten av alla tilltalsuttryck utgörs, som man kan förvänta, av det syntaktiskt nödvändiga pronomenet *du*, men det förekommer också en stor mängd fria tilltal, som utgörs av substantiviska ord (ofta med attributiva bestämningar). Persson kan visa att de fria tilltalsuttrycken kan kopplas till ganska specifika kommunikativa funktioner. Så förekommer t.ex. tilltalsuttrycken i samband med expressiver som avsked, tack och ursäakter, med direktiver som råd och förebråelser, med kommissiver som löften samt i samband med textstrukturerande passager. Tilltalsuttrycken används alltså inte godtyckligt, utan, som Persson säger, »specifikt för att stödja olika språkhandlingar».

Som bör ha framgått av det föregående menar jag att Kristina Perssons avhandling har både brister och förtjänster. Förtjänsterna framträder tydligast i hanteringen och redovisningen av de empiriska förhållandena. Givet de metodiska val som Persson har träffat kännetecknas undersökningens genomförande av stark akribi och framställningen av påtaglig stringens. Det är inte så lätt att hitta påståenden som det finns skäl att invända mot. Avhandlingen utgör i dessa delar ett viktigt bidrag till beskrivningen av 1800-talets kultur- och språkhistoria.

Avhandlingens brister har i stället med det teoretiska ramverket och hanteringen av de teoretisk-metodologiska begreppen att göra. I samband med redovisningen av de teoretiska utgångspunkterna skriver Persson att hon anlägger ett kommunikations-etnografiskt perspektiv på brevskrivningen och hon introducerar de för denna forskningsinriktning centrala begreppen *literacy event* och *literacy practice*. Detta är själv-

klart ingen orimlig utgångspunkt, men det är svårt att se vilken nytta Persson egentligen drar av de teoretiska begreppen. De får deskriptiv relevans genom att de empiriska undersökningarna kan dokumentera vad som sker och vilka slags texter som produceras, men begreppen bidrar inte till att öka förståelsen för varför kommunikationen ser ut på ett visst sätt. Detsamma kan sägas om begreppet 'nätverk', som ju är centralt i det femte kapitlet. Det är trots allt inte mer än sju brevskrivare som undersökts, och de var dessutom verksamma som skribenter under olika perioder. Den dynamik som kännetecknar mer genuina nätverk – och som t.ex. kan hjälpa till att förklara språkbruksförändringar – är alltså inte förhanden här, vilket gör att värdet av begreppets användning blir begränsat.

Perssons osäkerhet (eller ovilja?) när det gäller att koppla ihop de analytiska begreppen med de empiriska iakttagelserna kommer till synes också i det ovan refererade avsnittet om primära och sekundära brevskrivarroller. Begreppsparet ställs mot begreppsparet informerande vs. rituell funktion, men Persson ställer inte frågan om begreppsparen bara är enkla reflexer av varandra (primär = informerande; sekundär = rituell) eller om också andra kombinationer är möjliga eller rentav förekommande.

Det finns alltså inslag i Perssons avhandling som jag anser att det finns anledning att vara kritisk mot, men dessa brister äventyrar inte den grundläggande kvaliteten, som ligger i den noggranna och säkert genomförda redovisningen av ett intressant material.

Jan Svensson

Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalsspråk. Red. av Jan Anward & Bengt Nordberg. Studentlitteratur. 328 s. Lund 2005. ISBN 91-44-04419-4.

I denna välkomna bok presenteras en del resultat från forskningsprojektet *Samtalspråkets grammatik* (GRIS), som bedrevs i samarbete mellan universiteten i Göteborg, Helsingfors, Linköping och Uppsala 2000–2006. Boken är en samlingsvolym som innehåller tio artiklar skrivna av olika medlemmar i projektet samt en inledning skriven av redaktörerna. Som helhet ger artiklarna en belysande bild av frågeställningar och metoder som tillämpats inom projektet och den syn på språket och språkforskningen som projektet representerar, nämligen s.k. *interaktionell lingvistik*. Enligt baksidestexten är det fråga om den första boken som på svenska presenterar detta nya forskningsområde för en större läsekrets. Min uppfattning är att boken utmärkt väl fyller denna funktion.

Som framgår av projektets titel är det fråga om att studera samtal ur ett slags grammatiskt perspektiv. Projektet anknyter till den samtalsanalytiska forskningsinriktning kallad CA (conversation analysis) som har sina rötter i en sociologisk tradition i USA. CA etablerades i bl.a. Sverige och Finland för några decennier sedan (se t.ex. London 1995, Norrby 1996/2004). Inom CA har det dock inte varit aktuellt att tala om »gram-

matik», även om man intresserat sig för delvis samma fenomen som den interaktionella lingvistik. Den syn på samtalsspråket som förmedlas i *Samtal och grammatik* har stora likheter med frågeställningar och principer som är bekanta från mer traditionell lingvistik. Språket anses sålunda tillhandahålla en uppsättning av »resurser», som har en specifik språklig form och som används för att uttrycka vissa betydelser och funktioner.

Enligt texten i bokens inledning är syftet med projektet *Samtalsspråkets grammatik* bl.a. att »öka kunskapen om de principer som styr samtalsspråkets syntax». I traditionell grammatik handlar syntaxen om hur ord kombineras med varandra för att bilda fraser och satser. Då det är fråga om muntlig interaktion får begreppet »syntax» en betydligt vidare innebörd. Skillnaden kan kanske kort formuleras på följande sätt: medan den traditionella syntaxen (som i huvudsak bygger på skrivet språk) mest behandlar fenomen vars grammatiska räckvidd är en fras eller en sats, är det i syntaxen i samtal fråga om betydligt större helheter, dvs. samtalsturer (yttranden) och sekvenser (mer eller mindre tydligt avgränsade delar av samtal). I Bockgårds uppsats i boken definieras forskningsområdet för interaktionell lingvistik på följande sätt (s. 157):

Man undersöker dels hur lingvistiska fenomen används i olika samtalssituationer och vilka funktioner de då har, dels hur sociala fenomen och praktiker som turtagning, preferensstruktur och pågående aktivitet utformar eller påverkar den språkliga uppbyggnaden av turer och sekvenser.

Hur en viss tur kommer att utformas i ett samtal är alltså inte bara beroende av sådana principer som beskrivs i traditionell grammatik utan också av en mängd andra principer som har att göra med vad som hänt i samtalet tidigare och även vad som förväntas ske i fortsättningen. Bland de språkliga fenomen som är relevanta i interaktionell lingvistik finns t.ex. prosodiska företeelser och lexikaliska markörer som interjektioner och diskurspartiklar. Trots att det ofta handlar om till synes subtila företeelser är dessa synnerligen relevanta för att interaktionen mellan parterna i ett samtal skall fungera.

Mitt syfte i denna artikel är bl.a. att försöka förmedla och diskutera det grammatikbegrepp som artiklarna i boken representerar. Min referensram är den traditionella grammatiken, och det är från dess språksyn, forskningstraditioner och begreppsapparat som jag närmar mig bokens innehåll. Jag kommer inte att försöka relatera innehållet i *Samtal och grammatik* till den interaktionella lingvistikens hela forskningsfält, eller definiera dess position inom den aktuella internationella verksamheten inom detta område. För den som läser boken blir det dock uppenbart att den forskning som presenteras där har haft mycket att hämta från den internationella (främst anglosaxiska) forskningen inom detta område. En viktig inspirationskälla är ett epokgörande verk med titeln *Interaction and grammar* (red. av Ochs m.fl. 1996).

Den som med liknande bakgrund som jag ger sig i kast med att läsa *Samtal och grammatik* får vara beredd på att möta inte bara en annorlunda syn på språket utan också ett annorlunda sätt att arbeta med språkligt material och – inte minst – en annan terminologi. I denna artikel skall jag försöka förmedla något av detta. En introduktion i samtalsanalys resp. interaktionell lingvistik ges t.ex. i Londen 1995, Norrby 2004 och Steensig 2001. Jan Lindström, en av författarna i boken, arbetar på en introduktion till svensk samtalsgrammatik (Lindström u.a.).

Syntaxen i interaktionell lingvistik

I *Samtal och grammatik* indelas syntaxen i två olika nivåer som båda är relevanta i samtalsspråket. Till den ena hör det som behandlas i den traditionella grammatiken, dvs. främst satsens struktur; denna kallas *inre syntax*. Relevantare i interaktionell lingvistik är den *yttre syntaxen*, en term som syftar på »strukturen i de interaktionella sekvenserna» (s. 6). Den relevanta enheten är här en *tur* (ungefär lika med ett yttrande i ett samtal). Till den yttre syntaxen hör sådana företeelser i en tur som bara kan förklaras i relation till dess kontext i samtalet, främst den aktuella sekvensen, och hela samtalssituationen, dvs. som har en »uppenbar interaktionell motivering» (s. 302). Ett yttrandes form och betydelse påverkas således av vad som har sagts före det i samtalet, men också av talarens förväntningar på vad som skall sägas (av honom själv eller någon annan) efter det aktuella yttrandet. I Per Linells termer (s. 239) handlar den yttre syntaxen om yttrandenas »responsiva» egenskaper (som anknyter till föregående yttranden) och deras »initiativegenskaper» (som har betydelse för samtalets fortsättning).

Till den inre syntaxen hör således i stort sett den del av syntaxen som är gemensam för både talat och skrivet språk, medan den yttre syntaxen handlar om fenomen som bara aktualiseras i interaktion, dvs. i ett autentiskt samtal. Även om samtalsforskarna gärna velat ta avstånd från »den traditionella grammatiken» och se den enbart som en beskrivning av det skrivna språkets grammatik, får vi nog konstatera att det mesta i den inre syntaxen är likadant i både tal och skrift: frasernas struktur, ordföljden, species, kongruens, bisatstyper etc. (jfr Hellberg 2005). Detta utesluter inte att det i autentiska samtal förekommer t.ex. syntaktiska konstruktioner som helt saknas i skrivet språk. Att så är fallet beror delvis på att tal och skrift fungerar på så olika villkor men också att de tillhör olika stilarter. Beskrivningar av sådana syntaktiska fenomen är naturligtvis viktiga bidrag också till den mer traditionella grammatiska forskningen (som ingalunda bara skall handla om skrivet språk). En del sådana fenomen tas faktiskt upp även i SAG (Svenska Akademiens grammatik) (se t.ex. Hellberg 2005).

Begreppet »yttre syntax» definieras i boken på något varierande sätt: antingen menar man att den handlar om sådana syntaktiska fenomen i turer och sekvenser som »stys av interaktionella villkor» (s. 6), eller så utgörs den yttre syntaxen av fenomen i samtalskontexten som är relevanta för syntaktiska fenomen i en tur. Linell tycks representera den senare ståndpunkten (s. 269):

En empiriskt grundad grammatik för samtalsspråk måste kunna redogöra för de krav (eller preferenser) som vissa konstruktionstyper har på sin *yttre syntax*, dvs. grammatiska (och/eller semantiska och pragmatiska) drag hos föregående yttranden och/eller möjliga nästa yttranden.

De språkliga företeelser som kan uppbära en interaktionell funktion varierar från prosodiska företeelser och lexikaliska enheter till kollokationer och syntaktiska konstruktioner av olika slag. Deltagare i ett samtal använder sådana fenomen för olika interaktionella behov, t.ex. för att strukturera samtalet (exempel på olika funktioner ges nedan). Vad jag kan se är det inte fråga om grammatiska fenomen av samma slag som i traditionell grammatik; det är kanske därför de i boken kallas för »resurser». Den betydelse eller funktion de uttrycker är av annat slag än hos traditionella grammatiska fenomen och varierar ofta beroende på olika omständigheter i kontexten.

Metoden i interaktionell lingvistik är induktiv och liknar den inom CA, nämligen att

(uteslutande) utgå från autentiska inspelade samtal och att i dessa material analysera olika språkliga företeelsers form och funktion samt deras relation till den interaktionella strukturen (se t.ex. Londen 1995 s. 20 ff.). Även om detta skall ske »förutsättningslöst» verkar det ofta handla om att i det svenska samtalsmaterialet söka motsvarigheter till interaktionella fenomen som tidigare identifierats i andra språk, främst i engelskspråkiga samtal. Det är intressant att notera att dessa faktiskt oftast kan hittas. Man kan fråga sig om detta beror på de stora kulturella likheterna mellan olika västerländska samhällen eller om det ibland rent av kan handla om ett universellt språkligt beteende – en fråga som gärna kunde ha diskuterats i boken. Att de interaktionella behoven är likadana i alla kulturer är kanske förväntat men att metoderna för att lösa dem också skulle vara likadana förefaller mig mindre sannolikt.

Artiklarna i boken

Projektet *Samtalsspråkets grammatik* syftar inte till att ge en fullständig beskrivning av samtalets inre och yttre syntax; ett sådant mål torde vara tämligen realistiskt. I stället har man inom projektet koncentrerat sig på några »strategiskt valda, återkommande grammatiska strukturer». De olika delprojekten faller inom tre huvudområden: turkonstruktionsenheter, referens och deixis samt diskursmarkörer. De tio artiklarna – kanske med undantag för Per Linells bidrag som har ett något annorlunda innehåll – tillhör alla någon av dessa kategorier. Artiklarna är också placerade i boken i en ordningsföljd som motsvarar den ovannämnda kategoriseringen.

Samtliga delprojekt i *Samtalsspråkets grammatik* har kunnat utnyttja en gemensam korpus som samlats in vid de deltagande institutionerna under en längre tid och som tillsammans omfattar över 500 timmars tal. Ur denna korpus har man valt ut en kärnkorpus (ca 11 timmar) som transkriberats enligt en gemensam mall. Korpusen innehåller både institutionella samtal och vardagliga samtal, inspelade i Sverige och Finland (s. 8). Transkriptionsnyckeln ges på bakpärmens insida, vilket i hög grad underlättar läsningen av artiklarna, som innehåller många utdrag ur transkriptionerna.

De flesta av artiklarna i boken har ursprungligen utarbetats för en kongress som hölls tre år före bokens utgivning, och de representerar således en preliminär fas i projektet. Flera av delprojekten har sedermera resulterat i en doktorsavhandling. En del resultat har också publicerats i minnesskriften till Mats Eriksson (red. av Nordberg m.fl. 2003).

Jag behandlar artiklarna i den ordningsföljd de har i boken. Jag kommer först och främst att ta upp exempel på interaktionella funktioner som språkliga fenomen av olika slag visas ha.

Jan Lindströms bidrag har rubriken »Grammatiken i interaktionens tjänst». Artikeln är kanske den mest »grammatiska» i volymen, vid sidan om Per Linells bidrag. Den hör också till bokens mer svårlästa texter: den mer oinvidga läsaren konfronteras här abrupt med en hel arsenal av nya, abstrakta termer, av vilka de flesta inte ges någon definition eller förklaring (detta gäller bl.a. de mest centrala begreppen »tur», »turkonstruktionsenhet» och »sekvens», självklara för invigda men något diffusa för utomstående). Trots detta är artikeln mycket läsvärd: den är skickligt skriven och rik på relevant och nytt innehåll. I artikeln ges en beskrivning av vilka slag av enheter som kan ingå i en sats-

formad turkonstruktionsenhet (TKE), hur dessa placerar sig i TKE och vilka interaktionella funktioner de har. (Med TKE avses de enheter som turer är uppbyggda av; de kan ha formen av en sats, men de kan också utgöras av andra slag av språkliga strukturer. Se t.ex. Londen 1995 s. 30, Norrby 1996 s. 98 f.) Utgångspunkten är att en satsformad TKE har en topologisk struktur, som i sin maximala form består av tre delar: ett försegment, ett inre segment och ett eftersegment. Det inre segmentet, »den basala TKE:n», kan ensam utgöra en tur och har formen av en sats. Försegmentet och eftersegmentet är optionella och uppbär olika funktioner i interaktionen.

I försegmentet kan enligt Lindström ingå förutom ingressiver (ansatser till talstart) olika slag av språkliga element, främst s.k. appositiver (t.ex. responspartiklar), fria annex och dislokationer (bundna annex). Dessa förekommer i segmentet i en viss ordningsföljd. I följande exempel är försegmentet skrivet med fet stil (s. 19 och s. 23) (samtliga exempel ges här i relativt normaliserad form och oftast utan kontext):

- (1) **ja men, ja menar**, hur reagerar han på henne dårå (appositiv + fritt annex)
- (2) **alltså, förigående möte**, de va nionde oktober (fritt annex + dislokation)

Försegmentledens interaktionella funktion är att ange hur turen förhåller sig till den aktuella sekvensen, t.ex. »om turen utgör en fortsättning på det tidigare eller en initiering av en ny fas i samtalet, om turen kommer att utföra ett godkännande eller ett avvisande av ett tidigare bidrag» (s. 24).

Också eftersegmentet kan innehålla flera slag av språkliga element och strukturer. Eftersegmentet inleds när det inre segmentet är avslutat, dvs. efter en redan fullbordad möjlig TKE, och är i likhet med försegmentet optionellt. Dessa utvidgningar eller tilllägg kan indelas i tre syntaktiskt och även interaktionellt olika typer. »Syntagmatiskt anpassade» tilllägg skulle kunna ingå i det inre segmentet som en del av slutfältet men är optionella led, som den sista konstituenten i *har du en sax – nära nånstans* (s. 46). Tillägget kan också vara syntagmatiskt icke-anpassat, varvid det är både syntaktiskt och turtopologiskt markerat som ett eftersegmentled (t.ex. *vi kommer att ha målare i sommar – alltså nästa sommar*) (s. 46). Dessutom finns uttryck som inte kan fungera som satsled, t.ex. vissa yttrandepartiklar (*hördu, vetdu, förstådu*) och konventionaliserade eftersegmentled som finalt *va, då* och *dårå*, »som typiskt avrundar frågor eller antaganden» (s. 43). Eftersegmentets interaktionella funktion är att ge ett slags »retrospektiv orientering» mot den just avslutade turen och relatera denna till nästa tur (s. 44).

En poäng i Lindströms artikel är att visa att också den inre syntaxen har en interaktionell funktion i samtal. Då det inre segmentet håller på att avslutas är en möjlig TKE nära sin fullbordan. Med stöd av sin lingvistiska kompetens kan samtalsdeltagarna då förutse att turen närmar sig sitt slut och komma in med sin egen tur. Detta möjliggör en smidig turövergång, ofta med (kortvarigt) överlappande tal. Den avslutande delen i det inre segmentet har således funktionen att projicera en möjlig avslutningspunkt för turen. Den inre syntaxen kan enligt Lindström »fungera som en karta med vilken samtalsparterna kan orientera sig i interaktionen och positionera sina handlingar» (s. 47).

Niklas Noréns bidrag i volymen är rubricerad »Apokoinou i samtal. En inledande definition och sekventiell avgränsning av en samtalsgrammatisk konstruktion». Artikeln är ett exempel på hur ett språkligt fenomen, som någon gång har betraktats som ett »talplaneringsfel», nu visas ha en kommunikativ funktion i talat språk. Med »apokoinou»

avses olika typer av strukturer av det slag som ofta kallats »anakolut», dvs. konstruktioner där man kan urskilja tre delar av vilka den mittersta fungerar syntaktiskt med de två andra delarna men den första och den sista delen inte kan tillhöra samma syntaktiska sats (t.ex. *jag brukar cykla dit på höstarna brukar jag*). Syftet med artikeln är att ge en (preliminär) definition av konstruktionen och avgränsa olika typer av apokoinou gentemot andra strukturer. Norén vill också visa att en apokoinou utgör en »samtalsgrammatisk konstruktion» (eller en grupp av konstruktioner) som har en funktion i kommunikationen. Prosodin är central i analysen. Olika strukturella typer av apokoinou uppstår på olika sätt och har uppenbart olika »kommunikativa potentialer».

Linda Jönssons uppsats har rubriken »Tal i tal. Grammatiska konstruktioner av anföring i tonårsflickors samtal». Syftet är att beskriva strukturen i de enheter som används för att introducera en anföring. Materialet är tämligen begränsat: analysen bygger på tre samtal förda i samma grupp av unga flickor, totalt 2 timmar och 50 minuter. Med anföring avses, så som i traditionell grammatik, återgivning av vad någon – talaren själv eller någon annan – yttrat vid ett tidigare tillfälle. Sådana citat anses ha viktiga funktioner i ungdomars samtal, och det har utvecklats särskilda tekniker i ungdomsspråket för att återge tal i tal. Den mest frekventa tekniken i Jönssons material utgörs inte överraskande av markören *ba*, men också anföringar utan någon lexikal markör alls är vanliga. I uppsatsen ges bl.a. belysande scheman över de grammatiska kontexter där anföringar förekommer i materialet. Att *ba* som saknar det finita verbets grammatiska egenskaper kan fungera som en anföringsmarkör får en plausibel förklaring. Samtalsutdragen kunde gärna ha bestått av längre sekvenser; i den knappa form de har i uppsatsen är deras struktur ofta svår att tolka.

Anna Lindström och Karin Ridell studerar hur pensionärer går till väga under hemtjänstbesök då de behöver praktisk hjälp; uppsatsen har rubriken »Att inte vara till besvär». Det handlar alltså om interaktionella handlingar vars funktion är att uppmana den andra parten i samtalet att bete sig på ett visst sätt. Materialet är videoinspelningar av 34 hemtjänstbesök, och uppsatsen behandlar faktiskt inte bara det som sägs utan i minst lika hög grad det som händer mellan samtalsparterna under uppmaningssekvenserna. En begäran börjar ofta med en pre-uppmaning, en presentation av en omständighet som innebär praktiska problem för pensionären. I artikeln diskuteras bl.a. resultat från tidigare (anglosaxisk) forskning som tyder på att uppmaningar är »disprefererade» språkhandlingar. Också i författarnas material är det vanligt att uppmanande sekvenser innehåller mildrande uttryck, trots att det hör till vårdbiträdets uppgifter att hjälpa pensionären med sådant som hon inte själv kan utföra.

Susanna Karlssons uppsats har rubriken »Modalitet i interaktion. En studie av *jag tycker* och *tycker jag*». Här är det alltså fråga om en interaktionell resurs som har en entydig språklig form, och syftet är att undersöka de funktioner den kan ha i samtal. Kollokationen *jag tycker / tycker jag* förekommer i Karlssons material dels initialt, dels finalt i en TKE, och dess interaktionella funktion är beroende av positionen. Studien drar nytta av en motsvarande undersökning av engelskans *I think* och går delvis ut på att söka belägg för samma funktioner som detta uttryck har i (amerikansk) engelska. Kollokationen förekommer oftast initialt, där dess funktion är att ge en tolkningsram för resten av yttrandet (att detta är producerat från en viss ståndpunkt) eller att markera en viss typ av aktivitet, nämligen evaluering. I final ställning har *tycker jag* kanske mer spännande funktioner, i synnerhet som tillägg i TKE:s eftersegment. En av dem är den »fasad-

skyddande» funktionen, där talaren kan lägga till ett *tycker jag* efter en redan avslutad tur, om ingen annan tar ordet. Han kan därmed förhindra att det uppstår en alltför lång paus mellan turerna samt signalera att det nu är dags för någon annan att ta över. I artikeln visas hur de funktioner *tycker jag* kan ha varierar beroende på samtalskontexten.

Jenny Öqvist studerar i sitt bidrag hur pronomina *han* och *hon* kan användas som »samtalsstrukturerande resurser», nämligen genom att placeras i en position som strider mot den allmänna principen för anaforiska pronomen. Artikelns rubrik »I samhörighetens tjänst» förebådar ett av studiens resultat: genom en ovanlig placering av ett pronomen vars korrelat mottagaren förväntas kunna identifiera, kan talaren skapa en känsla av samhörighet. Öqvist har analyserat sekvenser där *han* eller *hon* förekommer i »lokal initialposition», dvs. i början av en sekvens, där man normalt väntar sig en full NP (en substantivfras eller ett namn). En talare kan t.ex. använda *hon* som syftande på en person som inte tidigare omtalats i samtalet, i en situation där personens identitet av en eller annan orsak är given; den ingår då i samtalsdeltagarnas gemensamma kunskap. Men *hon* kan också användas för att syfta på en person som omtalats i en tidigare sekvens i samtalet. Då kan det ha funktionen att visa att talaren nu återkommer till något man talat om tidigare. Också i den här uppsatsen visas att ett fenomen som gäller för engelskan även finns i svenskan. En av artikelns förtjänster är att Öqvist explicit definierar hur *hon* drar gränser mellan sekvenser.

Gustav Bockgårds bidrag handlar om »små ord som förändrar världen», nämligen några responspartiklar som används då någon fyller i eller lägger till något i en annan persons yttrande. Artikeln är en utmärkt presentation av en interaktionell metod där samtalsparternas turer syntaktiskt sett bildar *en* gemensam struktur, oftast en sats. Följande exempel visar hur sådana samkonstruerade enheter kan se ut (s. 164 och s. 167):

- (3) A: de va ju nå röda
B: ja platter på nå vis
- (4) A: nu har du varit helt utan medicin
B: a i två dar

Samkonstruktionerna är syntaktiskt av två olika typer: antingen är A:s tur syntaktiskt ofullständig då B kommer in med sin tur och kompletterar den ofullständiga enheten, t.ex. satsen eller frasen (ex. 3), eller så utgör B:s tur ett tillägg till en enhet som A redan fört till en möjlig syntaktisk slutpunkt (ex. 4).

B:s tur, »andradraget», kan enligt Bockgård vara antingen säkert eller osäkert. B kan alltså lägga till »säker» information, dvs. något som han väl känner till och som däremot kan vara obekant för A. I ex. (4) fungerar A:s replik i praktiken som en fråga, och B är den som innehar informationen. Typiskt för säkra andradrag är att de ofta innehåller en responsartikel (t.ex. *ja*, *a*). Men oftast är B:s tur närmast ett förslag till en fortsättning, alltså »osäker». I exempel 5 vill B ha en precisering av A:s fråga och löser problemet genom att komma med ett förslag till en fortsättning på den fråga som A formulerat (s. 160):

- (5) A: har du nåt lapp på de hemma i dina papper?
B: att ja e vaccinerad?

Här fungerar B:s replik som en fråga som A sannolikt sedan svarar på. »Osäkra» andra drag saknar oftast en responsartikel.

I uppsatsen studeras bl.a. olika funktioner hos responspartiklar, som alltså typiskt förekommer i säkra andradrag. Partiklarna kan vara antingen initiala eller finala. Medan en initialt placerad partikel (t.ex. *ja*) fungerar som en respons på A:s tur, bekräftar en efterställd partikel närmast innehållet i den enhet (t.ex. en sats) som A och B konstruerar tillsammans, som i följande exempel (s. 174):

- (6) A: du menar våran lilla?
B: Solblomma ja

Bockgård menar att samkonstruerade enheter är ett sätt att i samtalet visa samhörighet och solidaritet med sin samtalspartner, »att man delar dennes uppfattning, erfarenhet eller åsikt» (s. 180), något som förefaller vara viktigt i vår kultur.

Jenny Nilssons artikel har rubriken »*I och för sig* i kontext». Nilsson visar här hur ett språkligt element, i detta fall ett lexikaliserat adverbialt uttryck, kan få olika funktioner beroende på andra element som ingår i samma yttrande. I ett samtal kan *i och för sig* (i kombination med vissa formord) visa hur yttrandet skall tolkas i förhållande till samtalskontexten. Nilsson har analyserat 29 fall där *i och för sig* förekommer antingen initialt i en tur eller utgör (tillsammans med *ja* eller *nej*) en egen tur. Då det inleder en tur står det nästan alltid som ett fritt annex och kombineras oftast med en interjektion eller konjunktion. I dessa kontexter har *i och för sig* oftast ett slags reviderande funktion: talaren reviderar något som han sagt i en tidigare replik, som i följande exempel där frasen tillsammans med interjektionen utgör en egen tur (s. 190):

- (7) A: men hade de vart konsär då hade ja nog kunnat tänka mej å gå på de ändå för de hade vart så jävla go stämning
B: ja men de e ju inte musiken du går för de e ju stämningen
A: nä men jaja **iåförsej**

Då *i och för sig* står i initialt annex kan det också ange att talaren precis då kommer att tänka på något som ger honom anledning att komma med ett tillägg och därmed revidera sitt tidigare yttrande, som i följande replik (s. 195):

- (8) **iåförsej** ja tycker om Fugees om vi säger så så de e väl bra att dom e me

Talaren har precis innan svaret på frågan vilket slag av musik hon tycker om och då nämnt två andra grupper vid namn.

Cajsa Ottesjö's artikel har rubriken »*Iallafall* som diskursmarkör». Också denna artikel handlar alltså om ett lexikaliskt element eller en kollokation och dess interaktionella funktioner. Ottesjö menar att den ursprungliga prepositionsfrasen *i alla fall* i samtal genomgått en grammatikaliseringsprocess och fått en specifik diskursstrukturerande funktion. I uppsatsen behandlas *iallafall* i kombination med *men* och *ju* och bara i början av en tur, placerat antingen som initialt annex eller i fundament, som i följande exempel (s. 206).

- (9) jo **iallafall** så lärde jag mej nämligen
men **iallafall** två månader till skulle hon ha stannat
men **iallafall** ha ja fått sagt de här

I det material som Ottesjö analyserat fungerar *jo/men iallafall* som en återgångsmarkör.

När det står i början av ett yttrande visar det att talaren nu återgår till det som samtalet egentligen handlar om, till »huvudtråden i den pågående topiken» (s. 204), efter en parentes eller ett avbrott av något slag. Talaren använder frasen för att s.a.s. skjuta undan det som sagts under parentes och markerar att berättelsen nu kommer att fortsätta. Diskursfunktionen är således en vidareutveckling av adverbialets ursprungliga adversativa betydelse. I uppsatsen beskrivs hur *iallafall* används i kontexter som innehåller olika typer av avbrott. Det framgår också att *jo iallafall* och *men iallafall* skiljer sig från varandra i fråga om talsituationen: det förra används då talaren inte ensam kan dominera turtrymmet och diskursmarkören uppfattas som »en begäran att få turen» (s. 226). *Men iallafall* används däremot då talaren har rätten att tala och bara markerar en återgång till huvudtopiken. Markörer av detta slag underlättar naturligtvis kommunikationen, i synnerhet i informella samtal som kan ha en rätt kaotisk struktur.

Den avslutande artikeln är skriven av *Per Linell* och har rubriken »En dialogisk grammatik?». Linell presenterar här en dialogisk syn på begreppet grammatik. I artikeln återkommer han till många av de fenomen som behandlas i de tidigare artiklarna i boken och placerar in dem i ett större dialogteoretiskt sammanhang. Det centrala är kontextens betydelse. Vilken utformning ett yttrande får påverkas av tre »dialogiska principer», nämligen yttrandets relation till den tidigare och den följande samtalskontexten (den sekventiella principen), den språkliga verksamhetstypen (genreanknytningen) och en annan talares språkliga handling (i samkonstruktion). I artikeln ger Linell en bred översikt över den dialogiska syn på språket som han fört fram i flera av sina publikationer, bl.a. i *The written language bias in linguistics* (Linell 2005).

Tyngdpunkten i artikeln ligger på grammatiska konstruktioner som framkallas av kontextuella faktorer av ovannämnda slag. Med grammatisk konstruktion menar Linell en konventionaliserad »konfiguration» där en viss språklig form kombineras med en viss interaktionell funktion. Formen består ofta av ett rätt abstrakt mönster, en kombination av två eller flera språkliga uttryckselement (jfr s.k. konstruktionsgrammatik). I artikeln behandlar Linell en lång rad sådana konstruktioner och visar hur dessa är relaterade till de ovannämnda principerna.

För en (traditionell) grammatiker hör denna genomgång till det mest givande i artikeln och kanske rent av i hela boken. I de flesta fall rör det sig om konstruktioner som inte aktualiseras i traditionell syntax men som inte desto mindre hör till svenskans grammatik.

Uppsatsen är lång och dess innehåll kan omöjligen refereras här. Låt mig därför bara ta upp ett exempel, nämligen ett redan »klassiskt» språkligt fenomen, den s.k. *x-och-x*-konstruktionen, vars förekomst styrs av den sekventiella principen. Det är fråga om en responsiv konstruktion, dvs. den »responderar på något i kontexten» (s. 255). Linell ger bl.a. följande exempel (s. 261):

(10) A: du driver upp dom själv?

B: förlåt?

A: du har drivhus?

B: ja, **drivhus och drivhus**, jag sår små frön å så kommer dom upp.

Konstruktionen har en specifik språklig form och en bestämd interaktionell funktion: talaren visar att uttrycksvalet i den föregående turen enligt hans mening inte är helt adekvat. Turens yttre form har ett retroaktivt villkor: uttrycket *drivhus* måste förekomma i

det föregående yttrandet. Det har också ett proaktivt villkor, nämligen att »talaren på något sätt problematiserar användningen av uttrycket *x* i den aktuella situationen» (s. 270). Konstruktionens »yttre syntax» omfattar således både det som sagts innan och det som kommer att sägas i nästa yttrande.

En intressant och relevant fråga som Linell tar upp i sitt bidrag är om *alla* grammatiska konstruktioner har en yttre syntax (s. 284). Inom interaktionell lingvistik vill man gärna se även »allmänna» grammatiska konstruktioner som »framväxta» (eller »framväxande») ur »interaktionella praktiker» (s. 6). Jag kan gärna hålla med om att det i många fall sannolikt förhåller sig så. Å andra sidan menar Linell att det också finns en del »baskonstruktioner» som inte ställer några villkor på den yttre kontexten. Man kan också se det så att deras förekomst t.ex. i samtal styrs av en mindre kontext, en fras eller en sats, och av det aktuella uttrycksbehovet. Men det väsentliga enligt min mening är att såväl samtalsgrammatiska fenomen som »baskonstruktioner» och andra traditionella syntaktiska fenomen har vuxit fram ur ett kommunikativt behov.

Avslutning

Att *Samtal och grammatik* faktiskt är en bok om grammatik står utom allt tvivel. I den behandlas en mängd språkliga regelbundenheter, »resurser», som abstraherats fram genom en analys av ett omfattande autentiskt språkmaterial. Som i grammatiska företeelser i allmänhet kombineras hos dessa »resurser» en viss språklig form med en viss betydelse eller funktion. Men villkoren för användningen av dessa resurser kan inte definieras inom satsens ram, som (oftast) i traditionell grammatik, utan de går att hitta i en vidare kontext, ofta i det som har sagts tidigare i samtalssekvensen.

Läsningen av denna bok har gett mig många aha-upplevelser. Boken handlar ju om fenomen som finns omkring oss hela tiden men vars existens man kanske tidigare inte varit medveten om. Men för en oinvigd läsare är dess innehåll inte alldeles enkelt att ta till sig, främst på grund av de många nya termerna vars innehåll inte entydigt framgår av texten. En förteckning över centrala termer med definitioner hade varit mycket välkommen.

Vad jag saknar i några av artiklarna är tyngre bevis: en del av analyserna bygger på ett mycket begränsat material och beskriver kanske därför ett språkligt beteende som bara förekommer i en viss lokal eller social mikrokultur. Det rätt starka beroendet av anglosaxiska källor kan också medföra en risk för att man förbiser något som förekommer i svenskan men inte får stöd av t.ex. amerikanska undersökningar. En fråga som väcks hos läsaren och som förhoppningsvis någon gång får ett svar är vilken spridning olika interaktionella fenomen som tas upp t.ex. i *Samtal och grammatik* har i olika språk och kulturer i världen.

Litteratur

Grammatik och samtal. Studier till minne av Mats Eriksson, utg. av Bengt Nordberg m.fl. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) Uppsala 2003.

- Hellberg, Staffan, 2005: SAG och samtalet. I: Språk och stil NF 15. S. 193–195.
- Interaction and grammar, ed. by Elinor Ochs, Emanuel A. Schegloff & Sandra Thompson. Cambridge 1996.
- Lindström, Jan, u.a.: Tur och ordning. En introduktion till svensk samtalsgrammatik. Ms. Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet.
- Linell, Per, 2005: The written language bias in linguistics: Its nature, origin and transformations. Oxford.
- Londen, Anne-Marie, 1995: Samtalsforskning: en introduktion. I: Folkmålsstudier 36. S. 11–52.
- Norrbby, Catrin, 2004 (1996): Samtalsanalys. Så gör vi när vi pratar med varandra. Lund.

Marketta Sundman

Sundberg, Gunlög: Asymmetrier och samförstånd i rekryteringssamtal med andraspråkstalare. (Stockholm studies in Scandinavian philology 38.) Diss. 239 s. Stockholm 2004. ISBN 91-22-02105-1.

Gunlög Sundbergs doktorgradsavhandling tar opp samtaler på et bemanningsforetak mellom en svensk rekrutterer og arbeidssøkende med svensk som andrespråk. Samtalene er såkalte »erfaringsintervjuer», der saksbehandleren kartlegger de arbeidssøkenes bakgrunn og kvalifikasjoner for mulige arbeidsoppdrag i svenske bedrifter.

Materialet består av videoopptak av 14 intervjuer, i tillegg til etterintervjuer med de arbeidssøkende og saksbehandlerens skriftlige dokumentasjon av intervjuene. De arbeidssøkende hadde lært svensk på et relativt avansert nivå, og holdt på å avslutte siste trinn av et universitetskurs i svensk som andrespråk. Rekruttereren er den samme i alle intervjuene.

Tema for analysen er hvordan deltakerne skaper felles forståelse i samtalen, og hvordan dette henger sammen med den institusjonelle aktiviteten og den språklige og kulturelle asymmetrien mellom deltakerne. Studien er primært samtaleanalytisk, men trekker inn flere ulike teoretiske innfallsvinkler og analysemetoder. Det er særlig initiativ-respons-analyse (Linell og Gustavsson 1987, Linell 1998) og den etnometodologiske samtaleanalysetradisjonen Conversation Analysis (CA) som utgjør de sentrale analysemetodene. I tillegg legger Sundberg også vekt på etnografisk bakgrunnskunnskap for å sette samtalene inn i en institusjonell og kulturell kontekst, og knytter dermed an til en mer sosiolingvistisk tradisjon av den typen man forbinder med John Gumperz og den interaksjonelle sosiolingvistikken.

For å beskrive etableringen av forståelse bruker Sundberg Herbert Clarks teori om metakommunikasjon og »common ground» (Clark 1996). I tillegg er deltakernes roller og relasjoner et viktig emne i analysen, og her er det særlig Erving Goffmans teori om roller og ansikt som danner det teoretiske utgangspunktet (Goffman 1967).

Den empiriske analysen tar utgangspunkt i tre spørsmål som blir stilt i alle intervjuene, nemlig:

- 1 Hva har du for sterke egenskaper?
- 2 Hvilke egenskaper vil du forbedre?
- 3 Hva har preget deg i livet?

Analysen tar opp hvordan deltakerne forhandler om meningen med disse spørsmålene, hvordan de skal besvares og hvordan svaret skal tolkes. I en detaljert analyse av interaksjonen fra tur til tur viser Sundberg hvordan deltakerne signaliserer ulike grader av forståelse og aksept gjennom ulike former for respons.

Spørsmålet kan bli besvart direkte, men noen ganger blir det markert som problematisk på ulike måter. I slike tilfeller blir det gjerne stilt på nytt i en annen form. Svarene blir i ulik grad markert som forståelige og relevante gjennom hvordan de blir fulgt opp i rekruttererens respons på svaret i den tredje turen av sekvensen. En minimal respons eller en kort bekreftende kommentar signaliserer gjerne forståelse og akseptering, og fører til at sekvensen blir avsluttet og et nytt spørsmål introdusert. Men svært ofte følges svaret av en utvidet respons som mer eksplisitt viser en fortolkning av svaret. I noen tilfeller fyller rekruttereren ut en ufullstendig ytring og foregriper på den måten hva den arbeidssøkende skal si. I andre *repeterer* hun svaret, av og til med små modifikasjoner som justerer eller korrigerer ytringen. Den vanligste oppfølgingen er *omformulering*, der saksbehandleren gjentar svaret med andre ord. På den måten viser hun eksplisitt hvordan hun forstår svaret og gir samtalepartneren mulighet til eventuelt å korrigere denne tolkningen. Den siste formen for utvidet respons er *oppfølgingsspørsmål* («følgd-fråga»), hvor hun ber om enten oppklaring eller utdyping av en del av svaret.

Forståelsesarbeidet blir delt inn i proaktive og retroaktive strategier. I formuleringen av spørsmålet finner man særlig proaktive, preventive forståelsesstrategier, og særlig i det tredje spørsmålet om hva som har preget den arbeidssøkende. Her føyer intervjueren til synonyme omformuleringer av spørsmålet og metakommentarer om at det kan være et vanskelig spørsmål å svare på. Også i innledningen til svaret finner man mange preventive strategier, gjerne i form av metakommentarer om formen på svaret eller om problemer med å gi et svar. De retroaktive strategiene er primært å finne i oppfølgingen i tredje tur, der intervjueren viser enten sin forståelse eller sin mangel på forståelse av svaret.

De tre spørsmålene innebærer ulike utfordringer og skaper ulike former for forhandling. Det første spørsmålet («Hva har du for sterke egenskaper?») stilles relativt rett fram og blir sjelden markert av samtalepartneren som problematisk. Men de har ofte problemer med å eksplisitt berømme seg selv. Dette viser seg i pauser, repetisjon og metakommentarer. Det kommunikative dilemmaet er forholdet mellom institusjonell relevans og sosialt akseptable svar.

Hvilke svar på dette spørsmålet som blir akseptert som relevante, viser seg i rekruttererens respons. Det er særlig enkle adjektivfraser som uttrykker en personkarakteristikk. Svar som inneholder en slik adjektivfrase blir stort sett akseptert med en minimal respons og så notert direkte i skjemaet, mens andre språklige konstruksjoner ofte blir omformulert til et adjektiv av rekruttereren i oppfølgingen.

Det andre spørsmålet er mer problematisk, siden det handler om svake sider. Allerede

i spørsmålsstillingen forsøkes dette mildnet, ved at rekruttereren fokuserer på forbedringspotensialet heller enn på det mangelfulle. De arbeidssøkende viser heller ikke her problemer med å forstå spørsmålet, men viser desto større problemer med å besvare det. Det kommunikative dilemmaet her er i hvilke sosialt akseptable og institusjonelt relevante former man kan kritisere seg selv uten dermed å diskvalifisere seg som arbeidssøker. Mens noen ikke oppgir negative sider ved seg selv, eller presenterer sider som også kan oppfattes som positive (slik som å være *for* ambisiøs), går andre langt i å utlevere personlige svakheter, som for eksempel mangel på selvtillit. Disse svarene er naturlig nok lengre enn svarene på det første spørsmålet, og de gir opphav til mer oppfølgingsarbeid fra intervjueren. Dette ekstraarbeidet dreier seg primært om ansiktsbevarende kommentarer og omformuleringer, som alminneliggjør eller modifiserer de negative egenskapene.

Den tredje sekvensen handler om hva som har preget den arbeidssøkende i livet. Dette spørsmålet bruker intervjueren mange turer på å introdusere. Etter å ha stilt det, omformulerer hun det, ofte i flere omganger, til mer spesifikke spørsmål. Hun føyer også ofte til metakommentarer om at det kan være et vanskelig spørsmål å svare på. Disse flerledda spørsmålene inneholder altså klassiske preventive forståelsesstrategier som foregriper problemer med å forstå og besvare spørsmålet og tilbyr samtalepartneren hjelp i form av spesifisering, eksemplifisering og kontekstualisering.

De arbeidssøkende viser også til dels store problemer med å innlede et svar. Intervjueren søker aktivt å få dem til å utdype svarene sine. Hun gir primært minimale responser og oppfølgingsspørsmål, som begge inviterer til å fortsette å utvikle svaret. I etterintervjuene oppga de arbeidssøkende at dette spørsmålet var det vanskeligste å svare på, og det ser ut til at det problematiske består i å forstå den institusjonelle relevansen, og dermed hva man skal trekke fram.

Sundberg påpeker at rekruttererens bidrag kan tolkes som en balansegang mellom å behandle intervjuobjektene likt og det å forholde seg til dem som unike individer. Hun viser at intervjudesignet er tilpasset både målet om å gi like muligheter til deltakerne og dermed kunne sammenlikne deres svar – den såkalte psykometriske ansatsen – og på den andre siden målet om å la interaksjonen mellom deltakerne utvikle seg fritt ut fra personlige og mellommenneskelige kontaktpunkter – den såkalte sosiale ansatsen. Likheten sikres hovedsakelig ved bruken av et spørreskjema og ved den standardiserte formen på spørsmålene, mens differensieringen skjer ved at hun i oppfølgingen viser lydhørhet for svarene og tar individuelle hensyn i hvordan de følges opp.

I tillegg til dette interaksjonelle forståelsesarbeidet tar Sundberg opp institusjonelle, sosiale og kulturelle kjennetegn ved svarene til de arbeidssøkende. De egenskaper som trekkes fram i intervjuene blir klassifisert etter om de gjelder talerens relasjon til andre – den sosiale evnen – om de gjelder relasjonen til seg selv – ambisjon og målbevissthet – eller om de gjelder relasjonen til forandring – tilpasningsevne. Hun viser at de sterke sidene som blir trukket fram oftest dreier seg om relasjonen til seg selv, mens de svake sidene oftere dreier seg om relasjonen til andre. Tilpasningsevne blir berørt av svært få søkere.

Når det gjelder den språklige presentasjonen av egenskapene, blir det påvist at både svake og sterke egenskaper blir dempet med en rekke modifiserende uttrykk, slik at verken selvrosen eller nedvurderingen av en selv blir for sterk. Når det gjelder språk- og kulturforskjeller, blir disse i liten grad trukket fram, særlig av intervjueren. Bare noen

få av de arbeidssøkende nevner kjennskapet til flere språk og kulturer som en ressurs eller en styrke. Derimot nevner mange mangelen på svenskkunnskaper som en svakhet.

Det er store individuelle forskjeller mellom deltakerne i hvor aktive de er i å ta initiativ til å forhandle om mening. I et eget kapittel gir Sundberg en detaljanalyse av 4 samtaler som skiller seg ut når det gjelder hvor initiativrike de ulike partene er i metakommunikasjon. De samtalene der rekruttereren er spesielt aktiv, er samtaler der den arbeidssøkende har problemer med å uttrykke seg etter forventningene, enten fordi de mangler språklig kompetanse eller fordi de har begrenset erfaring med den institusjonelle aktiviteten. Den samtalen som har minst meningsforhandling, preges av god språklig flyt og en sterkt engasjert samtalestil hos den arbeidssøkende.

Konklusjonene på studien er at de kulturelle og språklige asymmetriene i liten grad blir gjort synlige. Språk og kultur blir bare tematisert av de arbeidssøkende, og de metakommunikative aktivitetene blir hovedsakelig integrert i de institusjonelle aktivitetene. Forhandlingene om samforstand handler primært om å tilpasse ytringene til den institusjonelle konteksten og om å bevare partenes ansikt og den sosiale relasjonen. Rekruttereren har en privilegert posisjon i samtalen, og viser særlig gjennom sine omformuleringer sin rett og plikt til å tolke søkerens svar i henhold til hva som er relevant for institusjonen. Men denne posisjonen kan utgjøre både en hjelp og støtte til samtalepartneren og til å fremme sitt eget perspektiv i en autoritær diskurs. Det er den enkelte intervjuers bruk av de samtalestrukturelle mulighetene som avgjør om asymmetrien blir kooperativ og forståelsesfremmende eller autoritær og dominerende.

Boka tar opp et emne som er interessant både fra en teoretisk og en praktisk synsvinkel. Det teoretiske bidraget er at den viser hvilke konkrete former arbeidet for å skape forståelse tar i en samtale. Mens mange studier av andrespråkssamtaler har vært ensidig fokusert på misforståelser, problemer og reparasjon, løfter denne boka fram det som skaper forståelse, både de preventive forståelsesstrategiene og de retroaktive måtene å vise forståelse på. Den gir konkrete og spesifikke beskrivelser av hvordan både spørsmålsformulering og oppfølging av svar bidrar til felles forståelse. Slik gir den også et bidrag til å konkretisere Clarks teori om etablering av »common ground».

I tillegg viser studien hvordan forståelse og sosiale relasjoner er grunnleggende vedvart i hverandre, slik at ansikt og høflighet blir en integrert del av arbeidet med nå samforstand. Men her ligger det også et problem. Begrepet »samforstand» blir ofte brukt både om forståelse og om enighet. Sundberg gir ikke noen eksplisitt definisjon av begrepet, og det kan av og til ønskes en klarere analytisk distinksjon mellom etablering av forståelse på den ene siden og forhandling om konsensus og personlige relasjoner på den andre.

Forskningsdesignet er svært godt. Mange av de kontekstuelle faktorene er konstante i de ulike samtalene: Det er samme rekrutterer, de arbeidssøkende er i samme situasjon, i tillegg til at de alle er kvinner og på noenlunde samme språklige nivå. Videre er spørsmålene de samme til dem alle. Dette gir en unik mulighet til å sammenlikne samtaleatferd og trekke konklusjoner ut fra samtaleinterne faktorer. Beskrivelsen av hvordan de ulike spørsmålene og svarene blir fulgt opp, viser dermed klare sammenhenger mellom formuleringsmåte, forståelse og ansiktsarbeid. Også valget av de tre ulike spørsmålssekvensene gir interessante muligheter for sammenlikning, kanskje særlig av hvordan ulike grader av ennemannssig sensitivitet påvirker formulering av svar og oppfølginger.

Oppfølgingene blir klassifisert hovedsaklig ut fra form, basert på kategorier fra

IR-analysen (minimal respons, repetisjon, omformulering, oppfølgingsspørsmål). Men i mange tilfeller ser disse replikktypene ut til å fylle ulike interaksjonelle funksjoner og gi opphav til ulike responser. Særlig er det mange oppfølginger som i noen tilfeller er minimale kvitteringer og i andre inviterer til utdyping av svaret. Ett eksempel er minimale responser og repetisjon. I sekvens 1 og 2 blir de karakterisert som avsluttende kvitteringer for svaret. Men i sekvens 3 blir de tolket som »ämnesuppehållare», det vil si at de inviterer til utdyping. Spørsmålet blir da hva som betinger denne multifunksjonaliteten. Kan det være intonasjonsmessige eller plasseringsmessige forskjeller mellom responsene? Eller er det karakteren til de ulike spørsmålene som projiserer ulike typer svar, og som dermed gir en minimal respons ulike roller? Dette får vi ikke noe klart svar på, og i mange tilfeller kunne man ønske seg en mer detaljert transkripsjon av prosodiske trekk og non-verbale tegn (særlig nikk og blick), som kanskje kunne ha bidratt til å disambiguere disse responsene.

Et annet eksempel er omformuleringer. De som sammenfatter svaret i et kort uttrykk ser ut til å markere avslutning, men når det gjelder sekvens 3, påpekes det at noen omformuleringer tilføyer noe mer av intervjuerens tolkning. Dette kan vel oppfattes som forskjellen mellom »formulation of gist» (formulering av hovedpoeng) og »formulation of upshot» (formulering av konsekvens, resultat) (Heritage & Watson 1979). Disse kan vel tenkes å ha ulik funksjon i det å vise forståelse og generere utdyping av svaret, slik at de siste i større grad er innrettet mot å få en utdyping, mens de første bare viser en oppsummerende tolkning av svaret og dermed bidrar til å avslutte det.

En annen kategori som ser ut til å bli for vid for formålene med analysen, er »føljefrågorna». Denne kategorien dekker både reparasjonsinnledninger, som ofte bare søker en minimal bekreftelse på hva man har hørt eller forstått (såkalte »confirmation checks»), og utdypende spørsmål, som inviterer til å utvide svaret. Den første typen viser altså eksplisitt problemer med oppfattelse eller forståelse av forrige replikk, men den siste presupponerer at man har forstått den. Det prinsipielle spørsmålet disse problemene reiser, er om IR-analysens analysekategorier er tjenlige for de aktuelle analyseformålene. For det første er Sundberg interessert i den interaktive dynamikken på et mer detaljert plan enn IR-analysen er, og for det andre er hun primært opptatt av forståelse og sosiale relasjoner, noe som IR-analysen ikke er designet for å fange opp. Det kunne derfor være et spørsmål om ikke en mer konsekvent bruk av funksjonelle kategorier ville ha vært bedre, enten CAs samtalestrukturerende kategorier (som »continuer», »receipt», »repair initiation» osv.) eller Clarks inndeling i ulike forståelsessignaler (»assertions of understanding», »presuppositions of understanding», »displays of understanding» osv., jf. Clark 1996: 228). Dette ville etter min mening gi en klarere fokusering av analysene og bedre systematikk.

Når dette er sagt, må jeg tilføye at jeg har få innvendinger mot de faktiske analysene av samtaleutdrag. Eksempelene er gode, og poengene blir klart formulert. Også den teoretiske drøftingen av eksempelne setter dem inn i svært relevante diskusjoner om institusjonelle samtaler og andrespråklæring.

De *praktiske* resultatene av studien er for det første en detaljert beskrivelse av en lite undersøkt samtaletype, nemlig rekrutteringssamtalen. Men mange av analysene vil også være relevante for forståelsen av jobbintervjuer og andre institusjonelle samtaler. Den viser hvordan samtalepraksiser som institusjonsrepresentanten benytter kan være både støttende og dominerende i forhold til den arbeidssøkende, både homogeniserende og

differensierende, og kan på den måten bidra til økt refleksjon om intervjueteknikk hos denne gruppa. Analysene gir også en utdypet forståelse av andrespråkssamtaler i det virkelige liv – altså utenfor klasserommet. Her viser studien hva slags kompetanse som kreves for å gjennomføre en vellykket institusjonell samtale. Boka bidrar på denne måten med kunnskap som er svært aktuell å formidle både til institusjonelle representanter og til lærere som underviser innvandrere og flyktninger i andrespråk.

En av de absolutte styrkene ved boka er at den hele tiden holder samfunnsrelevansen fram som et viktig perspektiv ved analysene. Den fortaper seg ikke i de samtaleanalytiske detaljene, men trekker hele tiden linjer til den sosiale praksis og ser sammenhenger mellom samtale og andre sosiale prosesser. Samtidig er den nøktern i sine evalueringer, og påpeker hele tiden spenningen mellom på den ene siden de positive og forståelsesfremmende aspektene ved rekrutterens samtalepraksiser og på den andre siden de potensielt autoritære og undertrykkende aspektene. Dermed vil boka kunne bidra til å skape økt refleksjon om sammenhengene mellom samtale, forståelse og sosiale relasjoner i institusjonelle samtaler.

Referanser

- Clark, Herbert H., 1996: *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goffman, Erving, 1967: *On face-work*. I: *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Pantheon. S. 5–46.
- Heritage, John & Watson, D. R., 1979: *Formulations as conversational objects*. I: *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology*, ed. by G. Psathas. New York: Irvington. S. 123–162.
- Linell, Per, 1998: *Approaching Dialogue: On Monological and Dialogical Models of Talk and Interaction*. Amsterdam: John Benjamins.
- Linell, Per & Gustavsson, Lennart, 1987: *Initiativ och respons: Om dialogens dynamik, dominans och koherens*. Tema Kommunikation, Linköpings universitet.

Jan Svennevig

Författarna i denna årgång

- Gunder, Anna, f. 1973, fil. dr, timlärare vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.
- Kann, Viggo, f. 1964, professor i datalogi vid Kungl. Tekniska Högskolan (KTH), Stockholm.
- Larsson, Lennart, f. 1952, universitetslektor vid Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Milles, Karin, f. 1969, fil. dr, gästlärare vid Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Nyström Höög, Catharina, f. 1963, docent, universitetslektor vid Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Rudebeck, Lisa, f. 1973, fil. mag., doktorand vid Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Sjöbergh, Jonas, f. 1976, tekn. dr, post doc vid Hokkaidouniversitetet i Sapporo, Japan.
- Spector, Julia, f. 1980, fil. mag., skribent, copywriter och språkgranskare, Uppsala.
- Svartholm, Kristina, f. 1951, professor i svenska som andraspråk för döva vid Stockholms universitet.
- Svennevig, Jan, f. 1962, professor i kommunikasjon vid Handelshøyskolen BI, Oslo.
- Svensson, Jan, f. 1950, professor i svenska språket vid Lunds universitet.
- Strand, Hans, f. 1950, professor i svenska språket, särskilt nusvenska, vid Stockholms universitet.
- Sundman, Marketta, f. 1949, professor i nordisk filologi vid Åbo universitet.
- Wollin, Lars, f. 1942, professor i svenska språket vid Åbo Akademi.